

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/18577>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-05 and may be subject to change.

JAARBOEK

van het

Katholiek Documentatie Centrum

1995

[25]

Bijdragen voor het *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum* kunnen op eigen initiatief aangeboden worden aan de redactie. Dit geschiedt voor eigen rekening van de auteur en zonder garantie voor opname. Alle bijdragen dienen geschreven te zijn met inachtneming van de redactionele regels van het KDC. Deze regels zijn op aanvraag verkrijgbaar.

Het Jaarboek wordt toegezonden aan relaties en begunstigers van het Katholiek Documentatie Centrum.

Het Jaarboek kan bij het KDC besteld worden. De prijs bedraagt f 35,00.

ADRES:

Katholiek Documentatie Centrum
Erasmuslaan 36 – 6525 GG Nijmegen
tel. 024 – 361 24 12

INTERNET:

<http://www.kdc.kun.nl>

E-MAIL:

secrkdc@romulus.kdc.kun.nl

ISBN 90-70504-53-7

ISSN 0168-602X

© Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen 1996

Niets in deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

WOORD VOORAF	5
Ron de Jong	
CONSERVATIEVEN EN KATHOLIEKEN TIJDENS HET KABINET-VAN ZUYLEN-HEEMSKERK, 1866-1868	7
Inleiding	7
1 Politieke stromingen rond 1865	9
2 Het kabinet-Van Zuylen-Heemskerk	16
3 Slotbeschouwing	24
Jan van der Heijden	
UIT DE ZELFDE MOND KOMT VLOEK EN ZEGEN	27
<i>De ontvangst van het medium televisie onder katholieken, 1925-1960</i>	
1 De invoering van televisie	28
2 Kerkelijke visie	30
3 De Katholieke Radio Omroep	39
4 De katholieke politiek	46
5 De katholieke media	53
6 Tenslotte	58
Ad Maatjens	
HET LIED DER HEL	60
<i>De houding van de katholieke elite ten opzichte van populaire muziek, 1925-1970</i>	
1 Inleiding	60
2 1925-1955: populaire muziek vormt een gevaar	63
3 1955-1970: een periode van verandering	76
4 Conclusie	82
Jan Peet	
WIENS BROOD MEN EET ...?	84
<i>De herstellingsoorden Sonnehaert en Ariënshof: financiering als factor in de ontwikkeling van twee verzuilde instellingen, 1948-1977</i>	
1 Inleiding: verzuiling, ontzuiling en financiering	84
2 Het herstellingsoord als werknemers-zelfhulp: ontwikkelingen tot 1951	89

3	1951-1966: herstellingsoorden in een veranderende samenleving	95
4	Herwonnen Levenskracht als voortrekker: ontwikkelingen na 1966	102
5	Conclusies	113

Marijke ter Voert, Albert Felling en Jan Peters

	DE RELIGIEUZE WORTELS VAN HET BURGERLIJK-KAPITALISTISCH ETHOS	118
1	Inleiding	118
2	De invloed van de religieuze factor	119
3	Interpretatie van de religieuze factor	124
4	Methode van onderzoek	127
5	Resultaten	129
6	Conclusie	136
	Bijlage	139

Paul Begheyn SJ

	BIBLIOGRAFIE BETREFFENDE DE GESCHIEDENIS VAN DE JEZUÏETEN IN NEDERLAND. Aanvullingen	140

	HET KATHOLIEK DOCUMENTATIE CENTRUM IN 1995	156

	DE STICHTING KATHOLIEK LEVEN IN BEELD, 1994-1995	164

	DE STICHTING DIENSTENCENTRUM KLOOSTERARCHIEVEN IN NEDERLAND IN 1995	167

	<i>Summary: Year Book of the Catholic Documentation Centre 1995</i>	173

	<i>Personalia</i>	176

Woord vooraf

Op 1 januari 1995 trad de nieuwe bestuursstructuur van de Katholieke Universiteit Nijmegen in werking, waardoor de Universiteitsbibliotheek en het KDC voortaan als één Dienst UB/KDC verder gaan. Binnen die dienst heeft het KDC overigens voldoende ruimte gekregen om het eigen gezicht te behouden en een adequaat beleid te voeren met het oog op zijn taakstelling. Na één jaar 'Integraal Management' kan gezegd worden, dat de vijftwintig jaar oude, nauwe samenwerking met de Universiteitsbibliotheek, een goede basis is gebleken om zowel de door de herstructurering beoogde samenwerking als het noodzakelijke behoud van de eigen identiteit van het KDC te realiseren.

Niet in de laatste plaats is dat te danken geweest aan de bibliothecaris van de UB, mr. G.G.A.M. Pijnenborg, die aan de wieg van het KDC stond, vijftwintig jaar zijn 'huisbaas' was, en in al die jaren zeer betrokken is geweest bij het wel en wee van het KDC, een betrokkenheid die onder meer tot uitdrukking kwam in zijn vicevoorzitterschap van de Begeleidingscommissie. Op 15 december nam mr. Pijnenborg wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd afscheid als bibliothecaris, en daarmee ook als lid van de Begeleidingscommissie. Het KDC verliest daarmee een steun en toeverlaat van het eerste uur. Dr. A.H. Laeven, die reeds vele jaren onderbibliothecaris was, is met ingang van 1 januari 1996 tot bibliothecaris van de Katholieke Universiteit benoemd en als zodanig tevens directeur van de dienst UB/KDC. Het KDC heeft deze benoeming met vreugde begroet, omdat de jarenlange constructieve samenwerking tussen UB en KDC hierdoor ook voor de toekomst verzekerd is. In verband met de gewijzigde relatie in het kader van het 'Integraal Management' mag deze continuïteit des te meer van belang geacht worden.

De reorganisatie heeft onder meer als gevolg gehad, dat de Begeleidingscommissie van het KDC, die vijftwintig jaar namens het College van Bestuur het inhoudelijk beleid mede heeft bepaald, met ingang van 1 januari 1995 door het College werd opgeheven. De directeur van het KDC heeft echter, gebruik makend van zijn bevoegdheid in dezen, de leden van de Begeleidingscommissie gevraagd hun werk voort te zetten in een daartoe ingestelde Raad van Advies. Behalve de nieuw benoemde bibliothecaris is in 1995 ook mgr.dr. M.P.M. Muskens, bisschop van Breda, tot deze Raad van Advies toegetreten.

In dit verband zij ook een dankbaar woord gewijd aan één van de andere oprichters van het KDC, prof.dr. J.C.P.A. van Laarhoven, die op 28 november 1995 op negenenzestigjarige leeftijd overleed. Hij was vanaf het begin tot aan

zijn emeritaat in 1991 een zeer betrokken lid van de Begeleidingscommissie. Als zodanig heeft hij onder meer voortdurend bepleit bij de collectionering zorg te dragen dat ook de stem van het 'gewone kerkvolk onderweg' voor de geschiedenis bewaard zou blijven.

In het vorige *Jaarboek* werd melding gemaakt van het intensieve overleg dat met het College van Bestuur was gevoerd, over de achterstand in de ontsluiting van met name de archiefcollecties. In 1995 zijn verschillende mogelijkheden om tot een oplossing van dit probleem te komen verkend. Deze verkenningen zullen naar het zich laat aanzien in 1996 tot concrete resultaten leiden.

Met alleen ontsluiting van de documentatie is de taak van het KDC echter niet volbracht. Meer dan voorheen moet het KDC daarnaast aandacht besteden aan zijn bekendheid naar buiten toe, om te bereiken dat zijn collecties ook daadwerkelijk voor onderzoek worden gebruikt. Dank zij zijn inbedding in de universiteit kan daarbij gebruik worden gemaakt van de modernste middelen. Zo kwam in juni van dit jaar een eigen 'site' tot stand op het World Wide Web, waardoor het KDC nationaal en internationaal via het Internet informatie kan geven over het Centrum, zijn collecties en over de geschiedenis van het Nederlandse katholicisme. Dat deze mogelijkheid voor dienstverlening ook werkelijk functioneert, bleek al spoedig door de reacties van gebruikers, onder meer uit de Verenigde Staten en uit Indonesië. Het KDC zal de mogelijkheden die het Internet biedt, dan ook zeker in de komende jaren verder trachten uit te buiten.

RON DE JONG

Conservatieven en katholieken tijdens het kabinet-Van Zuylen-Heemskerk, 1866-1868*

INLEIDING

Vanaf het midden van de jaren zestig in de negentiende eeuw ontstond er in Nederland een verwijdering tussen katholieken en liberalen.¹ In de katholieke kiesdistricten in Noord-Brabant en Limburg werden liberalen vervangen door conservatieven en in de protestantse kiesdistricten boven de grote rivieren gingen katholieke kiezers op conservatieven stemmen. Als oorzaak voor de groeiende tegenstellingen tussen katholieken en liberalen wordt doorgaans gewezen op de encycliek *Quanta Cura* en de *Syllabus Errorum* uit 1864, waarin het liberalisme werd veroordeeld, en op het onderwijsmandement uit 1868, waarmee de Nederlandse bisschoppen zich tegen het neutraal openbaar onderwijs keerden.

Aan liberale zijde werden de katholieken vooral bestreden door de jong-liberalen of linkse liberalen. Deze liberalen probeerden op onderwijsgebied de confessionelen terug te dringen met pleidooien voor meer en verbeterd openbaar onderwijs. Mede door de invloed van conservatieve protestanten die zich vanaf 1870 door de feller wordende schoolstrijd bij de liberalen aansloten,

* Met dank aan Jaap Talsma en Hans Verhage, die eerdere versies van kritische kanttekeningen voorzagen. Voor dit artikel is vooral geput uit de volgende archieven: in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage: *Archief J. Heemskerk Azn. 1850-1893* (voortaan geciteerd: *Arch. Heemskerk*), nr. 2.21.084, geïnventariseerd; in het Rijksarchief in Gelderland te Arnhem: *Archief Van Nispen van Sevenaer* (voortaan geciteerd: *Arch. Van Nispen*), plaatsingslijst aanwezig; in het Katholiek Documentatie Centrum te Nijmegen: *Archief J.A. Alberdingk Thijm* (voortaan geciteerd: *Arch. Thijm*), inventaris: *Bibliotheca Thijmiana: Inventaris van het familie-archief Alberdingk Thijm en bibliografie van J.A. Alberdingk Thijm.*; in het *Archief van het bisdom 's-Hertogenbosch*: de correspondentie van J. Zwijsen (voortaan geciteerd: *Arch. 's-Bosch*), geïnventariseerd, maar vanwege de onduidelijkheid is hier een omschrijving gehanteerd; eveneens in het *Archief van het bisdom 's-Hertogenbosch* de collectie J.B. van Son. (voortaan geciteerd: *Coll. Van Son*), niet geïnventariseerd, de collectie is ondergebracht in een aantal genummerde dozen, waarvan alleen doos 1 gebruikt is; in het Rijksarchief in Noord-Holland te Haarlem: *Archief van het bisdom Haarlem* (voortaan geciteerd als: *Arch. Haarlem*) de correspondentie van G.P. Wilmer, o.a. zijn copieboek, nr. 1529, plaatsingslijst aanwezig.

¹ G. Taal, *Liberalen en Radicalen in Nederland, 1872-1901* (Den Haag 1980), p. 11-12; Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef. Liberalisme en Nationalisme in Nederland, 1870-1918* ('s-Gravenhage 1992), p. 29, 37-39.

kreeg het liberalisme bovendien een nadrukkelijker protestants karakter. Veel liberalen beschouwden Nederland als een protestantse natie.

In de bovenstaande, tamelijk gangbare, schets van de politieke ontwikkelingen steekt echter iets bevreemdends, namelijk de samenwerking tussen katholieken en conservatieven vanaf de tweede helft van de jaren zestig. Nu waren de meeste katholieken die tegen de liberalen stelling namen, wel conservatief, maar tussen hen en de conservatieve protestanten gaapte vanouds een diepe kloof. De conservatieve protestanten behoorden immers voor een groot deel tot de sympathisanten, zo niet de gangmakers, van de Aprilbeweging uit 1853, een agitatie die gericht was tegen het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie.

Wanneer men de standaardwerken voor de politieke geschiedenis van de negentiende eeuw raadpleegt, blijken veel auteurs moeite te hebben om aan te geven waarom en wanneer de katholieken op de conservatieven gingen stemmen. Zo wijst C.A. Tamse erop dat de conservatieven halverwege de jaren zestig met succes naar de katholieke kiezers boven de grote rivieren lonkten. Als verklaring voert hij de bovengenoemde encycliek en de syllabus aan.¹ Dit verklaart wel – zij het indirect – waarom de katholieke kiezers niet meer op liberale kandidaten stemden, maar níet waarom ze op de conservatieve kandidaten gingen stemmen. De katholieken hadden immers ook eigen kandidaten naar voren kunnen schuiven of thuis kunnen blijven. Kortom, encycliek en syllabus bieden geen verklaring voor de katholieke ondersteuning van conservatieve protestanten. Hetzelfde kan gezegd worden over de politieke effecten van het onderwijsmandement uit 1868.

Voor een goed begrip van de beweegredenen van de conservatieven om te lonken naar de katholieken en van de laatsten om daarop in te gaan, is het noodzakelijk te onderzoeken wanneer en hoe deze toenadering plaatsvond. Hiervoor moet de beperkte benadering die de meeste auteurs hanteren, worden losgelaten. In die benadering worden de politieke ontwikkelingen onder katholieken en conservatieven vaak als gescheiden, min of meer autonome processen opgevat.

In dit artikel staat de vraag centraal op welke wijze het katholieke stemgedrag veranderde. Om deze vraag te kunnen beantwoorden, zal bekeken worden welke contacten er tussen welke conservatieven en welke katholieken bestonden en hoe deze van invloed waren op de verkiezingen. Hierbij zal blijken dat het conservatieve kabinet-Van Zuylen-Heemskerk, dat van juni 1866 tot april 1868 aan het bewind was, een cruciale rol speelde. De contacten die tus-

¹ C.A. Tamse, 'De politieke ontwikkeling in Nederland 1862-1874', in: Th. van Tijn, P. de Rooy, D. Damsma (red.), *Geschiedenis van het moderne Nederland: politieke, economische en sociale ontwikkelingen* (Houten 1988), p. 158-159.

sen het kabinet en conservatieve katholieken ontstonden, werpen ook nieuw licht op de politieke achtergronden van het onderwijsmandement. Dat het mandement in juli 1868 verscheen, dus enkele maanden na de val van het kabinet, blijkt namelijk nauw daarmee verbonden te zijn geweest.¹ Tot besluit zal nog kort worden ingegaan op de gevolgen van de toenadering tussen conservatieven en katholieken voor de politieke ontwikkelingen na 1868.

I. POLITIEKE STROMINGEN ROND 1865

1.1. Politiek en religie

Nederland kende sinds de grondwetswijziging van 1848 en de kieswet van 1850 een districtenstelsel, waarbij de kamerleden rechtstreeks door de kiesgerechtigden werden gekozen. Iedere mannelijke Nederlander van 23 jaar of ouder kwam voor het kiesrecht in aanmerking wanneer hij aan de census voldeed. De census, die per gemeente was vastgesteld, bestond uit de gezamenlijke aanslag in drie directe rijksbelastingen. Het gevolg van de census was, dat ongeveer 11% van de volwassen mannelijke bevolking het kiesrecht bezat. De kiesdistricten in Noord-Brabant en Limburg waren vrijwel homogeen katholiek, terwijl in de districten boven de grote rivieren, met uitzondering van het district Nijmegen, de meerderheid van de bevolking protestant was.

Ter onderscheiding van politieke stromingen werden in het midden van de jaren zestig van de negentiende eeuw termen gebruikt die zowel verwezen naar politieke als naar religieuze verschillen. Liberalen en conservatieven omschreven zichzelf bij voorkeur in politieke termen, terwijl ze de anti-revolutionairen vaak als een kerkelijke partij bestempelden. Wanneer ze over de katholieken spraken, was het niet altijd duidelijk of het een religieuze of politieke betekenis had. Politiek en religie waren zo nauw met elkaar verstrengeld dat er een verwarrende terminologie bestond. Omdat een keuze voor één van beide opties onvermijdelijk een vertekend beeld geeft, zal hier van beide gebruik worden gemaakt.

Een indeling van politieke groeperingen op grond van politieke en religieuze verschillen bij het aantreden van het conservatieve kabinet-Van Zuylen-Heemskerk in 1866 levert de volgende vijf posities op: liberale protestanten, liberale katholieken, conservatieve protestanten, conservatieve katholieken en anti-revolutionairen. Deze posities hebben vooral betrekking op de politieke

¹ Toespelingen zijn te vinden in J. Tesser SJ, 'De autobiografie van A. van Gestel S.J. (1830-1900)', in: *Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg*, 88-89(1952-1953), p. 182-183. Brief W.J.F. Nuyens aan R. Fruin (12 juni 1883), in: G.W.C. Görrijs SJ, *Dr. W.J.F. Nuyens beschouwd in het licht van zijn tijd* (Nijmegen 1908), p. 159.

kopstukken binnen en buiten de Tweede Kamer. Dezen beheersten de – bescheiden – publieke opinie en hadden bovendien de neiging in politieke termen te denken. Tegelijkertijd moesten ze echter rekening houden met de gevoelens onder het electoraat. Voor de kiezers, met name uit de middenstand en op het platteland, wogen de religieuze scheidslijnen vaak zwaarder dan de politieke. Politiek was voor het electoraat in hoge mate een afgeleide van religie. De vijf posities, waarbinnen overigens nog nadere onderscheidingen gemaakt kunnen worden, weerspiegelen daarom ook een zekere spanning tussen de verschillende groepen die bij de verkiezingen betrokken waren.

Over de anti-revolutionairen waren de meeste tijdgenoten tamelijk eenduidig in hun oordeel. Men kon twisten over de vraag of zij niet in wezen een kerkelijke partij vormden, maar bijna niemand ontkende dat zij op politiek terrein een eigen standpunt innamen. De anti-revolutionaire achterban, hoe moeilijk ook af te bakenen, had in ieder geval één duidelijk kenmerk, hij was exclusief protestants en orthodox.

Bij de conservatieve protestanten lagen de zaken wat ingewikkelder. De conservatieve partij die in de jaren zestig ontstond, pretendeerde wel voor protestanten en katholieken open te staan, maar in de praktijk, zoals bij verkiezingen, was de protestantse signatuur onloochenbaar. Veel kopstukken waren door hun betrokkenheid bij de anti-katholieke Aprilbeweging voor de meeste katholieke kiezers niet acceptabel. Door dit verschil tussen pretentie en praktijk is het zinvol om een onderscheid te maken tussen conservatieve protestanten en conservatieve katholieken. Een toenadering tussen beiden werd namelijk lange tijd door de herinnering aan 1853 geblokkeerd. Wanneer hierna dan ook van de conservatieve partij wordt gesproken, moet in het oog worden gehouden dat dit in wezen een protestantse partij was. Geen partij in de huidige betekenis van het woord, maar een conglomeraat van kamerleden, kiesverenigingen en de daarbij behorende netwerken in de kiesdistricten.

Het meest gecompliceerd was de verhouding tussen protestanten en katholieken bij de liberalen. De liberale protestanten hadden – evenals de conservatieve protestanten – de pretentie dat hun partij ook openstond voor katholieke kiezers. In de praktijk bleken zij die pretentie ook meer waar te maken dan de conservatieven. Boven de grote rivieren waren er tot 1866 beduidend meer katholieke kiezers die op liberale protestanten stemden dan op conservatieve protestanten. Een enkele maal slaagde een liberale katholiek er zelfs in met behulp van liberale protestanten in de Kamer gekozen te worden. Zo vertegenwoordigde de katholieke advocaat A.F. Jongstra tussen 1850 en 1853 het protestantse kiesdistrict Sneek.

Lijkt er zo op het eerste gezicht minder aanleiding te bestaan om onderscheid te maken tussen liberale protestanten en katholieken, veel liberale protestanten waren ook niet vrij van anti-katholieke sentimenten. Wanneer het politiek voordelig was, bleek de verleiding om de liberale katholieken te laten vallen groot. Een enkel voorbeeld kan dit verduidelijken.

Nadat in 1853 dank zij de Aprilbeweging het kabinet-Van Hall aan het bewind was gekomen, verwachtten veel protestanten dat het kabinet op de een of andere manier aan de onvrede over het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie tegemoet zou komen. Toen dit achterwege bleef en het kabinet vooral de gemoederen trachtte te bedaren, zagen verschillende liberale protestanten daarin een mogelijkheid om het politieke tij te doen keren. Zo oordeelde in september 1855 de prominente liberale protestant W.H. Dullert met het oog op de verkiezingen in 1856: "Wij zijn nu los, en de publieke opinie begint dit te gelooven, van de ultramontanen, wij moeten tot iedere prijs alle schijn van toenadering (...) vermijden. (...) in Junij e.k. zoude het [een toenadering] ons honderden stemmen (...) kosten. Wij moeten het publiek in de meening brengen en houden dat Floris [van Hall] met Rome hoereert."¹ Deze uitlating geeft duidelijk weer dat niet alle liberale protestanten de liberale katholieken eerst als liberaal en dan pas als katholiek zagen. Ook op het hoogste politieke vlak konden religieuze verschillen politieke overeenkomsten verdringen.

1.2. *Conservatieve protestanten*

Vanaf 1862 werden onder conservatieve protestanten pogingen ondernomen om tot partijvorming te komen. De drijvende kracht hierachter was het *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage*. Deze krant publiceerde aan de vooravond van de verkiezingen in 1864 een reeks artikelen die met enige goede wil als een programma gezien kan worden. Op onderwijsgebied kwamen de conservatieve protestanten aan katholieke en anti-revolutionaire bezwaren tegemoet door te pleiten voor een verbetering van de bestaande positie van het bijzonder onderwijs ten opzichte van het openbaar onderwijs. Door op te treden als pleitbezorger voor de minderheden probeerden zij een anti-liberale coalitie te smeden.²

De conservatieve partij betrok haar aanhang uit twee stromingen. De eerste was de voormalige groot-protestantse partij die de drager van de anti-katholieke en anti-liberale Aprilbeweging uit 1853 was geweest. Als beweging op na-

¹ Brief W.H. Dullert aan G.M. van der Linden (9 sept. 1855), in: Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage, *Collectie Cort van der Linden 1634-1940*, nr. 4, geïnventariseerd, nr. 2.21.041.

² *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage*, artikelenreeks 27 mei tot 5 juni 1864, met name nr. 4, 'Onderwijs, wetenschap en kunst', 31 mei 1864.

tionaal niveau was zij in de tweede helft van de jaren vijftig ingezakt, maar ze had zich in verschillende kiesdistricten tot in de jaren zestig weten te handhaven. De tweede stroming waaruit de conservatieven putten, bestond uit de conservatief-liberalen. Zij waren in de loop van de jaren zestig steeds scherper tegenover de liberalen komen te staan in verband met de koloniale kwestie. Hun verzet tegen de dreigende afschaffing van het cultuurstelsel door de liberalen bracht hen in het conservatieve kamp.¹

De politiek geprofileerde posities onder de protestanten rond 1864 hadden een zekere parallel met de religieuze posities die in de strijd binnen de Hervormde Kerk werden ingenomen. Zonder hier op de bijzonderheden in te kunnen gaan, moeten deze posities kort worden aangestipt om zo de kerkelijke achtergrond van het conservatisme te kunnen bepalen. Kort gezegd, het modernisme was vooral onder liberalen terug te vinden, terwijl de orthodoxie vooral bij de anti-revolutionairen aanwezig was. Waren zo bij de uitersten op het politieke spectrum dominante kerkelijke posities te vinden, bij het conservatisme was dit niet het geval. Onder de conservatieven kwamen zowel modernen, gematigden als orthodoxen voor.

Dat de conservatieven niet eenduidig aan een kerkelijke positie waren gebonden, vergrootte hun kans om kiezers aan zich te binden zolang religieus gevoelige kwesties op de achtergrond konden worden gehouden. Onderwerpen als het cultuurstelsel en de verhouding tussen regering en parlement waren daarom bij uitstek geschikt om zich te profileren. Het karakter van het openbaar onderwijs en de verhouding tussen openbaar en bijzonder onderwijs waren daarentegen nauw verbonden met het vraagstuk van de verhouding tussen kerk en staat en dienden om die reden bij voorkeur vermeden te worden. Wilden de conservatieve protestanten echter met de anti-revolutionairen en de conservatieve katholieken tot de vorming van een anti-liberale coalitie komen, dan zou het onderwijs niet vermeden kunnen worden. Van een volledig toegeven aan de wensen van de beoogde partners kon, gelet op de eigen electorale achterban, natuurlijk geen sprake zijn. Wel kon een poging ondernomen worden tot het sluiten van compromissen. Vandaar ook dat het *Dagblad van Zuid-Holland*, waarvan de hoofdredacteur Iz.J. Lion in nauw overleg stond met vooraanstaande conservatieven, vanaf 1864 de verhouding tussen openbaar en bijzonder onderwijs ter sprake bracht.

¹ Tamse, 'De politieke ontwikkeling', p. 158. De plaatsbepaling van de conservatief-liberalen als middengroep tussen liberalen en conservatieven is omstreden. Stuurman noemt ze liever gematigde conservatieven, omdat hij hun verwantschap met de conservatieven groter acht dan hun verwantschap met de liberalen. Zie: Siep Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (Nijmegen 1983), p. 119, 142.

1.3. *Een krachtig of zwak conservatisme?*

Verschillende auteurs zijn van mening dat de pogingen om tot een conservatieve partij te komen gedoemd waren te mislukken, omdat het conservatisme als zelfstandige politieke stroming rond 1864 een gepasseerd station was. Zo stelt Siep Stuurman dat het conservatisme al in de jaren tussen de Aprilbeweging van 1853 en de strijd rond de schoolwet van 1857 tenonder was gegaan. Nadat de conservatieven met de anti-revolutionairen over de schoolwet in conflict waren geraakt, waren ze volgens Stuurman van hun basis in het volk beroofd. Hierna restte de conservatieven slechts een tegenstribbelend meedrijven op de liberale stroom. Aan het kabinet-Van Zuylen-Heemskerk schenkt Stuurman dan ook nauwelijks aandacht.¹

E.H. Kossmann gaat wel in op het conservatieve kabinet, maar bij hem overheersen negatieve kwalificaties. Hij stelt dat het optreden van het kabinet duidelijk aantoonde dat het conservatisme geen levenskracht en geen basis had. De verkiezingen na de kamerontbindingen in 1866 en 1867, waarmee het kabinet probeerde een parlementaire meerderheid te verwerven, voert hij aan als bewijs, omdat ze volgens hem gepaard gingen met de gebruikelijke onverschilligheid voor politiek bij de kiezers.²

De stelling dat het kabinet-Van Zuylen-Heemskerk geen betrokkenheid onder de kiezers zou hebben opgewekt, berust op een misvatting. De opkomstcijfers van de verkiezingen na de twee kamerontbindingen behoren tot de hoogste sinds de kieswet in 1850 van kracht was geworden.³ De liberalen leden bovendien geduchte verliezen, hoewel het kabinet er niet in slaagde om de meerderheid in de Kamer te behalen.

De conservatieven behaalden hun verkiezingssuccessen doordat zij de geruchtmakende motie-Keuchenius uit september 1866 als een aanslag op het koninklijk prerogatief wisten voor te stellen. Deze motie, waarin het regeringsbeleid inzake de benoeming van P. Mijer tot gouverneur-generaal van Indië werd afgekeurd, was vooral door liberale stemmen aangenomen. Objectief gezien mocht de conservatieve uitleg van de motie twijfelachtig zijn, voor veel kiezers was dat van weinig belang; vooral niet toen Willem III zich met een proclamatie achter het kabinet schaarde. Afdrukken van dit stuk werden via de

¹ Stuurman, *Verzuiling*, p. 123-124.

² E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980: twee eeuwen Nederland en België*, deel 1: 1780-1914 (Amsterdam 1986), p. 236-238.

³ De vier hoogste opkomsten in de eerste ronde sinds 1850 waren: 1866 (73%), 1853 (71%), 1850 (67%) en 1868 (65%). Deze aggregaties onderschatten de betrokkenheid van de kiezers, omdat in districten waar één stroming domineerde – zoals het liberalisme in de provincie Groningen – de opkomst altijd lager was dan in andere districten. De gegevens zijn afkomstig uit onderzoek van de auteur.

burgemeesters in bijna alle gemeenten aangeplakt en met de stembiljetten aan de kiezers opgestuurd.¹

Naast liberale kiezers wist het kabinet, door naar de bedreigde koninklijke positie te verwijzen, vooral veel anti-revolutionairen voor zich te winnen. De indiener van de motie, L.W.C. Keuchenius, mocht dan anti-revolutionair zijn, van zijn geestverwanten in de Kamer en daarbuiten kreeg hij weinig bijval. De anti-revolutionaire voorman G. Groen van Prinsterer steunde Keuchenius wel, maar raakte hierdoor geïsoleerd. Hij stond veel sceptischer tegenover het conservatieve kabinet dan de meeste andere anti-revolutionairen, die in enkele ministers geestverwanten zagen.

Het advies van Groen van Prinsterer om tijdens de verkiezingen na de kamerontbindingen eigen kandidaten te stellen, werd in een aantal kiesdistricten opgevolgd, maar tijdens de herstemmingen gaven de meeste anti-revolutionaire kiezers hun stem aan de conservatieve kandidaten. De anti-revolutionaire kamerleden steunden bij alle belangrijke stemmingen in de Kamer het kabinet. Het is een misvatting dat na de eerste kamerontbinding de anti-revolutionaire kamerleden samen met de liberalen scherp afwijzend tegenover het kabinet zouden hebben gestaan. Deze verkeerde inschatting van de positie van het merendeel van de anti-revolutionairen komt voort uit de neiging om ook in deze jaren de opvattingen van Groen van Prinsterer als maatstaf te hanteren.²

Eind 1866 waren de vooruitzichten voor de conservatieve protestanten bepaald niet ongunstig te noemen. De electorale aanhang was versterkt ten koste van anti-revolutionairen en liberalen. Met de verhouding tussen regering en parlement en met het cultuurstelsel was het kabinet erin geslaagd zijn sterke punten uit te spelen. Om de positie van het kabinet duurzaam te kunnen versterken, was de houding van de conservatieve katholieken van groot belang. In een aantal kiesdistricten boven de grote rivieren gaven hun stemmen namelijk de doorslag. Om hun onverdeelde steun te verwerven, zou het kabinet de beladen onderwijskwesitie ter sprake moeten brengen.³

1.4. Katholieken

¹ J.J. Huizinga, *J. Heemskerk Azn. (1818-1897). Conservatief zonder partij* (Harlingen 1973), p. 78.

² Tamse, 'De politieke ontwikkeling', p. 154. Deze stemmingen betroffen de motie-Keuchenius op 27 november 1866, de verwerping van de begroting van Buitenlandse Zaken op 26 november 1867, de motie-Blussé op 23 maart 1868 en de verwerping van de begroting van Buitenlandse Zaken op 28 april 1868.

³ Dit perspectief staat geheel los van de vraag hoe de conservatieve kansen op lange termijn stonden. De snelle ondergang van de conservatieven in de jaren zeventig had oorzaken waar het kabinet nog weinig zicht op kon hebben.

Bij de katholieken is er vóór het optreden van het kabinet-Van Zuylen-Heemskerk weinig te ontdekken van zelfs maar een aanzet tot politieke eenheid. Eén van de redenen waarom de katholieke kamerleden geen eenheid vormden, is dat de clerus zich nauwelijks met politiek en verkiezingen bemoeide.¹ Pas na de publicatie van het onderwijsmandement in 1868 zouden de bisschoppen en de lagere geestelijkheid hun gezag aanwenden om het stemgedrag van de katholieke kiezers tot toets van loyaliteit aan geloof en kerk te verheffen.²

Een andere oorzaak voor het gegeven dat onder de katholieke kamerleden zowel liberalen als conservatieven te vinden waren, is dat deze door vrijwel homogeen katholieke kiesdistricten werden afgevaardigd. Door het ontbreken van kerkelijke spanningen in deze districten waren de politieke verhoudingen voor zover zij met de geloofsovertuiging verband hielden, weinig geprofileerd. In de protestantse districten versterkte de spanning tussen modernisme en orthodoxie juist de politieke verschillen. Het gebeurde dan ook dat juist vanuit de katholieke districten met zekere regelmaat naast een liberaal ook een conservatief werd afgevaardigd. In de protestantse districten was deze combinatie zeldzamer. Het onderscheid tussen liberale en conservatieve katholieken was dan ook veel vloeier dan het onderscheid tussen liberale en conservatieve protestanten.³

Onder de bisschoppen bestond weinig eensgezindheid over belangrijke politieke onderwerpen. Zo ontbrak bij voorbeeld een breed gedragen visie op de wenselijke verhouding tussen openbaar en bijzonder onderwijs.⁴ De meeste

¹ Alleen bij de verkiezingen in 1848 was er sprake geweest van een georganiseerde bemoeienis. Het betrof toen vooral de vraag welke protestantse kandidaten gesteund moesten worden. Inmenging in de katholieke districten bleef achterwege. Zie: G.A.M. Beekelaar, *Rond grondwetsherziening en herstel der hiërarchie. De Hollandse katholieke jongeren 1847-1852* (Hilversum, Antwerpen 1964), p. 82-97.

² Zie voor de wijze waarop dat gebeurde R. de Jong, 'Eene schifting tussen bokken en schapen. Enkele achtergronden en gevolgen van de conservatief-katholieke verkiezingssuccessen in Breda rond 1870', in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, 8(1991), p. 125-131.

³ Bij voorbeeld het district Nijmegen, waar naast de liberaal G.E.G.C.K. Dommer van Poldersveldt de conservatief J.A.C.A. van Nispen van Sevenaer werd afgevaardigd, en Den Bosch, waarvoor naast de liberaal J.H.H. de Poorter ook de conservatief J.L.A. Luyben zitting had.

⁴ J.C.P.A. van Laarhoven, *Een kerkprovincie in concilie* (Nijmegen 1965), p. 13; J.P. de Valk, 'De katholieken en het onderwijs', in: *Spiegel Historiae*, 13(1978), p. 740-741. De positie van de Roermondse bisschop J.A. Paredis moet hier buiten beschouwing worden gelaten. De politieke en kerkelijke omstandigheden in de provincie Limburg weken namelijk sterk af van die in de andere provincies. In politiek opzicht kwam dit door de provinciale, anti-liberale agitatie in het midden van de jaren zestig, hetgeen samen met de specifieke visie van Paredis op de verhouding tussen kerk en politiek tot een afwijkende politieke constellatie leidde. Ook de eigen opvattingen van de Roermondse bisschop over de relatie tussen kerk en maatschappij droegen hieraan bij. Zie: Ron de Jong, Hans Verhage,

bisschoppen richtten zich bij voorkeur op de situatie in hun eigen bisdom. De Bredase bisschop was bij voorbeeld niet ontevreden over het openbaar onderwijs in zijn diocees, omdat het de facto katholiek was.¹

Encycliek en syllabus mochten dan in bepaalde kringen, zoals rond aartsbisschop J. Zwijsen en de hoofdredacteur van *De Tijd*, J.A. Smits, wel tot heroverweging van hun politieke standpunten hebben geleid, voor de buitenwacht bleef dit verborgen. Tijdens de periodieke verkiezingen in juni 1866 beval *De Tijd* bij voorbeeld voor het kiesdistrict Amsterdam nog de liberale kandidaten aan. Van een verwijdering van de liberalen bleek weinig.

Hoewel er onder de katholieken geen duidelijk afgebakende stromingen bestonden, was er wel een conservatieve groepering waarin de actuele politiek werd besproken en gecommuniceerd. Hiertoe behoorden in 1866 onder anderen aartsbisschop Zwijsen, de Haarlemse bisschop G.P. Wilmer, de internuntius G. Cattani, Judocus Smits, J.B. van Son, juridisch adviseur van Zwijsen, en de kamerleden A.F.X. Luyben en J.A.C.A. van Nispen van Sevenaer. Georganiseerd was deze groepering niet. Zwijsen, Smits en Van Son vormden de kern. Zij overlegden regelmatig schriftelijk of mondeling en hielden op individuele basis contact met andere conservatieve katholieken. Eind 1867 zou het kabinet met deze conservatieve groepering in contact treden.

2. HET KABINET-VAN ZUYLEN-HEEMSKERK

2.1. *Het eerste jaar*

Begin juni 1866 trad het conservatieve kabinet-Van Zuylen-Heemskerk aan. Met de benoeming van de katholiek E.J.H. Borret tot minister van Justitie gaven de conservatieven er blijk van belang te hechten aan een goede samenwerking met de katholieken. Het was immers niet vanzelfsprekend dat een katholiek op een belangrijk departement kwam.

De benoeming van J.P.J.A. van Zuylen van Nijvelt tot minister van Buitenlandse Zaken wekte bij veel anti-revolutionairen verwachtingen over een wijziging van de onderwijswet. Sinds Groen van Prinsterer in 1865 ontslag had genomen als kamerlid, werd Van Zuylen namelijk beschouwd als de parlementaire leider van de anti-revolutionairen. Bij het eerste optreden van het kabinet bleek een wetswijziging echter niet in het verschiep te liggen. De regering wilde

¹ 'Episcopaat en politiek. Ontwikkelingen rondom het bisschoppelijk onderwijsmandement van 1868 in Nederland in het algemeen en in Limburg in het bijzonder', in: *Trajecta*, 5(1996), nr. 1, p. 56-70.

¹ C.J.M. Brok, *De verhouding openbaar-bijzonder onderwijs in Breda gedurende de negentiende eeuw* (Tilburg 1964), p. 118-120.

eerst de bestaande bezwaren onderzoeken en deze indien mogelijk door een rechtvaardiger toepassing van de wet wegnemen. Pas wanneer dit niet mogelijk zou blijken, zou ze willen overwegen een wetswijziging voor te dragen.¹

De conservatieve groepering rond aartsbisschop Zwijsen was optimistisch gestemd. Volgens een medewerker van *De Tijd*, de jezuïet A. van Gestel, waren Smits en internuntius Cattani ervan overtuigd dat Borret de minister van Binnenlandse Zaken, J. Heemskerk Azn., ertoe zou kunnen bewegen de onderwijswet te wijzigen. Van Gestel twijfelde echter aan de bedoelingen van Heemskerk. Hij wilde daarom een artikel in *De Tijd* plaatsen waarin de minister gevraagd werd in de Tweede Kamer een verklaring af te leggen ten voordele van het bijzonder onderwijs. Slechts op deze voorwaarde zouden de katholieken het kabinet kunnen steunen. Smits weigerde echter het artikel te plaatsen. Hij was van mening dat het kabinet wel genegen was ten gunste van het bijzonder onderwijs op te treden. Een confrontatie vond hij daarom niet wenselijk.²

Na het aannemen van de eerder genoemde motie-Keuchenius door de Kamer in september 1866 verdween de onderwijskwestie voorlopig naar de achtergrond. Willem III ontbond de Kamer en er volgden verkiezingen. Aanvankelijk nam Smits in *De Tijd* een afwachtende houding aan, maar nadat de koning met een proclamatie openlijk de zijde van het kabinet had gekozen, schaarde ook Smits zich achter de conservatieven.³

De verkiezingen verdeelden de katholieke kiezers. Er gingen zowel stemmen naar liberalen als naar conservatieven. Onder de bisschoppen heerste aanvankelijk verwarring. De Haarlemse bisschop Wilmer hechtte bij voorbeeld geloof aan het gerucht dat de clerus in het bisdom Breda de liberalen steunde. Dit laat zien dat de bisschoppen slecht van elkaars standpunten op de hoogte waren, want deze verdenking miste elke grond. De Bredase geestelijkheid hield zich namelijk vooral afzijdig.⁴ De verkiezingen resulteerden in een liberale nederlaag, maar niet in een conservatieve kamermeerderheid. De precieze krachtsverhoudingen waren echter nog onduidelijk, waardoor het kabinet kon aanblijven.

De conservatieve katholieken rond Zwijsen, van wie de leken het kabinet in de verkiezingen hadden gesteund, raakten in het begin van 1867 ongerust, om-

¹ W.J. van Welden Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland*, deel 2 ('s-Gravenhage 1948), p. 367-369.

² Tesser, 'De autobiografie [1952-1953]', p. 182-183; brief van Smits aan Zwijsen (3 juni 1866), in: *Arch. 's-Bosch*, map Ingekomen Stukken 1866.

³ *De Tijd*, 8 okt. en 17 okt. 1866.

⁴ Brief Wilmer aan Zwijsen (17 okt. 1866), in: Rijksarchief in Utrecht te Utrecht, het *Archief van het Aartsbisdom Utrecht*, nr. 99. Voor inventaris, zie: nr. 249.

dat het erop leek dat het kabinet het onderwijs voorlopig niet aan de orde zou stellen. Zwijsen was bang dat uitstel de liberale katholieken in de kaart zou spelen. De volgende verkiezingen zouden zij daardoor wel eens kunnen winnen.¹ Ook Van Son vreesde de gevolgen van een passieve houding: “Het gerucht sedert eenigen tijd hier verspreid, dat het Ministerie de onderwijs-wet en hare duiding bij de uitvoering, in status laten zal, werkt allerongelukkigst voor het Bewind. Ik wacht toekomend jaar een geheel revirement bij de verkiezingen.”²

2.2. *De onderhandelingen geopend*

Begin november 1867 overleed minister Borret. Het zoeken naar een katholieke vervanger werd urgent, toen de Tweede Kamer op 26 november de begroting van Buitenlandse Zaken verwierp wegens het beleid van minister Van Zuylen in de Luxemburgse kwestie. Deze nieuwe botsing leidde tot de tweede kamerontbinding. Met het oog op katholieke steun bij de verkiezingen was een tijdige aanvulling van het kabinet daarom wenselijk.

De meest voor de hand liggende opvolger, het lid van de Raad van State J.A. Mutsaers, bedankte om persoonlijke redenen. Hierna nam Van Zuylen contact op met Van Son en vroeg hem om advies. Van Son wilde zijn medewerking alleen verlenen na de belofte dat de onderwijskwestie zou worden aangepakt. Aan dit verlangen kwam Van Zuylen zonder aarzeling tegemoet. De dag na de verwerping van de begroting meldde Van Son aan Wilmer dat zijn eis was ingewilligd.³

Van Son legde vervolgens Van Zuylen de namen voor van enkele in zijn ogen capabele katholieke juristen. Deze werden benaderd, maar ze weigerden of werden door het kabinet te licht bevonden. Om de kring van kandidaten te verruimen besloot het kabinet de departementen van eredienst, die in 1862 afgeschaft waren, opnieuw in te stellen. Omdat deze departementen als minder belangrijk werden beschouwd, kwamen hiervoor ook minder gekwalificeerde kandidaten in aanmerking. Over de herinstelling was lang gearzeld. Niet alleen was liberale tegenstand te verwachten maar ook katholieke ontevredenheid. Dat de enige katholiek in het kabinet een ‘licht’ departement zou beheeren, kon, zo vreesde men, nadelige gevolgen hebben voor de verkiezingen.⁴

¹ Brief Zwijsen aan J.A.C.A. van Nispen van Sevenaer (25 mei 1867), in: *Arch. Van Nispen*, nr. 2460.

² Brief Van Son aan Wilmer (11 aug. 1867), in: *Arch. Haarlem*, nr. 1681.

³ Brief Van Zuylen aan Van Son (9 nov. 1867), in: *Coll. Van Son.*; brief J.D.W. Pape aan Van Son (18 nov. 1867), *ibidem*; brief Van Son aan Wilmer (27 nov. 1867), in: *Arch. Haarlem*, nr. 1681.

⁴ Brief Van Son aan Wilmer (27 nov. 1867), in: *Arch. Haarlem*, nr. 1681.

De eerste kandidaat voor eredienst was C.J.C.H. van Nispen tot Sevenaer. Deze jurist dacht dat hij voor Justitie werd uitgenodigd. Toen hij hoorde dat het eredienst zou worden, werd hij onwillig. Tijdens de onderhandelingen kreeg Van Nispen de toezegging dat het kabinet voorstellen ter wijziging van de onderwijswet zou indienen. Ondanks deze belofte bedankte hij toch. Op 30 december werd het Bossche kamerlid A.F.X. Luyben aangezocht, die direct accepteerde.¹

Voor de post van minister van hervormde eredienst werd C.T. van Lynden van Sandenburg benaderd, die beschouwd werd als verwant aan de anti-revolutionairen. Van Lynden stelde als voorwaarde dat in de eerstvolgende zitting van de Tweede Kamer een wetsvoorstel ter wijziging van de onderwijswet ingediend zou worden. Het wetsvoorstel zou aan de volgende eisen moeten voldoen: hulponderwijzers kunnen als hoofd van bijzondere scholen optreden, op openbare scholen wordt verplicht schoolgeld geheven en onderwijzers van openbare scholen mogen geen kerkelijke ambten en bedieningen bekleden. Inwilliging van deze eisen zou de concurrentiepositie van het bijzonder onderwijs ten opzichte van het openbaar onderwijs verbeteren, maar het karakter van het laatste ongemoeid laten. Om deze reden waren ze voor Heemskerk acceptabel. Van Lynden verwachtte geen bezwaren, omdat “bij de met den Heer van Nispen van Sevenaer gevoerden onderhandelingen reeds gebleken was dat tegen die drie punten bij U.E. geen bedenking is.”²

De heroprichting van de departementen van eredienst en de belofte aan Van Lynden wordt door C.A. Tamse een “wonderlijke zwenking in confessionele richting” van het kabinet genoemd. Door de naderende verkiezingen zat het kabinet volgens hem in het nauw en moest Heemskerk wel aan Van Lynden toegeven; de minister stond immers bekend als een overtuigd voorstander van de schoolwet en zou uit eigen beweging niet tot herziening zijn overgegaan.³ Het gemak waarmee het kabinet een wetswijziging aan de katholieke conservatieven rond Zwijsen had toegezegd, ondersteunt deze interpretatie niet. Integendeel, de beslissing was vermoedelijk al genomen vóórdat Van Zuylen met Van Son in overleg was getreden. Zo opmerkelijk is dit ook niet. *Het Dagblad van Zuid-Holland*, de conservatieve spreekbuis,

¹ Brief R.J. Schimmelpenninck aan Heemskerk (25 dec. 1867), in: *Arch. Heemskerk*, nr. 6; brieven C.J.C.H. van Nispen tot Sevenaer aan Heemskerk (30 en 31 dec. 1867), *ibidem*, nr. 5; brief Van Zuylen aan Van Son (30 dec. 1867), in: *Coll. Van Son.*; brief J.D.W. Pape aan Van Son (31 dec. 1867), *ibidem*; brief Van Son aan Van Zuylen (31 dec. 1867), in: Algemeen Rijksarchief, *Archief familie Van Zuylen van Nijvelt*, nr. 76, geïnventariseerd, nr. 2.21.180.

² Huizinga, *Heemskerk*, p. 82, 116; brief C.T. van Lynden van Sandenburg aan Heemskerk (31 dec. 1867), in: *Arch. Heemskerk*, nr. 4.

³ Tamse, ‘De politieke ontwikkeling’, p. 153.

pleitte immers al sinds 1864 voor een herziening die de concurrentiepositie van het bijzonder onderwijs zou verbeteren. Zoals we eerder zagen, paste dit in het streven om tot electorale samenwerking met conservatieve katholieken en anti-revolutionairen te komen. Dat de naderende verkiezingen het kabinet hierin hebben gestimuleerd, spreekt vanzelf.

Om een acceptabel wetsvoorstel te krijgen, bezocht Smits rond 10 januari Heemskerk met een lijstje onderwijswensen. Deze behelsden: geen gratis onderwijs op de openbare school behalve voor onvermogenden, subsidie voor de godsdienstige bijzondere school te regelen bij wet, verschillende wensen met betrekking tot de examens voor onderwijzers, en de mogelijkheid om hulponderwijzers als hoofd van een bijzondere school aan te stellen. Evenals Van Lynden liet Smits het karakter van het openbaar onderwijs buiten beschouwing, maar door het verlangen van subsidie ging hij aanzienlijk verder. Smits realiseerde zich dat dit onhaalbaar zou blijken te zijn, maar wilde het als wisselgeld gebruiken om de overige punten te realiseren.¹

De uitkomst van het gesprek tussen Smits en Heemskerk is onbekend, maar vermoedelijk zijn zij tot overeenstemming gekomen toen Smits, conform zijn voornemen, het punt van subsidie liet vallen. De meeste andere punten had Heemskerk immers al aan Van Lynden toegezegd. Uit de tevreden reactie van Wilmer op het verslag dat Smits aan hem uitbracht, blijkt dat het gesprek naar wens was verlopen.²

De onderhandelingen beïnvloedden de plannen voor een onderwijsmandement die in kleine kring circuleerden. In juni 1866 had Smits nog aan Zwijsen geschreven dat de onderwijsstrijd lang en moeizaam zou worden. Om de katholieken van de noodzaak te overtuigen dat zij de gemengde openbare school moesten afwijzen, was het volgens hem noodzakelijk dat het episcopaat een openlijk en duidelijk standpunt zou innemen. Begin januari 1868 stelde Cattani het onderwerp bij Wilmer aan de orde. Met zijn idee om een circulaire of mandement als vastenbrief uit te geven, stemden zowel Wilmer als Smits in. De Haarlemse bisschop legde het plan vervolgens aan Zwijsen voor.³ De aartsbisschop vond het publiceren van een onderwijsmandement als vastenbrief minder passend. Een afzonderlijk mandement had zijn voorkeur, maar

¹ Brief Smits aan Alberdingk Thijm (7 jan. 1868), in: *Arch. Thijm*, nr. 1005; brief Heemskerk aan Alberdingk Thijm (8 jan. 1868), *ibidem*, nr. 481.

² Brief Wilmer aan Smits (13 jan. 1868), in: *Arch. Haarlem*, nr. 1529; brief Wilmer aan Van Kints (14 jan. 1868), *ibidem*, nr. 1529.

³ Brief Smits aan Zwijsen (3 juni 1866), in: *Arch. 's-Bosch*, map Ingekomen Stukken 1866; brief Wilmer aan Cattani (5 jan. 1868), in: *Arch. Haarlem*, nr. 1529; brief Wilmer aan Zwijsen (5 jan. 1868), *ibidem*; brief Cattani aan Wilmer (7 jan. 1868), *ibidem*, nr. 1609.

bovenal wachtte hij liever de uitslag van de verkiezingen af. Vermoedelijk wilde Zwijsen eerst het wetsvoorstel van het kabinet onder ogen krijgen alvorens zelf tot actie over te gaan.¹

Uit deze afwachtende houding van Zwijsen blijkt het belang dat hij aan de beloofde wetsvoorstellen hechtte, maar ook zijn behoedzaamheid. Hij realiseerde zich dat een onderwijsmandement, waarin het openbaar onderwijs veroordeeld zou worden, het kabinet in grote verlegenheid zou kunnen brengen; hoe gemakkelijk immers zou een wetsvoorstel dan niet door de liberalen uitgelegd kunnen worden als een toegeven aan de ultramontanen. Het kabinet zou dan in aanvaring komen met zijn electorale achterban en een wijziging van de onderwijswet zou onder die omstandigheden uitgesloten zijn. Het achter de schermen tot stand gekomen compromis wilde Zwijsen niet met een ontijdig gepubliceerd onderwijsmandement in gevaar brengen.

2.3. *De verkiezingen van 1868*

De conservatieve groepering rond Zwijsen had een duidelijk belang bij de uitslag van de verkiezingen in januari 1868. Wanneer het kabinet een wetswijziging door de Kamer wilde krijgen, moest het de meerderheid hebben. Al tijdens de onderhandelingen over een opvolger van Borret werd daarnaar verwezen. Direct na de benoeming van Luyben tot minister kreeg Van Son via een tussenpersoon het verzoek om contact op te nemen met W.M. du Tour van Bellinchave, die voor de conservatieven de verkiezingen coördineerde.²

Uiteraard steunde Smits de conservatieven: "Dit ministerie zal zijn wat de katholieken het maken, omdat het van de katholieken geheel afhangt. (...) de conservatieve partij wil regeeren; daarvoor heeft zij ons noodig en daarom moet zij ons te vriend te houden." Naast samenvallende belangen op korte termijn zag Smits ook ideologische overeenkomsten: "(...) daarenboven is er op vele punten eenheid van beginsel en eenheid van resultaat tusschen katholiek en behoud; wij kunnen derhalve zamengaan en elkander helpen."³

Cattani wilde een goede verkiezingsuitslag bevorderen door de clerus in de strijd te werpen. Begin januari raadde hij de Haarlemse bisschop en de Bredase coadjutor aan de geestelijkheid bij de verkiezingen in te schakelen. Niet openlijk maar door raadgevingen aan de kiezers, vooral aan de minder ontwikkelde, en door huisbezoeken moest de clerus de conservatieve kandidaten aanbe-

1 Brief Zwijsen aan Wilmer (12 jan. 1868), *ibidem*, nr. 1884

2 Brief J.D.W. Pape aan Van Son (31 dec. 1867), in: *Coll. Van Son*.

3 Brief Smits aan Wilmer (16 jan. 1868), in: *Arch. Haarlem*, nr. 1827.

velen. Cattani onderhield over de verkiezingen ook rechtstreekse contacten met enkele ministers, onder wie Van Zuylen.¹

Wilmer mengde zich echter niet in de verkiezingen. Hij verwees naar de katholieke verdeeldheid in België en naar het Provinciaal Concilie van 1865, dat naar zijn mening clericale bemoeienis met verkiezingen verbood. Toch sloot hij incidentele beïnvloeding niet uit: “Dit belet echter niet dat men in goede verpligt kan zijn goeden raad te geven in sommige omstandigheden bij aanvraag enz.”² Zo adviseerde pastoor T.J.H. Borret de boeren in zijn woonplaats Vogelenzang en omgeving op de conservatieve kandidaat te stemmen. Ook de vicaris-generaal van het bisdom was volgens Borret bereid om de pastoors aan te sporen hun beste beentje voor te zetten.³

De Bredase coadjutor, aan wie door de ziekte van de bisschop het bestuur over het bisdom was overgedragen, had minder reserves. Op het platteland van het district Breda was de clerus in verschillende dorpen actief en aan Zwijzen schreef hij dat de dekens in Zeeland geïnstrueerd waren over de aan te bevelen kandidaten in het district Middelburg.⁴

Ondanks de clericale invloed op de verkiezingen – die overigens niet overal even intensief was – en de steun van *De Tijd* was er geen sprake van een katholieke verkiezingscampagne. In zijn commentaar sloot het dagblad aan bij de polemiek tussen conservatieven en liberalen over de koloniale kwestie en over de verhouding tussen regering en parlement. Wel schoof *De Tijd* het onderwijs naar voren, maar stelde het niet centraal. Profilering op eigen onderwerpen ontbrak. Dit was – gezien de gevoeligheden rond de onderwijskwestie – wel verstandig, maar hierdoor was het nauwelijks mogelijk het stemgedrag van de katholieke kiezers te beïnvloeden door een beroep te doen op hun loyaliteit aan kerk en geloof.

In 1868 stemde een flinke minderheid van de katholieken op de liberale kandidaten, maar in vergelijking met 1866 was het aantal pro-liberale stemmen afgenomen. Deze verandering was de liberalen natuurlijk niet ontgaan. Aanvankelijk dachten zij de grote meerderheid van de katholieke kiezers mee te krijgen, maar na de eerste ronde constateerde de liberaal J.K.H. de Roo van Alderwerelt: “Zoo veel ik kan nagaan handelen de katholieken in de verschil-

¹ Brief Cattani aan Wilmer (7 jan. 1868), ibidem, nr. 1609; brief Van Genk aan Zwijzen (5 jan. 1868), in: *Arch. 's-Bosch*, map Van Genk; brief P.J.A.M. van der Does de Willebois aan Heemskerk (30 jan. 1868), in: *Arch. Heemskerk*, nr. 2.

² Brief Wilmer aan Verheyen (15 jan. 1868), in: *Arch. Haarlem*, nr. 1529; brief Wilmer aan J.A.C.A. van Nispen van Sevenaer (17 jan. 1868), in: *Arch. Van Nispen*, nr. 2462.

³ Brief T. Borret aan Alberdingk Thijm (14 febr. 1868), in: *Arch. Thijm*, nr. 151.

⁴ Brief Van Genk aan Zwijzen (20 jan. 1868), in: *Archief van het bisdom Breda* te Breda, nr. I-8, geïnventariseerd.

lende districten zeer verschillend. In enkele gaan zij mede met de conservatieven, in andere onthouden zij zich, geheel of gedeeltelijk. Hier en daar schijnt een deel met de liberalen mee te gaan.”¹

2.4. *De wijzigingsvoorstellen en het onderwijsmandement*

Net als in 1866 waren de krachtsverhoudingen in de Kamer na de verkiezingen van 1868 onduidelijk. Opnieuw besloot het kabinet daarom aan te blijven. Eind februari 1868 deelde Zwijsen aan Wilmer mee dat het kabinet bezig was de voorstellen tot wijziging van de onderwijswet op te stellen. Hij hoopte dat het kabinet zijn bestaan lang genoeg zou kunnen rekken om de voorstellen in behandeling te kunnen brengen. In het licht van de onzekere politieke situatie was Zwijsen alvast met de voorbereidingen voor een onderwijsmandement begonnen.²

De vrees van Zwijsen bleek gerechtvaardigd. In maart 1868 werd de druk op het kabinet om af te treden groter na het aannemen van de liberale motie-Blussé. In deze motie stelde de Kamer dat het landsbelang de vorige kamerontbinding niet had gevorderd. Onhoudbaar werd de positie nadat een maand later de begroting van Buitenlandse Zaken opnieuw werd verworpen. Enkele dagen daarvoor had Heemskerk de wijzigingsvoorstellen voor de onderwijswet aan de Kamer aangeboden. Ze werden niet meer in behandeling genomen, omdat het kabinet na de verwerping van de begroting zijn ontslag aanbood.

De voorstellen bevatten alle elementen die Van Lynden en Smits hadden verlangd, maar waren omgeven door beperkingen. De verplichte schoolgeldheffing werd afgezwakt door haar afhankelijk te stellen van de hoogte van de plaatselijke belastingen. Zo kwam de regering gedeeltelijk tegemoet aan het bezwaar dat ouders wier kinderen een bijzondere school bezochten, ook voor de openbare school betaalden. De mogelijkheid bleef echter bestaan dat in gemeenten met een laag belastingniveau geen schoolgeld zou worden geheven. Bovendien zou de hoogte van het schoolgeld niet bij wet bepaald worden maar door Gedeputeerde Staten, waardoor in deze colleges een politieke strijd gevoerd zou moeten worden. Verder zouden hulponderwijzers wel aan het hoofd van een bijzondere school mogen staan, maar alleen wanneer het leerlingenaantal niet groter dan zeventig was. Hierdoor zou het effect beperkt blijven tot de kleine scholen. Tot slot kwam de regering de anti-revolutionairen tegemoet

¹ Brief De Roo van Alderwerelt aan Thorbecke (23 jan. 1868), in: Algemeen Rijksarchief, *Archief J.R. Thorbecke 1798-1872*, nr. 83. Inventaris 2.21.161.

² Brieven Zwijsen aan Wilmer (24 febr. en 21 mrt. 1868), in: *Arch. Haarlem*, nr. 1884; brief Cattani aan Wilmer (21 febr. 1868), *ibidem*, nr. 1609.

met de bepaling dat kerkelijke ambten en bedieningen onverenigbaar zouden zijn met het onderwijzersambt.¹

De Tijd vond de voorstellen tegenvallen. Deze teleurstelling is begrijpelijk gezien de beperkingen, maar opvallend zijn de gehanteerde argumenten. Een belangrijk bezwaar was dat de wijzigingen niet het liberale streven zouden tegengaan om de godsdienst van de openbare school te verwijderen. De eisen van Smits waren blijkbaar verschoven, want het karakter van het openbaar onderwijs had juist geen deel van de onderhandelingen uitgemaakt. Het vooruitzicht van een spoedige val van het kabinet zal hierbij wel hebben meegespeeld; de kans dat de voorstellen aangenomen zouden worden, was immers minimaal geworden.²

Cattani vond het nu de hoogste tijd om het onderwijsmandement te ondertekenen en te publiceren. Half april vernam hij van Zwijsen dat het gereed was, maar dat uitstel vanwege de penibele situatie van het kabinet nog steeds raadzaam was. Tot ongenoegen van Cattani wilde Zwijsen vermoedelijk eerst het lot van de voorstellen afwachten. Pas nadat het nieuwe liberale kabinet-Van Bosse-Fock de voorstellen introk en verklaarde dat de wet niet gewijzigd zou worden, achtte Zwijsen de tijd rijp. Eind juni deelde hij Wilmer mee dat verder uitstel onwenselijk was. Hiermee was de weg vrij voor publicatie.³

3. SLOTBESCHOUWING

Tijdens het optreden van het kabinet-Van Zuylen-Heemskerk kwam een toenadering tot stand tussen conservatieve protestanten en een conservatieve katholieke groepering rond aartsbisschop Zwijsen. Het kabinet bleek bereid om gedeeltelijk aan de onderwijswensen van de conservatieve katholieken tegemoet te komen in ruil voor steun bij de verkiezingen.

De tegemoetkoming op onderwijsgebied was onderdeel van een weloverwogen strategie om tot een anti-liberale coalitie van anti-revolutionairen, conservatieve katholieken en conservatieve protestanten te komen, waarbij de laatsten voor zichzelf een leidende rol zagen weggelegd. Voor de conservatieve katholieken bood de toenadering van het kabinet een ongedachte mogelijkheid om de politieke implicaties van de encycliek *Quanta Cura* en de *Syllabus Errorum* naar de Nederlandse politieke verhoudingen te vertalen zonder zelf al te openlijk te hoeven optreden. Onder conservatief-protestantse vlag werd

¹ *De Tijd*, I, 2 en 18 mei 1868.

² *De Tijd*, 4 en 11 mei 1868.

³ Brief Cattani aan Wilmer (16 apr. 1868), in: *Arch. Haarlem*, nr. 1609; brief Zwijsen aan Wilmer (28 juni 1868), ibidem, nr. 1884; brief Cattani aan Zwijsen (18 apr. 1868), in: *Arch. 's-Bosch*, map Cattani.

immers een wijziging van de onderwijswet in het vooruitzicht gesteld die de positie van het bijzonder onderwijs zou versterken. Niet voor niets gaf Zwijsen pas zijn toestemming voor publicatie van het onderwijsmandement, nádat het kabinet was gevallen en het nieuwe liberale kabinet had verklaard de onderwijswet niet te zullen wijzigen. Zowel de conservatieve protestanten als de conservatieve katholieken hadden er zodoende belang bij om over de wederzijdse antipathieën heen te stappen en zaken te doen.

De conservatieve katholieke en protestantse kiezers waren niet zo gemakkelijk te overtuigen van de noodzaak om nu hun stemmen op de voormalige tegenstanders uit te brengen. Alleen door publiekelijk de indruk te wekken dat men elkaar min of meer 'spontaan' gevonden had op punten als de bescherming van de koninklijke prerogatieven en de koloniën tegen de liberale aanvallen, konden deze gevoeligheden vermeden worden. Voor veel protestantse kiezers voldeed dit, vooral omdat zij in de meeste gevallen hun stem op een protestant konden uitbrengen.

Voor de conservatieve katholieken was het moeilijker om de katholieke kiezers te overtuigen, omdat zij boven de grote rivieren in de meeste gevallen op een protestant moesten stemmen. Een opvallende clericale inmenging in de verkiezingen zou waarschijnlijk door de liberalen worden uitgebuit, terwijl met een terughoudend optreden het gewenste doel niet zou worden bereikt. Het leidde dan ook tot een halfslachtig optreden. Het resultaat was navenant. Grote groepen katholieke kiezers stemden op de conservatieve kandidaten, maar een aanzienlijke minderheid steunde de liberalen. Aangezien voor 1866 weinig katholieken op conservatieve protestanten stemden, hadden de inspanningen wel vrucht afgeworpen, maar niet voldoende om het kabinet aan een kamermeerheid te helpen.

Het heeft weinig zin om te speculeren of het onderwijsmandement anders van inhoud zou zijn geweest of gematigder politieke implicaties zou hebben gehad, indien het conservatieve kabinet erin geslaagd zou zijn de wetsvoorstellen door de Kamer te loodsen. Aanwijzingen daarvoor zijn er niet, maar het vooruitzicht dat elk wijzigingsvoorstel in het vervolg door de liberalen geblokkeerd zou worden, heeft wel gevolgen gehad voor het optreden van de katholieke conservatieven. Met het mandement in de hand zouden zij bij de verkiezingen in 1869 en daarna de katholieke kiezers voorhouden dat invulling van het stembiljet tevens een keuze voor of tegen kerk en geloof was. Op deze wijze werden in de katholieke districten alle kamerleden die zich niet tegen het openbaar onderwijs hadden gekeerd, vervangen. In de protestantse districten werd de samenwerking met de conservatieve protestanten tot in de tweede

helft van de jaren zeventig voortgezet. Hoewel de electorale samenwerking geen wijziging van de onderwijswet had opgeleverd, leidde het wel tot de eerste politieke machtsvorming van de katholieke conservatieven.

Voor de conservatieve protestanten zou de voortgezette electorale samenwerking na 1868 desastreuze gevolgen hebben. De liberalen slaagden er namelijk in om de conservatieve protestanten vanwege deze samenwerking af te schilderen als anti-nationalen en clericale handlangers. Het protestantse en nationale karakter van het liberalisme werd steeds nadrukkelijker geafficheerd, waardoor veel conservatieve protestanten de overstap naar het liberalisme maakten.

Onder het kabinet-Van Zuylen-Heemskerk heeft de conservatieve partij een groot risico genomen door zich met de conservatieve katholieken te verbinden. De samenwerking werd echter pas fataal na het verschijnen van het onderwijsmandement. Hadden de conservatieven de samenwerking toen verbroken, dan was er misschien nog plaats geweest voor een zelfstandige conservatieve partij op protestantse basis. Nu werden ze vermorzeld tussen confessionelen en liberalen.

JAN VAN DER HEIJDEN

“Uit de zelfde mond komt vloek en zegen”*

*De ontvangst van het medium televisie onder katholieken,
1925-1960*

De Franse onderwijszusters van Regina Coeli in Vught waren in 1953 vijftig jaar actief in Nederland. Bij gelegenheid van dat jubileum kregen zij een televisietoestel met antenne-installatie cadeau. De zusters waren verrukt. Met radio en film werd televisie voor hen het venster op de wereld. Vooral in de eerste jaren tekenden de zusters de speciale gelegenheden op waarbij zij televisie keken en genoten: Prinsjesdag met de opening van de Staten-Generaal door koningin Juliana, schoolconcerten en religieuze ceremonies, waaronder natuurlijk de indrukwekkende begrafenis van kardinaal De Jong in 1955. De zusters waren enthousiast over het medium en gebruikten het in hun onderwijswerk.¹

Dit gebruik sloot prachtig aan bij de aanvankelijk positieve rol die paus Pius XII televisie toedichtte met betrekking tot cultuur, volksopvoeding, onderwijs en het dichter bij elkaar brengen van volkeren. De gereformeerden lieten echter kritischer geluiden horen en hadden principieel godsdienstige bezwaren.² In bredere kring waren in Nederland en daarbuiten negatieve geluiden te horen, veelal geboren uit cultuurpessimisme. Voor de Amerikaanse schrijver Charles A. Siepmann was de televisie even gevaarlijk voor de cultuur als de atoombom was voor de beschaving.³ In Nederland kwam dit soort geluiden vooral uit de hoek van het Nederlands Cultureel Contact (NCC).⁴

Ook de katholieke bewindsman mr. J.M.L.Th. Cals, staatssecretaris van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, verwoordde zijn bedenkingen bij de

* De titel is ontleend aan een tekst uit het Nieuwe Testament, Jakobus 3, 10, en werd door paus Pius XII aangehaald in de encycliek *Miranda Prorsus*.

¹ *Annales van Regina Coeli*, 1953 e.v., in: *Archief van de Zusters Kanunnikessen van de H. Augustinus*, dit archief bevindt zich in Huize Alix le Clerc te Vught.

² Zie o.a. C.P. Polderman, *De gereformeerden en televisie*, ongepubliceerde doctoraalscriptie Maatschappij-Geschiedenis Erasmus Universiteit, Rotterdam 1987.

³ Charles A. Siepmann is de schrijver van het boek *Television and Education in the United States*, Parijs 1952; aangehaald in: P. Gros, *Televisie, pers, parlement en politiek* (Assen 1960), p. 232.

⁴ Het NCC is in 1950 opgericht in het kader van de doorbraakgedachte en kende als een van haar voormannen prof. F.L. Polak. Het NCC maakte in een ongevraagd advies (1951) aan de regering de negatieve sociaal-culturele implicaties van televisie duidelijk. Meer daarover in: R. Berends, 'Een staatscommissie en een luchtbel. De Televisieraad en de sociaal-culturele aspecten van een nieuw massamedium, 1951-1953', in: *Jaarboek Mediageschiedenis*, 2(1990), p. 135-155, m.n. p. 143.

formele start van televisie in Nederland op 2 oktober 1951. Bij hem leefde de angst dat met televisie de massarecreatie de menselijke persoonlijkheid in gevaar bracht.¹

De tegenstrijdige geluiden roepen de vraag op hoe in het algemeen de houding was onder katholieken ten aanzien van de invoering van het medium televisie. Het hierna gepresenteerde resultaat van onderzoek naar een antwoord op deze vraag is vooral beschrijvend van aard en kent een functionele vierdeling: de kerkelijke autoriteiten, de omroep, de politiek en de media. Dit artikel is aangevuld met algemene statistische gegevens over reacties uit het katholieke volksdeel en wordt ingeleid door een korte beschrijving van het invoeringsproces.²

I. DE INVOERING VAN TELEVISIE

In Nederland volgde de invoering van televisie een lang traject. Al in 1928 bij het ontstaan van de radiowet werd gedacht en gesproken over televisie.³ De techniek was op dat moment echter nog weinig bruikbaar. Met het gebruik van elektronische (vooral de iconoscoop, snellezer) in plaats van de tot dan toe gebruikte mechanische systemen werd de televisietechniek tussen 1935 en 1940 rijp voor (experimentele) invoering. In 1935 begon Groot-Brittannië met algemene televisie.

Aan de trage start van televisie in Nederland ligt een drietal redenen ten grondslag: oorlog, geld en verzuiling. Toen landen als Groot-Brittannië, Duitsland en Amerika begonnen met uitzendingen, drongen de omroepen in Nederland aan op actie en werd vanuit de overheid een onderzoekscommissie ingesteld: de (eerste) Televisiecommissie. Philips zat te popelen om met televisie in Nederland te starten. Het bedrijf trok in caravans door Europa om voor veel publiek de televisietechniek te demonstreren en onthaalde het Nederlands publiek, inclusief prins Bernhard, op de Jaarbeurs van 1938 met Wim Kan en Corry Vonk via het scherm.

De onderzoekscommissie kwam eind 1938 tot de conclusie dat met een experiment begonnen moest worden.⁴ De politieke omstandigheden van dat

¹ H. Beunders, 'Media en sociaal-culturele verandering: televisie als voorbeeld', in: H. Kleijer e.a., *Tekens en teksten. Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late Middeleeuwen* (Amsterdam 1992), p. 223-234, m.n. p. 228.

² Het artikel is een gecomprimeerde weergave van: J.O. van der Heijden, "*Uit de zelfde mond komt vloek en zegen*". *De ontvangst van het medium televisie onder katholieken (1925-1960)*, ongepubliceerde doctoraalscriptie Maatschappij-Geschiedenis Erasmus Universiteit, Rotterdam 1993.

³ In de radiowet van 1928 werd al rekening gehouden met de komst van 'beeldradio'.

⁴ Het eerste deel van het rapport van de Televisiecommissie verscheen op 8 mei 1937, het tweede, definitieve rapport op 20 december 1937.

moment verhinderden echter dat aan de plannen uitvoering gegeven kon worden.

In de periode vlak na de oorlog was de overheid aanvankelijk veel te druk met weer wat orde te scheppen en de wederopbouw op gang te brengen. Aan invoering van televisie werd niet gedacht. De omroepen voerden intussen een verbeten strijd om hun bestaansrecht tegen de aanhangers van de doorbraakgedachte en voorstanders van een algemene omroep. Pas toen men weer van het eigen bestaan verzekerd was, begon televisie opnieuw in beeld te komen. Opnieuw werd een televisiecommissie geïnstalleerd door de ministers van Verkeer en Waterstaat (v&w) en Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (ok en w). Intussen ging de discussie tussen en binnen de omroepen en met de overheid en Philips gewoon door.

De start van televisie kostte naar de zin van de overheid te veel geld in een tijd van wederopbouw waarin andere prioriteiten gesteld dienden te worden.¹ Maar ook de meeste omroepen hadden het geld er eigenlijk niet voor over en hadden twijfels over de inhoudelijke kwaliteiten van televisie.² Slechts de dreiging dat een van hen, in het bijzonder de neutrale AVRO, aan de haal zou gaan met televisie, dreef de omroepen naar medewerking aan de invoering en verplichtte hen zelfs tot samenwerking.

De Nederlandse industriële belangen waren groot. Philips verklaarde tussen 1945 en 1950 al vijftig miljoen gulden in televisie gestoken te hebben³ en deed tot 1951 in 264 uitzendingen ervaring op met regelmatige uitzendingen via de Philips Experimentele Televisie (PET).⁴ De firma deed steeds aantrekkelijker aanbiedingen die overheid en omroepen, met een in 1949 afgegeven positief advies van de tweede televisiecommissie, niet meer konden weigeren. In 1951, na twee jaar strijd tussen overheid en omroepen, startten de omroepen met drie uur televisie per week. In die strijd was het vooral gegaan over de verdeling van de kosten, de garantie dat de omroepen ook na een experimentele periode de verantwoordelijkheid voor de televisieverzorging zouden houden en de instantie(s) waaraan de zendmachtiging verstrekt zou worden. De zendmachtiging werd verstrekt aan de Nederlandse Televisie Stichting (NTS), waarin de omroepen in der haast verenigd waren. Naast een algemeen deel kwam steeds een andere omroep aan de beurt om de televisie-avond te verzorgen. De omroepen financierden en verzorgden de programma's, Philips de

¹ L. van der Linden, 'Vijftig jaar 'kastje kijken'', in: *De ingenieur*, (1985), nr. 9, p. 17.

² Berends, 'Een staatscommissie en een luchtbel', p. 138.

³ J. Libbenga, 'Tv or not tv', in: *Intermediair*, 27 sept. 1991, p. 39.

⁴ H. Schaafsma, *Televisie* (Amsterdam 1959), p. 35.

techniek en de overheid nam deel via de PTT door de bouw van de zender Lopik.¹

Met de start van een tweejarig televisie-experiment in 1951 was nog geen einde gekomen aan de discussie over een 'nationaal' of een 'gezamenlijk' programma. Het was een strijd om het behoud of de afbraak van de autonomie van de zuilen in de verzorging van televisie. Pas met de vaststelling van een definitieve televisieregeling in het Televisiebesluit van 1956, werd staatssecretaris Cals gedwongen accoord te gaan met een gezamenlijk programma. Cals was in deze strijd voorstander geweest van een nationaal programma, waarin de omroepen afzonderlijk geen veto meer zouden hebben. De omroepen hadden zich slechts met tegenzin accoord kunnen verklaren met het alternatief, een gezamenlijk programma, maar alleen op voorwaarde dat iedere omroep recht van veto had.

Televisie bleef echter gedurende de jaren vijftig een zaak van beperkte omvang. Niet alleen was het in de eerste periode slechts voor een klein deel van Nederland mogelijk om televisie te ontvangen, de programmaverzorging groeide ook maar langzaam van drie uur per week in 1951 naar vijftien uur per week in 1959. In 1955 waren pas 10.000 toestellen geplaatst. Daarna ging de groei sneller: naar 100.000 in 1957.² Vanaf 1953 nam de overheid de financiering van de televisie van de omroepen over en vanaf 1955 werd kijkgeld ingevoerd: 30 gulden.³

2. KERKELIJKE VISIE

2.1. *Het Vaticaan*

Met de ontwikkeling van de film was bij de kerk al een behoefte ontstaan om regulerend op te treden tegenover de macht van dit nieuwe, visuele medium. Paus Pius XI had in 1929 in de encycliek *Divini illius magistri* geklaagd over de verderfelijke werking die de film te vaak uitoefende. In Amerika hadden de bisschoppen gezamenlijk het Legion of Decency opgericht, waarmee een ware kruistocht ter bescherming van de christelijke moraal ontketend was. Die actie vroeg om steun en kreeg een stimulans in de encycliek *Vigilanti Cura* van 1936. De paus was geen tegenstander van film, maar zag vooralsnog gevaren in de

¹ W.J. de Gooijer, *Beheersing van de technologische vernieuwing. Een beschouwing over de beheersmogelijkheden van technologische innovaties met de invoering van televisie als voorbeeld van beleidsvorming* (Alphen aan den Rijn 1976), p. 75-134.

² Gros, *Televisie, pers, parlement en politiek* (Assen 1960), I.

³ Ibidem, p. 182-191.

mogelijkheid dat onontwikkelde geesten de beeldtaal kritiekloos als waarheid zouden aanvaarden.¹

Vooraf voor de jeugd zou het gevaar op de loer liggen. Maar als de film zich bepaalde normen – lees: zedelijke maatstaven – zou weten op te leggen, die elke kunst behoorde te hanteren, dan was ook de film in staat tot iets moois. Hes spreekt in zijn godsdienstsociologische verkenning van de film in dit verband over een “theokratisch moralisme”: film werd door de kerk geaccepteerd, maar pas als voldaan was aan bepaalde zedelijke maatstaven die door kerkelijke autoriteiten aangegeven werden.²

Na de tweede wereldoorlog kwam de ontwikkeling van televisie pas goed op gang. In een aantal landen had men voor de oorlog al ervaring opgedaan met experimenten of zelfs reguliere uitzendingen. Film had voor de oorlog duidelijk de nadelen van een visueel massamedium getoond. De televisie kon in die zin nog een groter gevaar vormen, omdat ze rechtstreeks ingreep in het gezin. De infrastructuur die op instigatie van paus Pius XI was ontstaan ter controle van het morele gehalte van de film, moest nu uitgebreid worden naar televisie.³

Paus Pius XII sprak zich daarover uit tijdens een van de eerste keren dat hij op televisie verscheen, op 17 april 1949, eerste paasdag, en wel ten overstaan van de katholieken van Frankrijk.⁴ De paus was enthousiast en koesterde hooggespannen verwachtingen. Televisie kon de kerk helpen de mensen weer de christelijke waarheid bij te brengen. Het verval van de religie, door velen geconstateerd, zou daarmee gekeerd kunnen worden.

Pius XII zag de televisie in zijn toespraak voor de Fransen nog voornamelijk als missionair middel en sprak nauwelijks over de gevaren die de televisie voor het katholicisme kon vormen. In een brief aan het Italiaanse episcopaat⁵ en in de televisietoespraak ‘Non è forse’ voor een Europees gehoor⁶ was hij al gematigder in het naar voren brengen van televisie als grote vooruitgang. Nog steeds

¹ Paus Pius XI, *Vigilanti Cura. Over het morele gevaar en de opvoedende waarde van film en bioscoop, en de noodzaak van katholieke filmactie*. Uitgave van het landelijk Bureau der Katholieke Filmactie (Amsterdam 1937), p. 10.

² J.A. Hes, *In de ban van het beeld. Een filmsociologische - godsdienstsociologische verkenning* (Assen 1972), p. 94 en 98; zie ook: G.J. Meulenbeld, *Geknipt voor katholieken. Een onderzoek naar de historische ontwikkeling van de houding van Nederlandse katholieken tegenover de film vanaf zijn ontstaan (1894) tot 1970*, ongepubliceerde doctoraalscriptie Theologische faculteit Tilburg, 1990.

³ In Nederland bestond ter keuring van films vanaf 1929 de Katholieke Film Centrale (KFC) en werden ter stimulering van ‘de goede film’ de Katholieke Film Actie (KFA) en het film distributiebedrijf Goede Film Exploitatie (Gofilex) opgericht.

⁴ ‘Voici le jour’, televisietoespraak 17 april 1949, in: *l’Osservatore Romano*, 18-19 april 1949.

⁵ Apostolische brief ‘I rapidi progressi’, 1 januari 1954.

⁶ Tijdens de eerste Eurovisie-uitzending, die uitgezonden werd in Italië, Duitsland, Engeland, Frankrijk, België, Denemarken en Nederland. Zie hiervoor: *l’Osservatore Romano*, 7-8 juni 1954.

zag hij televisie als een belangrijk nieuw medium ter verkondiging van het evangelie van Jezus Christus. In bredere zin zag hij ook een taak weggelegd voor televisie met betrekking tot cultuur, volksopvoeding, onderwijs en het dichterbij elkaar brengen van volkeren.¹ De kerk zou bovendien beter in staat zijn ook de mensen die om een of andere reden aan huis gekluisterd waren, te betrekken bij de religieuze ceremonies. De televisie zou het gezinsleven bevorderen, maar bedreigde het ook: "Het is een ontstellende gedachte dat door de televisie de bedorven lucht van materialisme, oppervlakkigheid en genotzucht, die men zo vaak in veel bioscopen inademt, in het gezinsmilieu kan doordringen."²

Het is een maatschappelijke plicht ervoor te waken dat de noodzaak om de televisietijd te vullen, niet zou leiden tot het maken van produkten die inspeelden op de minder edele menselijke instincten, zo waarschuwde hij in zijn televisierede. Het gezinsleven was de omgeving waarin de lichamelijke en de geestelijke ontwikkeling van het kind een aanvang nam. De televisie drong die "cel der menselijke samenleving binnen" en het was daarom dat de verplichtingen en de verantwoordelijkheden van televisie nóg zwaarder drukten dan bij film of radio (die minder beslag legden op het huiselijk leven).³ De verantwoordelijkheid in die zin lag niet alleen bij de televisie maatschappijen, maar ook en vooral bij de katholieken thuis. Ze werden allen opgeroepen hun katholieke plichten na te komen en de christelijke moraal in het oog te houden, de eerstgenoemden bij het maken van programma's en de gezinnen bij de selectiviteit in het kijken ernaar. De overheden zouden daarom strengere maatstaven aan moeten leggen voor televisie dan zij eerder gedaan hadden voor de filmkeuring.

Pius XII verzuimde niet de televisiemakers nog eens extra duidelijk te wijzen op hun verantwoordelijkheden in een toespraak op 21 oktober 1955 voor het Europees Radiocongres in Rome.⁴ Uitgangspunt bleef de kracht van televisie (de mogelijkheid tot verspreiding van het evangelie, cultuur enz.), die – naast eerder genoemde aspecten – ook de mogelijkheid gaf mensen die daarbij niet aanwezig kunnen zijn deelachtig te maken aan het religieuze leven.

De mening van paus Pius XII over televisie had langzamerhand gestalte gekregen in toespraken en brieven. In 1957 wijdde hij speciaal aan de media film, radio en televisie een encycliek, zoals zijn voorganger dat met *Vigilanti Cura*

¹ H. van Beek, *KRO-televisie* (Amsterdam 1955), p. 90.

² Citaat uit de apostolische brief van paus Pius XII: 'I rapidi progressie'. Zie hiervoor de encycliek *Miranda Prorsus* (Hilversum 1958), p. 37.

³ Van Beek, *KRO-televisie*, p. 91.

⁴ Zie voor de toespraak 'En vobis souhaitant': *Acta Apostolicae Sedis*, deel 47 (1955), p. 775-780.

gedaan had ten aanzien van de film alleen. In *Miranda Prorsus* haalde hij bijna letterlijk de woorden van zijn voorganger aan. Hij accepteerde expliciet het medium, kende het een grote rol en waarde toe, maar achtte het nodig richtlijnen te geven om het medium niet tot instrument van het kwaad te laten worden, want: “Uit dezelfde mond komt vloek en zegen.” In 1952 had hij al de aartsengel Gabriël aangewezen als patroon voor film, radio en televisie.¹ In 1958 wees hij de televisie een aparte beschermheilige toe: Sint Clara.² Daarmee kende hij televisie een boodschappersrol toe.

Voor hulp bij het opstellen van de richtlijnen was in 1948 in de Romeinse Curie een pauselijke commissie voor film (en later ook) radio en televisie opgericht.³ Deze voorzag in het geven van richtlijnen op vragen van bisschoppen over deze materie, maar bereidde ook de tekst van *Miranda Prorsus* voor.⁴

Miranda Prorsus stond meer dan *Vigilanti Cura* stil bij de positie van de kerk ten opzichte van de media en het recht van de kerk om hieromtrent richtlijnen af te geven. De kerk moest voorkomen dat misbruik gemaakt werd van deze media uit valse, propagandistische, politieke of economische motieven. Radio, film en televisie hadden “de waarheid en het goede te dienen”.

¹ *Miranda Prorsus*, p. 24; zie ook: ‘Apostolic brief, proclaiming Saint Gabriël the Archangel, The Heavenly Patron of Telecommunication’, in: *UNDA Quarterly Bulletin*, (1955), nr. 101/20 (June/September), p. 2-3.

² Clara zou op een Kerstnacht, ziek in bed gelegen, de vrome gezangen van de Franciscanen gehoord hebben, terwijl ze de kribbe met Christus voor ogen kreeg. Pius XI, ‘Sancta Clara Virgo caelestis patrona televisifici inventi eligitur’, aangehaald is *Acta Apostolicae Sedis*, 50(1958), p. 512-513, in: *Katholieke Stemmen*, 55(1959), p. 58-59.

³ Oorspronkelijk is de commissie ‘ad experimentum’ door Pius XII op 20 januari 1948 ingesteld onder de naam Pauselijke Commissie voor de Didactische en Religieuze Film. In 1952 veranderde de naam in Pauselijke Commissie voor de Film. De opdracht gold de studie van filmaangelegenheden voorzover het geloof en zeden aanging. De resultaten daarvan werden/worden afgedrukt in het *Bulletin d’Information*. Vanaf 16 december 1954 is het mandaat van de commissie door Pius XII uitgebreid met het terrein van de radio en televisie. Door Joannes XXIII werd de commissie in de Motu Proprio *Boni Pastoris* van 22 februari 1959 als vast onderdeel ondergebracht bij het Vaticaanse Staatssecretariaat: Pauselijk Instituut voor de Studie, Promotie en Begeleiding van activiteiten ten aanzien van Film, Radio en Televisie. De verschillende Heilige Congregaties en instellingen van de Curie zijn verplicht alle zaken die film, radio en televisie aangaan, eerst aan de commissie voor te leggen, maar zijn daar ook in vertegenwoordigd. De huidige naam van de commissie is op 11 april 1964 in de Motu Proprio *Fructibus Multis* van Paulus VI, veranderd in Pauselijke Commissie voor de Middelen voor Sociale Communicatie en beslaat, conform de wensen van het tweede Vaticaanse Concilie, alle katholieke media. Zie: K.F. Kersten SJ, *The structures, activities, and policies of UNDA The International Catholic Association for Radio and Television*, dissertatie filosofie aan de University of Wisconsin (Madison 1979), deel C, appendix IV, p. 2130-2137.

⁴ Zie daarvoor het schrijven van mgr. A. Dell’Acqua, ‘Lettre de la Secrétaire d’Etat au président de la Commission Pontificale du Film, de la Radio et de la Télévision’, aangehaald in: P. Keppel, *Aux origines du Festival de Télévision de Monte-Carlo L’Association UNDA*, dissertatie aan de Université de Nice Sophia-Antipolis (Nice 1992), p. 75.

Volgend op *Miranda Prorsus* verscheen een aantal richtlijnen over de moderne massamedia. Het waren concrete 'vertalingen' van de punten die Pius XII in zijn encycliek had aangestipt, in richtlijnen voor grotere of kleinere groepen in de katholieke kerk. Mgr. R. Stourm, bisschop van Amiens en lid van de pauselijke commissie voor film, radio en televisie, stelde conform *Miranda Prorsus* de gevaren van televisie voor als een optelsom van die van film en radio. De katholiek diende, vooral ten aanzien van de kinderen, een verantwoorde programmamekus te maken: geen cabaret, gewaagde toneelstukken of tendentieuze voordrachten. Men had de plicht zich te richten naar de speciale katholieke organen die op dit terrein opgericht waren waar het ging om programma's en programmavoortlichting,¹ en hun functioneren financieel mogelijk te maken.²

Ook voor de katholieke kloostergemeenschappen werden richtlijnen geformuleerd. De Heilige Congregatie van Religieuzen constateerde een vrij snelle introductie van radio en televisie in de kloostergemeenschappen.³ Dat kon in conflict staan met de tucht en heiligheid van het kloosterleven. Men respecteerde de verschillen in traditie en gaf aan dat binnen de orden en congregaties tot een aparte formulering van richtlijnen gekomen moest worden. Een aantal uitgangspunten diende daarbij wel gehanteerd te worden. Zo kon er nooit sprake zijn van een dwingende reden waardoor radio of televisie toegelaten zou moeten worden in de kloostergemeenschappen. Radio en televisie moesten altijd gemeenschappelijk bezit zijn en in een algemene ruimte zijn opgesteld, terwijl het gebruik ervan rechtstreeks onder controle van de overste moest staan.⁴ Ook voor de katholieke seminaries en universiteiten waren regels opgesteld.⁵

¹ In Nederland kan men daarbij denken aan de KFA, KFC en KRO, maar ook aan de pauselijke commissie zelf.

² R. Stourm, 'De Plichten en de verantwoordelijkheden van de katholieken ten opzichte van de film, de radio en de televisie', in: *Katholiek Archief*, 13(1958), nr. 30, k. 709-714, met name k. 713. Volgens deze bron was mgr. Stourm voorzitter van de commissie. In verschillende andere geschriften wordt echter mgr. Martin J.O. Connor, titulair bisschop van Thespieae, als voorzitter genoemd; zie o.a.: Commission Pontificale pour le Cinéma, la Radio et la Télévision, *Bulletin d'information*, (1958), nr. 52-53 (jan.-april), p. 1.

³ Enige navraag (dus niet representatief) bij leden van verschillende Nederlandse congregaties rechtvaardigt deze constatering ten aanzien van televisie. Een van de gevraagden meldde de aanschaf van televisie omstreeks 1956 in verband met een belangrijk voetbaltoernooi.

⁴ P.A. Larraona, P. Palazzino, 'Rondschrijven van de Heilige Congregatie der Religieuzen over het gebruik van radio en televisie in de kloostergemeenschappen van mannelijke en vrouwelijke religieuzen', in: *Katholiek Archief*, 13(1958), nr. 35, k. 811-814, met name k. 814. Uit het in de vorige noot genoemde onderzoekje bleek dat de omgang met het toestel nogal verschilde. Eenmaal stond het toestel aanvankelijk opgesteld in de kamer van de overste. Slechts met uitdrukkelijke toestemming mocht daar gekeken worden naar een specifiek programma. In een ander geval deed het toestel zijn intrede in een kamer die oorspronkelijk

De opvolger van Pius XII, paus Joannes XXIII, gaf in 1959 in zijn eerste encycliek, *Ad Petri Cathedram*, al kort het belang aan dat ook hij hechtte aan de massamedia. In de Motu Proprio *Boni Pastoris* van 22 februari 1959 stelde hij nieuwe richtlijnen voor de pauselijke commissie voor film, radio en televisie vast. Er moest toegezien worden op de realisatie van film-, radio- en televisieproducties en geestelijke leiding gegeven worden aan de internationale en nationale katholieke instellingen op dat terrein. Er diende toezicht gehouden te worden op de morele classificatie van filmproducties, en op de radio- en televisieuitzendingen van godsdienstige aard met het oog op de vorming van een christelijk geweten bij de katholieken. Speciaal de jeugd vereiste daarbij aandacht.¹

Vergelijkt men de pauselijke en andere geschriften van kort na de oorlog met de publicaties van het Tweede Vaticaans Concilie, dan is in wezen weinig verschil op te merken.² De in eerste aanzet positieve uitgangshouding ten opzichte van televisie is in de kern nog steeds aanwezig, maar de euforie was er niet meer. In grotere mate werd de nadruk gelegd op de bestrijding van de gevaren van televisie, zoals dat gebeurde bij film. Men wist iets preciezer de nuances aan te duiden en was beter in staat het eigen belang en de eigen positie te omschrijven. Er werd een snelle voortschrijding van de elektronische media geconstateerd. De kerk kon daarbij niet aan de zijlijn blijven staan.

In deze zin sloot de visie van de kerkelijke autoriteiten aan bij de algemene houding ten opzichte van techniek, die bepaald werd door een neo-thomistische denkwijze. De herleving van de filosofie van Thomas van Aquino (1124/25-1274) diende te zorgen voor een hernieuwde harmonie tussen kennis en geloof, waarbij het verstand van essentieel belang was. Het verstand was een afspiegeling van Gods intelligentie. De vruchten ervan mochten geplukt worden. Technische ontwikkeling was in feite een voortzetting van Gods scheppingsarbeid. De toepassing ervan moest echter kritisch bezien worden en binnen christelijk morele grenzen blijven. Deze visie, die in 1879 door het Vati-

een werk/studeergelegenheid was, waarin de televisie langzamerhand steeds meer in het middelpunt kwam te staan.

⁵ Ook hier waren selectie en toezicht de sleutelwoorden; zie o.a. voor de praktijk ten aanzien van film, radio en televisie op katholieke kostscholen: J. Perry, *Jongens op kostschool. Het dagelijks leven op katholieke jongens-internaten* (Utrecht 1991), p. 96-98.

¹ 'Acta Apostolicae Sedis' (1959), nr. 51, p. 183-187, in: *Katholieke Stemmen*, 56(1960), nr. 54, p. 35-36.

² Zie bijv. 'Pater H. Baragli SJ over "De middelen van sociale communicatie" in het persbureau van het Concilie (Oss. Rom. 23 nov.)', in: *Katholiek Archief*, 17(1962), nr. 51-52, k. 1203-1206; Paulus VI, 'Decreet over de publiciteitsmedia (4 december 1963)', in: 'De vertaling van de Constituties en Decreten van het Tweede Vaticaans Oecumenisch Concilie', in: *Katholiek Archief*, 19(1964), nr. 32-33, k. 843-856.

caan tot grondslag van het seminarie-onderwijs werd verheven,¹ bracht een positieve instelling ten opzichte van wetenschap en techniek met zich mee.²

In Nederland brak het neothomisme vanaf de eeuwwisseling onder de katholieke elite door. Het is echter de vraag of deze elite-zienswijze aansloot bij de televisie-praktijk.³ Lieten katholieken zich veel gelegen liggen aan deze stellingen? De grondhouding van de kerkelijke autoriteiten mag dan positief genoemd worden, de toepassing van televisie bleef, ook in *Miranda Prorsus*, slechts binnen een strikt moralistisch kader toegestaan.⁴ De moralistische toonzetting sloot echter aan bij het eerder naar voren gebrachte theocratisch moralisme dat de kerk ook ten aanzien van de film had getoond, ondanks de praktijk waarin het theocratisch moralisme van het Vaticaan steeds meer het veld moest ruimen voor de 'kritische solidariteit'.

In dat opzicht was de toon die aangeslagen werd in de Vaticaanse geschriften, zelfs die van het progressief genoemde Vaticanum II, letterlijk genomen waarschijnlijk al niet meer acceptabel voor een deel van de Nederlandse katholieken. De Nederlandse katholieken lieten zich steeds minder door de kerk voorschrijven, blijkt ook de heftige reacties op het bisschoppelijk mandement van 1954.

2.2. De Nederlandse bisschoppen

Is men op zoek naar een gemeenschappelijke houding van de Nederlandse bisschoppen ten aanzien van de invoering van televisie, dan zoekt men nagevoel te vergeefs. Binnen het episcopaat, waarin uiteindelijk elke bisschop autonoom is, was het bij de oprichting van de Katholieke Radio Omroep (KRO) al mogelijk geweest dat door twee betrokken bisschoppen verschillende standpunten werden ingenomen: pro en contra een nationale omroep.⁵

Officiële schrijvens van individuele bisschoppen zijn vrijwel afwezig. Anders dan bij buitenlandse collega's is in vastenbrieven, herderlijke schrijvens of wat

¹ Nog in de encycliek *Humani generis* (12 okt. 1950) van Pius XII werd dit uitgangspunt bevestigd.

² Zie t.a.v. deze paragraaf D. van Lente, *Techniek en ideologie. Opvattingen over de maatschappelijke betekenis van technische vernieuwingen in Nederland (1850-1920)* (Groningen 1988), p. 28-31.

³ Zie voor recentere uitspraken en artikelen over 'geloof en techniek' o.a. de toespraak van Pius XII tot het internationale Radiocongres (3 okt. 1947), in: *Katholiek Archief*, 3(1947), nr. 36, k. 681-684; diens kerstboodschap 1953, ibidem, 9(1954), nr. 3, k. 49-58; publicaties van prof.dr.ir. F.Ph.A. Tellegen, 'Godsdienst en techniek', in: *Actio Apostolica*, 18(1955), p. 445-472 en 'Gelovig denken over Techniek', in: *Nederlandse Katholieke Stemmen*, 52(1956), p. 166-197.

⁴ Dit wordt ook geconstateerd ten aanzien van de film: Meulenbeld, *Geknipt voor katholieken*, p. 134.

⁵ A.F. Manning, *Zestig jaar KRO. Uit de geschiedenis van een omroep* (Baarn 1985), p. 33 en 36.

dan ook bijna niets te vinden over het gebruik van de moderne massamedia. Alleen in het Mandement van 1954 werden de media genoemd, zij het slechts terloops.¹

De verklaring voor deze afwezigheid moet naar mijn mening gedeeltelijk gezocht worden in de structuur van de Nederlandse katholieke zuil. Voor de film waren er de Katholieke Film Centrale en de Katholieke Actie. Daarnaast was er in Nederland een aparte katholieke omroep die zijn taak op radiogebied al jaren naar behoren vervulde. Toen televisie zich aanmeldde, waren de katholieke infrastructuur en de bisschoppelijke invloed daarop aanwezig. Het episcopaat had een stevige vinger in de pap bij het KRO-bestuur via de geestelijk adviseur, die beschikte over een indirect vetorecht. Openlijke en gemeenschappelijke pleidooien voor een fatsoenlijke televisie waren daarom niet nodig. Bij politieke dreigingen die de identiteit in gevaar brachten, voerden de verschillende katholieke instellingen de strijd zelf wel, met inschakeling van het hele katholieke netwerk.

Het episcopaat hoefde naar buiten toe slechts blijk te geven van zijn steun² en moest de katholieken er blijvend op wijzen bij voorkeur van de katholieke cultuurinstellingen, dus ook de omroep, gebruik te maken. De vanzelfsprekendheid om van alles slechts de katholieke variant te gebruiken of te steunen, vervaagde echter langzamerhand. Het mandement van 1954 was een uiterste poging die veranderende 'gehoorzaamheid' te corrigeren, maar de katholieken lieten zich zomaar de les niet meer lezen.³

¹ In het bisschoppelijk mandement van 1954 wordt alleen gewezen op het belang dat het episcopaat hecht aan de lectuur, film, radio en televisie als verspreiders der christelijke cultuur, en de instituten die ter bevordering van die cultuur door hen zijn goedgekeurd. Er wordt tenslotte alleen ten aanzien van de katholieke pers een beroep gedaan op de katholieken om alleen de katholieke instellingen te ondersteunen. Vraag is echter of de bisschoppen de 'katholieke pers' in deze in engere of bredere zin voor ogen hadden. Zie: *De katholieke in het openbare leven van deze tijd. Bisschoppelijk mandement* (Utrecht 1954), p. 36.

² Dat gebeurde overigens meestal nog op verzoek van de KRO zelf. Voorzitter Kors stelde zelf het concept van de verklaring op; brief van J.B. Kors aan mgr. J. de Jong, 23 sept. 1945 en 20 okt. 1945; ook verzoek om bisschoppelijke ondersteuning van het KRO-beleid in zake het omroepbestel: Kors aan De Jong, 29 maart 1949 en bisschoppelijke verklaring, 31 mei 1949, in: *Archief van het Aartsbisdom Utrecht*, nr. 1408. Dit archief bevindt zich in het Rijksarchief Utrecht.

³ "...zelden zal een bisschoppelijke leidraad voor het openbare leven zo spoedig door de evoluties van de tijd zijn achterhaald en – om zo te zeggen – weggespoeld zijn als het Mandement van 1954. Al verouderd bij zijn verschijning, bleek het spoedig zo zeer achterhaald, dat het episcopaat er mee 'inzat'..."; vgl. L.J. Rogier, *Vandaag en morgen* (Bilthoven 1974), p. 14-16 en van dezelfde auteur, *Katholieke Herleving. Geschiedenis van Katholiek Nederland sinds 1853*, 2e druk (s-Gravenhage 1956), p. 617 e.v.

2.3. *Buitenlandse episcopaten*

In verschillende andere landen was geen sprake van een volledige katholieke radio- en/of televisie-omroep.¹ Daar was het zaak de invloed en controle vanuit de kerk te bevestigen of te bekrachtigen.² Behalve de kijkers moesten de autoriteiten en televisiemakers op hun verantwoordelijkheden gewezen worden. De Vaticaanse uitspraken waren daarbij het uitgangspunt. Toch lagen de accenten en meningen hier en daar verschillend.

Het Zwitsers episcopaat noemde televisie een voorbeeld van te ver doorgevoerde progressie en was vooral bevreesd voor commerciële televisie,³ terwijl een van hen, de bisschop van Lausanne, afgevaardigde van de Heilige Stoel op de UNDA-conferentie in februari 1954 in Wenen,⁴ het nieuwe medium met hart en ziel verdedigde.⁵

Zoals bij het Vaticaan veranderde ook in sommige landen de aanvankelijke, positief kritische instelling bij de aanvang van het decennium in een negatief kritische houding.⁶ In 1959 zag het Belgische episcopaat, in het licht van de negatieve ervaringen en de uitspraken van Joannes XXIII,⁷ zich alsnog genoodzaakt strengere richtlijnen uit te vaardigen om het jongste massamedium binnen de zedelijke perken te houden. Ook de bisschoppen in Frankrijk, de Verenigde Staten en Australië kwamen in de jaren vijftig met een of andere vorm van regulering. De Verenigde Staten, Groot-Brittannië en Australië hanteerden onder andere het middel van de filmkeuring voor televisiefilms.⁸

¹ Bedoeld wordt hier een niet-staatsgebonden katholieke omroep die verantwoordelijk is voor een geheel programma-aanbod en niet alleen voor religieuze uitzendingen. Naast Nederland kenden ook Portugal en het Vaticaan een dergelijke omroep. In veel andere landen bestonden wel katholieke omroepen die de religieuze programma's verzorgden op de (staats)televisie; vgl. 'Le emittenti cattolici nel mondo', in: P.F. Farusi e.a., *Radiotelevisione per Cristo* (Catania 1961), p. 171.

² O.a. de Duitse Bisschoppenconferentie, *UNDA Quarterly Bulletin*, (1955), nr. 102/21, p. 9-13: "As an autonomous society, the church has a particular responsibility in matters of culture." In Duitsland bestond overigens wel een katholieke omroep, die overigens niet helemaal vergelijkbaar is met de KRO, de Katholische Rundfunk Deutschland.

In naam van het Belgisch episcopaat, J.E. Kard. van Roey, aartsbisschop van Mechelen, 'Schrijven over televisie', in: *Katholiek Archief*, 8(1953), nr. 35, k. 726-727.

³ 'Zwitsers episcopaat waarschuwt tegen te ver doorgevoerde progressiviteit en reclame in televisie', in: *Katholiek Archief*, 10(1955), nr. 13, k. 300.

⁴ UNDA is de naam voor het Internationaal Katholiek Bureau voor Radio en Televisie.

⁵ Mgr. Fr. Charrière, bisschop van Lausanne en afgevaardigde van de Heilige Stoel bij de UNDA, 'Toespraak UNDA-conferentie, 31 januari - 7 februari 1954 in Wenen', in: *UNDA Quarterly Bulletin*, (1954), nr. 87/14, p. 6-8.

⁶ Zie bijv. Van Roey, 'Schrijven over televisie'.

⁷ Bedoeld zijn de Motu Proprio *Boni Pastoris* van 22 februari 1959 en zijn eerste encycliciek *Ad Petri Cathedram*.

⁸ Australië: Rev. P.F. Lyons, bisschop van Melbourne, 'Television in Australia. Catholic statement to Royal Commission on Television', in: *UNDA Quarterly Bulletin*, (1957), nr. 109/26, p. 2; Engeland: kardinaal Godfrey, 'Katholiek memorandum over televisie in Engeland', in: *Katholiek Archief*, 16(1961), nr. 13, k. 297-302; Verenigde Staten: 'In V.S. ook ka-

3. DE KATHOLIEKE RADIO OMROEP

3.1. *Overwegingen bij de KRO*

Zoals andere omroepen sprak de KRO zich al vroeg uit voor televisie.¹ Daarbij werd verwezen naar de Radiowet van 1928. In feite wist men nog nauwelijks waarover men het had. Door de onvermijdelijkheid van televisie zagen de omroepen zich gedwongen in 1935 een zendvergunning aan te vragen. Philips was al lang begonnen met experimenten en in het buitenland werd gestart met algemene invoering. De concessie-aanvraag van 1935 was echter meer een claim dan de uiting van een serieuze wens om met televisie te beginnen. Het ging de omroepen, net zoals in de strijd om de radiowetgeving, om het behoud van de autonomie van de eigen zuil op elk cultuurvlak.

Als er met televisie begonnen zou gaan worden, dan zouden de omroepen daarin de verantwoordelijkheid moeten krijgen.² De KRO probeerde via de contactman in de Katholieke Volkspartij (KVP), mr. F. Teulings, druk uit te oefenen op de voorzitter van de Televisiecommissie. Daartegenover stonden echter de pogingen van een van de katholieke leden van de Televisiecommissie, pastoor W. Nolet, om juist te komen tot een nationaal televisiebestel.³

Steeds meer gingen de omroepen de financiële consequenties van televisie inzien. Men maande de regering tot een afwachtende houding, maar kon wel instemmen met het voorstel van de eerste Televisiecommissie om te starten met een experiment en de instelling van een contactorgaan. Ook de KRO bleef in het gehele spel alert. De bestuurssecretaris en directeur van de KRO, P. Speet, verzorgde een tweetal rapporten over de technisch-financiële aspecten en de cultureel-godsdienstige aspecten van televisie. Het bestuur bezocht een televisiedemonstratie in 1938 en Speet bracht naar aanleiding daarvan een werkbezoek aan de BBC. Intussen probeerde men via subsidies aan katholieke televisie-amateurs een kweekvijver voor toekomstig televisiepersoneel te creëren.

In de naoorlogse periode begon men onder leiding van een nieuwe voorzitter, de dominicaan J.B. Kors, met enige tegenzin opnieuw aan de televisiediscussie. In het bijzonder Kors kon niet erg gecharmeerd raken van het nieuwe medium. Philips wenste echter zo snel mogelijk tot invoering over te gaan, met welke partner dan ook en lonkte naar anderen (PTT, bioscoopbond, AVRO alleen). Deze situatie dwong de omroepen zich actiever op te stellen in het be-

tholieke keuring voor radio en televisie', in: *Katholiek Archief*, 12(1957), nr. 50, k. 1212.

¹ Notulen Hoofdbestuur (HB) KRO, 15 nov. 1928, in: *Archief Katholieke Radio Omroep (KRO)*, bestuursnotulen 1928-1962, nr. 15.21-15.29; dit archief is gedeponeerd in het Katholiek Documentatie Centrum (KDC) te Nijmegen.

² Zie o.a. notulen Dagelijks Bestuur (DB) KRO, 11 juni 1937, *ibidem*.

³ Zie ook Manning, *Zestig jaar KRO*, p. 107-108.

sluitvormingsproces. Kors had voor de KRO zitting in de Tweede Televisiecommissie, die door de minister van Verkeer en Waterstaat in 1948 werd ingesteld, en wenste alles via deze commissie te regelen.

Het voorstel van het KRO-bestuurslid Teulings om een katholieke studiecommissie in te stellen, haalde het niet. Het bestuur deed wel een principe-uitspraak over televisie: eigenlijk was televisie te duur, maar het gevaar dat van televisie uit kon gaan, was zo veel groter dan dat van de radio, dat de katholieken niet aan de zijlijn mochten blijven staan.¹ Men sprak uit om ter voorbereiding op de komst van televisie alvast twee mensen op te gaan leiden.² Een bezoek van Kors en Speet aan de BBC in Londen maakte de heren echter zo kopschuw voor televisie dat voorlopig geen gevolg gegeven werd aan het besluit van het bestuur.³

Naast de Tweede Televisiecommissie, waarin ook de omroepen vertegenwoordigd waren, stelden de omroepen zelf vanuit de Federatie van Omroepverenigingen een eigen televisiecommissie in. Uiteindelijk werd nog een commissie ingesteld, en wel vanuit de Nozema,⁴ om de financiële aspecten van de invoering goed door te rekenen. Met name Speet kon het daarin niet eens zijn met mensen als W. Vogt van de AVRO, die volgens hem de financiën allemaal iets te rooskleurig inzagen.⁵ Via deze commissies oefende de KRO invloed uit.

De financiële kant van de zaak bleef in alle commissies en bij de regering op de voorgrond staan. De KRO stelde uiteindelijk, evenals de andere omroepen, anderhalve ton per jaar ter beschikking voor een experimentele periode van twee jaar, zonder dat een garantie van de regering was gegeven voor de periode daarna. Maar de KRO deed dat niet dan nadat het nieuwe kabinet, in de persoon van staatssecretaris Cals, uiteindelijk de belofte gedaan had dat televisie bij de omroepen zou blijven als het na een experiment werd voortgezet.⁶

De KRO kon intussen niets anders doen dan zorgen dat de invloed van de katholieken groot genoeg bleef en dat men over kwalitatief goed personeel zou beschikken bij de start van televisie. Toen de omroepen besloten de Nederlandse Televisie Stichting (NTS) op te richten, werd Kors voorzitter. Men vond het belangrijk dat ook het hoofd van de technische dienst van de NTS katholiek

¹ Vgl. hier Berends, 'Een staatscommissie en een luchtbel', p. 138; hij stelt dat de confessionele omroepen, dus ook de KRO, mede aarzeling hadden om met televisie te beginnen vanwege de bezwaren ten aanzien van een visueel medium. In de notulen blijkt echter dat de gevaren die dat oplevert, nu juist een reden is voor de katholieken om er wel mee te beginnen.

² Notulen HB, 28 sept. 1948.

³ Notulen DB, 23 nov. 1948.

⁴ De Nederlandse Omroep Zender Maatschappij (Nozema) droeg zorg voor het zendernet en was voor 60% in handen van de staat en voor 40% in handen van de omroepen.

⁵ Notulen DB, 12 okt. 1950.

⁶ Notulen DB, 13 juni 1951.

zou zijn. Uiteindelijk werden drie katholieken aangesteld in de NTS-staf, onder wie de chef en de souschef van de technische dienst.¹ Voor de eigen programmaleiding had men onder andere twee mensen afkomstig van Philips aangesteld, natuurlijk katholieken.

Op 16 oktober 1951 ging de eerste televisie-uitzending van de KRO de lucht in. Veertien dagen eerder had een van de grote sceptici van televisie, KRO-voorzitter Kors, een welkomstwoord namens de omroepen gesproken bij de allereerste nationale uitzending.

De discussie binnen de KRO over het medium televisie, zoals die uit de notulen van het dagelijks en het hoofdbestuur te herleiden is, valt vooral terug te voeren op financiële argumenten, de competentiestrijd en het gevecht om de macht over het medium. Slechts enkele keren werd gerept over mogelijke kwalitatieve gevolgen van het medium in de maatschappij. Meestal werd dan gesproken in termen van 'gevaar', zonder dat uitgesproken werd waarin dat gevaar dan school. Slechts in de hoofdbestuurvergadering van december 1950 heeft een iets verdergaande discussie plaatsgehadt. Voorzitter Kors kondigde aan dat de minister-president W. Drees eigenlijk een tegenstander was van directe invoering van televisie. De regering wilde de Televisiecommissie vragen een nieuw rapport uit te brengen over de sociale kant van de zaak. Dat ontlokte de afgevaardigde van de Katholieke Vrouwenbeweging, M. van Nispen tot Sevenaer-Ruys de Beerenbrouck, de opmerking dat televisie naar haar smaak wel eens de "ontreddering van het gezin zou kunnen betekenen". Ze vroeg zich af of de invoering van televisie niet algemeen, via de politiek, tegengehouden kon worden. Medebestuurlid W. van Koeverden reageerde met de stelling dat "de vrees voor het kwaad de KRO niet mocht weerhouden om in de televisie een apostolaat te zien."² En daarmee zijn we terug bij de oprichter van de KRO, de dominicaan L.H. Perquin. In zijn tijd gold de radio als middel tot apostolaat, nu zagen sommige KRO-bestuursleden die taak ook weggelegd voor de televisie. Het is vreemd dat het tot 1950 geduurd heeft vooraleer die term ook in verband met het medium televisie genoemd werd.

Professor J.W.G.P. Jurgens, eveneens lid van het hoofdbestuur, vroeg of niet het episcopaat om raad gevraagd moest worden, omdat het geestelijk belang hier wel erg groot was. Kors haastte zich om dit initiatief in de kiem te smoren en de invloed van het episcopaat niet verder te laten gaan dan de bijwoning van de bestuursvergadering door de bisschoppelijk commissaris, mr. A. Diepenbrock. De bisschoppelijk commissaris had overigens, evenals zijn

¹ Notulen DB, 13 juli en 13 aug. 1951.

² Notulen HB, 15 dec. 1950.

voorganger mgr. Th.J.F. Verhoeven, nauwelijks enige zichtbare druk uitgeoefend op het bestuur, voor of tegen televisie.

Blijkt uit de diverse bestuursvergaderingen eigenlijk maar bar weinig van inhoudelijke discussies over televisie, in diverse artikelen gaf de KRO wel aan hierbij stil te staan. Vooral het hoofd van de radiosectie, T. Rammelt, schreef met goedkeuring van het bestuur, voorafgaand aan en na invoering, degelijke stukken over televisie in de *Katholieke Radio Gids*¹ en in diverse andere periodieken, onder andere in het dagblad *De Tijd*.² Zijn stelling was dat “wie met een geweer speelt zonder het te kennen, gevaar loopt brokken te maken”.³

Op basis van wetenschappelijk onderzoek presenteerde Rammelt een genuanceerd beeld. Het ging hem er allereerst om duidelijk te maken waar de kracht en de zwakte van het medium lagen.⁴ Het *beeld* specificceert en is daarom sterk in de uitleg van patroon, ontwerp, beweging, handeling en vaardigheden. Het is universeel en kent geen taalbarrière. Voor kinderen en mindergeschoolden is het beeld daarom aantrekkelijker en tegelijk effectiever in de kennisoverdracht. Daarin schuilt de kracht van het medium. Het is dus als toegang tot deze groepen zeer geschikt. Tegelijk schuilt natuurlijk in deze aantrekkelijkheid en effectiviteit ook het gevaar: te veel ordinaire ‘plaatjeskijkerij’ vermindert het voorstellingsvermogen. Rammelt bewees aan de hand van onderzoeksmateriaal dat het medium voor die kennisoverdracht zeker niet ineffectief was gebleken.⁵ Daarnaast waren geen lagere schoolprestaties gemeten bij kinderen die (veel) televisiekeken, behalve bij de kinderen die dat deden zonder controle van de ouders. Dat resultaat sloot keurig aan bij de zorg die de katholieke kerk daaromtrent koesterde. Rammelt verkondigde dat het niet zo zeer om de inhoud van het lesje ging, maar om het kijkgedrag dat van jongsafaan was bijgebracht.⁶

3.2. *De KRO-televisie*

¹ T. Rammelt, ‘Na schoolradio ook schooltelevisie’, in: *Katholieke Radio Gids*, 24(1951), nr. 47, p. 8; idem, ‘Van fantasie naar werkelijkheid’, ibidem, 25(1952), nr. 48, p. 8 en nr. 49, p. 4.

² T. Rammelt, ‘Wanneer krijgt Nederland Televisie’, in: *De Tijd*, 22 okt. 1948, p. 4.

³ T. Rammelt, ‘De televisie het grote vraagteken’, in: *Katholiek Paedagogisch Tijdschrift*, 6(1954), nr. 2, p. 41-46, met name p. 41.

⁴ Teveel wordt de nadruk gelegd op de negatieve kanten van nieuwe massamedia. Zo noemt hij een verzameling feiten waaraan de televisie door de Britse pers is schuldig verklaard. Behalve de afname van het cafébezoek valt daar ook een toename van tandbederf onder! T. Rammelt, ‘Invloed van de getuigenis door radio en televisie’, in: *Actio Catholica*, 20(1957-1958), p. 258-271, met name p. 259.

⁵ Volgens Rammelt spreken de onderzoeksgegevens elkaar iets tegen, maar wordt een neutraal tot positief leereffect geconstateerd; T. Rammelt, ‘De televisie het grote vraagteken’, deel 2, in: *Katholiek Paedagogisch Tijdschrift*, 6(1954), nr. 3, p. 71-77.

⁶ Rammelt, ‘Invloed van de getuigenis’, p. 264.

Tot 1954 telde de KRO-televisiestaf onder leiding van J. Casteleijns slechts vier mensen en had men te kampen met een fors gebrek aan studioruimte. Het budget voor een televisie-avond was zeer gering. Een gedeelte van de uitzend-avonden werd door de KRO onder de vlag van de 'gezamenlijke omroepen' gebracht. De programma's die men op het scherm wist te brengen, waren gevarieerd. Men leek een voorkeur te hebben voor toneel- en muziekstukken, maar in 1952 verscheen ook al een heuse quiz en een circusvoorstelling vanuit Carré op het scherm. En wat te denken van de vrolijke film *Il Diavolo in Convento* en de hypnose van pluimvee door natuurhistoricus J. Vriends? De KRO had een culturele taak, zoals de KRO dat zelf stelde!¹

Na een periode waarin de omroepen het voordeel van de twijfel genoten hadden, sloeg de kritiek hard toe voor de KRO. Waar de dames en heren bestuursleden normaal ongevoelig waren voor kritiek van buiten het 'eigen kamp', raakte men nu een gevoelige snaar. Zij waren zelf ook niet altijd even enthousiast. Het peil van de uitzendingen was een aanhoudend onderwerp van gesprek. Daar kwam nog bij dat de 'eigen' dagbladen niet onverdeeld positief waren.

Aanvankelijk gold de kritiek van het hoofdbestuur vooral de programma's van de andere omroepen. Men vroeg of er niet wat aan gedaan kon worden. Men zou bijvoorbeeld in de gids kunnen vermelden welke programma's voor katholieken toelaatbaar waren. Kors wimpelde het af: "In de naam van de omroep zat de waarschuwing."² Over de eigen programma's waren de meningen in het begin nog verdeeld. Vanaf 1956 werd in het hoofdbestuur de kritiek algemener. Ze spitste zich vooral toe op het zaterdagavond-amusement. "Er mocht niet toegegeven worden aan wansmaak". De voorzitter verdedigde zich. Er moest rekening gehouden worden met de capaciteit van de kijkers en met de arbeiderswereld.³

Vanaf 1956 waren er ook in het dagelijks bestuur bij herhaling kritische geluiden te horen dat de televisie-uitzendingen toch wel van 'geestelijke armoede' getuigden.⁴ De meerderheid had kritiek op het algemene niveau van de programma's.⁵ De beschuldigende vinger werd naar Casteleijns geheven. Dergelijke kritiek werd ingegeven door de kranten, pareerde Kors. Men moest zich niets aantrekken van de krantenrecensies en zeker niet van *de Volkskrant*. Die had een recensent die altijd tegen de KRO gekant was geweest. En de

1 Zie o.a. notulen DB, 16 sept. 1958.

2 Notulen HB, 14 april 1953.

3 Notulen HB, 3 dec. 1956.

4 Notulen DB, 16 april 1956.

5 Te weten de bestuursleden C. Burger, L.J.P.N.A. Bouwman, G.W. Kampschoër en J.M. Peters; zie notulen DB, 18 maart en 5 nov. 1957.

overige kranten praatten *de Volkskrant* na. De kritiek bleef echter aanhouden en ook na de instelling in 1958 van periodiek overleg van het bestuur met de verantwoordelijke programmamakers was nog felle kritiek te horen: “Men schat het publiek over het algemeen te laag in. Ook eenvoudig publiek heeft culturele aspiraties. Het is tijd voor gedurfde ideeën en kloeke initiatieven.”¹

Het dagelijks bestuur vroeg zich eerder al af in hoeverre de katholiciteit in de programma's naar voren kwam. De minister had opgeroepen zo weinig mogelijk gerichte programma's uit te zenden. Zodra er meer tijd beschikbaar zou komen, konden de uitzendingen meer gericht worden op katholieken. Te vroeg daarmee beginnen zou ten nadele van de omroepen werken, aldus Kors.² Een stelling die haaks stond op zijn uitspraak in 1951, toen hij de nadruk had gelegd op de apostolische taak die ook voor televisie was weggelegd.³ Impliciet leek er de angst achter te zitten dat alsnog een Nationale Omroep ingevoerd zou worden als de programma's van de omroepen te geprofileerd waren. Die geluiden waren nog steeds te horen. En zekerheid bestond er niet, zolang er geen wettelijke regeling voor televisie getroffen was.

Toen de omroepen in oktober 1951 de ether ingingen, waren de betrokken instanties het nog lang niet eens over de structuur en de regeling van het definitieve televisiebestel. Hoewel televisie formeel nog een experiment was, wist iedereen toch dat het door zou gaan. De omroepen speculeerden daarbij hevig op eenmaal 'verworven rechten' en claimden de televisie definitief. Over de invulling van de zendtijd en de onderlinge verhoudingen zou een langdurig gevecht tussen regering, kamer, omroepen en alle commissies en instanties die daaruit waren samengesteld, zich voortslepen. De KRO volgde daarin trouw het standpunt van de meerderheid in de Federatie van Omroepverenigingen. Alleen de VPRO en de VARA volgden die lijn niet. Met name de VPRO wekte met haar ijver voor een nationale omroep de irritatie van de KRO.⁴

¹ Notulen HB, 8 jan. 1960.

² Notulen HB, 16 juli 1956.

³ “...het uitdragen van de blijde boodschap des heils, dwingt ons ook dit moderne middel van verkondiging dienstbaar te maken aan de uitbreiding van het Godsrijk op aarde en de versterking van ons christelijke leven...”; J.B. Kors, 'Een nieuwe taak van de KRO', in: *Katholieke Radiogids*, 24(1951), nr. 38, p. 3; zie ook: nr. 43, p. 8.

⁴ De VPRO koos in een nota van december 1954 voor een nationale omroep. Men was de doorbraakgedachte trouw en betreurde de zuilenstructuur in het omroepbedrijf. Verder had men geen vertrouwen in de samenwerking tussen de omroepen; vgl. Gros, *Televisie*, p. 142-143. De VARA zweefde in haar belangen tussen omroep en achterban. De laatste dwong tot vechten vóór een nationale televisie, zoals voorgesteld door Cals. Toch was de VARA met de andere drie grote omroepen omroep genoeg om het gevaar voor een zesde zuil te zien. Dat zou weer een néé tegen een nationale omroep betekenen. Als er al een Algemeen Programma moest komen, dan met een stemming bij meerderheid; vgl. Gros, *Televisie*, p. 209-216.

Met name Kors maakte zich erg kwaad om het argument van de VPRO dat het Nederlandse volk behoefte had aan eenheid, en dat één nationale omroep daar de oplossing voor was.

De KRO had zo zijn voorkeuren. Het liefst zag men dat de gehele zendtijd onder de omroepen verdeeld zou worden.¹ Als dat niet mogelijk was en er van bovenaf een algemeen programma opgelegd zou worden, dan koos men voor de optie waarbij de omroepen het algemeen programma zelf verzorgden. Daarbij zou iedere omroep een vetorecht hebben.² Zonder dat vetorecht zag men het algemeen programma niet zitten³ en al helemaal niet als dat verzorgd zou worden door de NTS met een eigen programmastaf.⁴ De dreiging bestond dan dat programma's zouden worden uitgezonden waartegen men morele bezwaren had. Daarvoor wilde men niet verantwoordelijk zijn.⁵ De signatuur van elk programma-onderdeel moest te allen tijde duidelijk zijn voor de kijker, zodat hij zelf kon beslissen om ernaar te kijken of niet.⁶

De aanhoudende zorg van het KRO-bestuur gold zowel de macht van de NTS als die van de overheid in het bestel.⁷ Van beide ging een dreiging uit naar een verkapt nationaal bestel en ze vormden een inbreuk op de eigen positie. Niet alleen voerde de KRO strijd in omroepverband, maar hij stelde ook zijn eigen positie in deze steeds veilig door invloed uit te oefenen op benoemingen in de diverse organen.⁸ Deze stellingname bleef niet binnenskamers, maar werd ook naar buiten toe uitgedragen. De KRO liet zich luid en duidelijk horen en trachtte vooral de eigen kring van de standpunten te overtuigen met nota's,

Kors stelde dat de verzuilde organisatorisch gedifferentieerde maatschappij van vóór de tweede wereldoorlog niet heeft voorkomen dat in de oorlog een ongekend 'nationaal' saamhorigheidsbesef aan de dag gelegd werd; vgl. J.B. Kors, 'Enige opmerkingen over de nota van de VPRO' (Hilversum, 4 maart 1955), in: *Arch. KRO*, nr. 2360.

¹ In dat licht is de uitspraak die Gerbrandy in 1934 al deed, interessant: "Een omroep, opgebouwd op vier grote organisaties, elk vertegenwoordigend een historisch aanwijsbare geestesstroming in het Nederlandse volksleven, is in zijn totaal [...] veel meer echt nationaal dan de door gelijkschakeling elders verkregen schijneenheid."; aangehaald in: J.H.J. van den Heuvel, *Nationaal of verzuild. De strijd om het Nederlandse omroepbestel in de periode 1923-1947* (Baarn 1976), p. 194.

² Zie o.a. notulen DB, 22 sept. en 29 okt. 1953; veto geregeld in zendtijdbesluit 1953.

³ Zie o.a. notulen HB, 14 april 1953.

⁴ Zie o.a. notulen DB, 10 dec. 1952, 24 mei 1954, 25 okt. 1955 en 28 april 1960; notulen HB, 29 sept. 1961.

⁵ J.B. Kors, 'De Televisienota van 27 november j.l.', in: *Katholieke Radiogids*, 13 dec. 1953, p. 3; idem, 'Hoe staan wij, katholieken, tegenover de televisie?', nota KRO, Hilversum 1954, in: *Rijksarchief Haarlem*, Bisdom-archief Haarlem, nr. 905; AVRO, KRO, NCRV, 'Nota betreffende een toekomstig televisiebestel', Hilversum, 4 aug. 1953, in: *Arch. KRO*, nr. 2360.

⁶ Vgl. o.a. J.B. Kors, 'De Televisienota van 27 november 1953', Hilversum, 14 okt. 1954, in: *Arch. KRO*, nr. 2360.

⁷ In 1958 deed men in omroepverband zelfs een voorstel om af te zien van overheidsgelden en het kijkgeld te verhogen. Door het sterk stijgende televisiebezit zou het bestel dan zich zelf bedruipen en onafhankelijk worden van de overheid; vgl. notulen DB, 30 juni 1958, 7 dec. 1959, 28 sept. 1960.

⁸ Het DB vroeg de KRO-leiding op 17 september 1953 toezicht te willen houden op de benoemingen bij de NTS, opdat het linkse personeel [waarschijnlijk bedoeld: voorstanders nationale omroep] daarin niet de overhand zou krijgen.

artikelen, gesprekken met de KVP-fracties en tijdens audiënties bij de bewindslieden.

In augustus 1952 vroeg Speet een standpunt van het dagelijks bestuur inzake reclame en commerciële televisie. De periode tussen 1951 en de beslissing in 1959 voor reclame kenmerkte zich door uitgebreide discussie daarover. Vervaardiging van televisieprogramma's slokte veel geld op en het duurde lang voordat er een kijkgeldregeling kwam. Reclame was voor sommigen de oplossing in de voortdurende financiële crisis.

Speet had in 1952 zitting in een commissie van het Centrum voor Staatkundige Vorming, het studie- en vormingsorgaan van de KVP, dat een rapport voorbereidde over (commerciële) televisie. Door de zware samenstelling van de commissie oefende het rapport danig invloed uit in de kamerdebatten¹ Het dagelijks bestuur van de KRO stelde vast dat men reclame buiten de deur wenste te houden, maar dat, als dit niet mogelijk bleek, ernaar gestreefd moest worden reclame onder beheer en toezicht van de NTS te brengen.² Ook de Federatie van Omroepverenigingen kwam tot een dergelijk standpunt. Speet zelf zag reclame op den duur als onvermijdelijk en geloofde veel meer in een uitbesteding van reclame aan een juridisch onafhankelijk orgaan. Ook bisschoppelijk commissaris Diepenbroek zat op die lijn: als de winst maar bij de omroepen terecht zou komen.³

Toen in 1959 door de regering het principebesluit werd genomen reclame te aanvaarden, hield de KRO, evenals de meeste andere omroepen, vast aan zijn negatief standpunt, al beseftte men wel dat aan reclame niet meer viel te ontkomen. De houding van de KRO liet dus vooral angst zien voor elke invloed van derden op de eigen programma's. Van principiële bezwaren tegen reclame was nauwelijks sprake. Dat zou ook hypocriet geweest zijn. De *Katholieke Radiogids* was al jaren overladen met advertenties.

4. DE KATHOLIEKE POLITIEK

4.1. Standpunten

Katholieke politici, zowel in het kabinet als in het parlement, waren betrokken bij de invoering van televisie in Nederland. De belangen van bewindslieden en kamerleden lagen vanzelfsprekend niet altijd op één lijn. De opeenvolgende bewindslieden moesten behalve hun katholieke achterban (partij en kiezer),

¹ In de commissie hadden zowel de KVP-woordvoerders in Eerste als Tweede Kamer, mr.dr. P.J. Witteman en J.M. Peters, zitting, als de directeur van de KRO, P.A.M. Speet; vgl. Gros, *Televisie*, p. 151 e.v.

² Notulen DB, 25 sept. 1952.

³ Zie o.a. notulen DB, 17 juni 1953 en 25 okt. 1955.

ook de coalitiegenoten tevreden stellen. Maar ook de kamerleden hadden hun handen niet vrij. Duidelijk trad vermenging van belangen op bij een aantal woordvoerders die op een of andere manier betrokken waren bij omroepbesturen.¹

Voor de oorlog heeft er over televisie slechts een schriftelijke uitwisseling van meningen plaats gehad tussen de beide Kamers (Kamercommissies) en de regering. Daaruit is de inbreng van de RKSP-woordvoerders mr. F.G.C.J.M. Teulings (Tweede Kamer) en mr. F.I.J. Janssen (Eerste Kamer) niet precies af te leiden. Teulings zal het zeker eens geweest zijn met de stelling van de Tweede- en Eerste-Kamercommissie, dat de regering de televisie in handen van de omroepen diende te leggen.² Zelf was hij namelijk bestuurslid van de KRO en de KRO had zoals vermeld al eerder een concessie aangevraagd. Het definitieve rapport van de eerste Televisiecommissie (20 december 1937) is in geen van beide Kamers mondeling besproken.

In 1946 ging de verantwoordelijkheid voor het regeringsbeleid ten aanzien van televisie naar het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (OK&W).³ Daarmee werd het culturele belang van televisie benadrukt. Dit ministerie werd vanaf 1946 tot 1965 beheerd door KVP-ministers, terwijl ook vanaf 1950 diverse staatssecretarissen van KVP-huize zich met televisie gingen bezighouden.⁴

Het televisiebeleid van de regering nam na de oorlog pas weer werkelijk een aanvang met de toekenning van een fabriekszendmachtiging aan Philips op 18 maart 1948 tegen het eind van het kabinet-Beel en de instelling van een nieuwe (tweede) Televisiecommissie op 18 oktober 1948 vlak na de start van het kabinet-Drees-Van Schaik.⁵ Toen ook kwam de nieuwe katholieke bewindsman bij OK&W, mr. J.M.L.Th. Cals in zicht. Eerst als staatssecretaris en vanaf 1952 als minister op dat ministerie heeft hij een belangrijke invloed op de invoering van televisie gehad. Zowel de eerste (november 1951) als de tweede Televisienota (27 november 1953) zijn van zijn hand en werden door hem verdedigd in de beide Kamers.

¹ Bijv. Peters (Tweede Kamer, KVP), Witteman, juridisch adviseur van de KRO (Eerste Kamer, KVP); gegevens o.a. in Gros, *Televisie*, p. 83.

² *Handelingen der Eerste en Tweede Kamer*, 1937-1938, deel II, bijl. A, 2 L 4/5, p. 5 en 13; ibidem, deel I, bijl. A, 2 L, p. 2 en 5.

³ Het gaat hier om aangelegenheden aangaande de radio-omroep met uitzondering van de exploitatie van zendingrichtingen (Koninklijk Besluit, 2 juli 1946), die traditioneel onder het ministerie van Verkeer en Waterstaat vallen.

⁴ Achtereenvolgende ministers: dr. J.J. Gielen (1946-1948), dr. F.J.Th. Rutten (1948-1952), mr. J.M.L.Th. Cals (1952-1963) en mr. Th.H. Bot (1963-1965). Belangrijkste staatssecretarissen: mr. J.M.L.Th. Cals (1950-1952) en mr. R.G.A. Höppener (1956-1959).

⁵ Eerste kabinet-Beel (PvdA en KVP): 3 juli 1946-7 augustus 1948; kabinet-Drees-Van Schaik (PvdA, KVP, CHU en VVD): 7 augustus 1948-15 maart 1951.

Op 8 mei 1951 liet de regering een perscommuniqué uitgaan over het besluit een experiment toe te staan zonder overigens financieel meer bij te willen dragen dan aan de bouw en exploitatie van de zender.¹ Dit kabinetsbesluit was het resultaat van veel discussie in de ministerraad. Met name de ministeries van Verkeer en Waterstaat en Economische Zaken aan de ene kant en aan de andere kant het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen zaten niet op één lijn. Er verschenen afzonderlijke nota's in het kabinet over het televisievraagstuk.² De eerste twee ministeries, vertegenwoordigd door de partijloze minister mr. D.G.W. Spitzen en KVP-bewindsman dr. J.R.M. van den Brink, waren duidelijke voorstanders van televisie in Nederland. Hun standpunten waren waarschijnlijk mede beïnvloed door de PTT en Philips.

KVP-onderwijsminister F.J.Th. Rutten had het moeilijker met televisie, met name vanwege de nog ongekende culturele invloeden van het nieuwe medium. De PvdA-ministers W. Drees en P. Lieftinck hielden bovendien danig de vinger op de knip. Drees bleef daarbij het meest volharden in de mening dat het dure consumptiegoed 'televisie' niet paste in het sobere kabinetsbeleid, gericht op wederopbouw: sparen en investeren. Hij wilde niet dat enige grootstedelijke agglomeratie binnen het bereik zou vallen van een te bouwen zendmast voor het experiment.³ Dat zou de consumptiebehoefte bij een te groot deel van de bevolking opwekken.⁴ Rutten zette uiteindelijk een deel van zijn sociaal-culturele bezwaren opzij om een andere sociaal-culturele invloed te kunnen weren. De televisiezenders van Rijssel en Hamburg vroegen om tegenwicht door middel van eigen televisie. Waarschijnlijk begreep hij daarnaast ook wel dat de economische druk te groot was om te weerstaan.⁵ De scheiding van meningen liep hierbij in het kabinet dus door het katholieke kamp. Van een KVP-front was in deze geen sprake.

Min of meer dezelfde discussiepunten kwamen aan de orde in de Tweede-Kamerbehandeling van de begroting van OK&W voor 1951 op 17 en 18 mei. De woordvoerder van de KVP, J.M. Peters, benadrukte daarbij ook de industriële belangen van Nederland. Wat de culturele kant van de zaak betreft was het betoog van katholieke zijde interessanter. Peters stelde de vraag of televisie wel de gewenste vorm van ontspanning was. Met een enkele draai aan de knop

¹ Vgl. De Gooijer, *Technologische vernieuwing*, p. 114.

² Notulen van de Ministerraad (MR) en de Raad van Economische Aangelegenheden (REA), 1945-1969, in: Algemeen Rijksarchief, Tweede Afdeling, duplikaat microfiches, nr. 2.02-05.08; het *Archief van de Raad van Ministers* (MR), 1823-1970 en van zijn Commissies en Onderraden, 1936-1970, daarin notulen MR, 28 nov. 1949 en 2 mei 1951.

³ Ibidem, 28 nov. 1949 en 5 dec. 1949.

⁴ Minister Spitzen wist de ministerraad echter toch te overtuigen van het belang van een behoorlijk bereik voor het slagen van het experiment. De zender kwam in Lopik, waarmee Amsterdam en Utrecht gedekt werden, vgl. MR, 5 dec. 1949.

⁵ Ibidem.

opende de televisie volgens hem de wereld in duizenderlei vormen in de huiskamer en droeg daarmee bij tot creatie van de massamens. Opvallend was dus dat hij hier de nadruk legde op het vervlakkingselement, terwijl de open kijk op de wereld volgens Pius XII juist kon helpen de horizon van de kijkers te verbreden en culturele tolerantie te scheppen.

Peters erkende de belangrijke invloed die televisie zou kunnen hebben als medium, niet alleen via ontspanning, maar ook via inhoudelijk zwaardere stof, toneel, film en verslaggeving. Hij zag dan ook de noodzaak om te komen tot maatregelen die moesten voorkomen dat het 'geestelijk volkswelzijn' geschaad zou worden. Een wettelijke regeling naar analogie van de bioscoopwet zag hij daarbij als oplossing.¹

4.2. *Eerste en Tweede Televisienota*

Al in de begrotingsbesprekingen van OK&W voor 1951 was door de socialist H. van Sleen een nota over het televisiebeleid van de regering gevraagd, die door Cals was toegezegd.² Deze verscheen op 2 oktober 1951 na de begrotingsbehandelingen voor 1952 en de start van de televisie. Van enige substantiële invloed van de Kamers op dat besluit was dus ondanks de nadrukkelijke wens van de Kamercommissie, geen sprake. De nota was meer een rechtvaardiging achteraf dan een beleidsvisie vooraf.

Toen eind 1953 het tweejarige experiment afliep, diende het kabinet zijn plannen over de toekomst van televisie in Nederland klaar te hebben. In het begrotingsdebat voor 1953, op 16 en 17 december 1952, werd al aangedrongen op een vervolgnota over het televisiebeleid van de regering.³ Interessant is dat de katholieke eenmansfractie van de Katholieke Nationale Partij, in de persoon van Ch.J. Welter, een pleidooi hield voor onderzoek naar 'nationale televisie'. Een suggestie die door Cals gretig werd overgenomen.⁴

De Tweede Televisienota, van 27 november 1953, gaf aan hoe de regering inhoud wilde geven aan een definitieve vorm van het televisiebestel. Daarin werd het televisie-experiment, ondanks een teleurstellend aantal televisietoestellen in Nederland, niet als mislukt beschouwd. De overheid diende geld ter beschikking te stellen om van begin af aan een cultureel verantwoord televisiebestel op te zetten en zij moest voldoende toezicht op de praktijk behouden.⁵

¹ *Handelingen*, 1950-1951, deel II, p. 1708.

² *Ibidem*, p. 1615, 1627, 1705.

³ Vgl. Gros, *Televisie*, p. 145.

⁴ In de woorden van Welter: " ..dat er coördinatie van geestelijke en maatschappelijke stromingen komt zodat die tot hun recht komen zonder dat voor iedereen een partieel monopolie geschapen wordt"; *Handelingen*, 1952-1953, deel II B 2800, hfdst VI, p. 2265 en 2282.

⁵ Gros, *Televisie*, p. 130.

In de discussies in de Ministerraad die voorafgegaan waren aan de definitieve versie van de Tweede Televisienota, was vooral de minister-president een voorstander geweest van een zo ver mogelijke centralisatie van activiteiten zonder overigens een staatsomroep te creëren. Hij vond daarin Cals gedeeltelijk aan zijn zijde,¹ vooral waar het om de verzorging van het algemeen programma ging. Met name de bewindslieden mr. J. Algera (ARP; Verkeer en Waterstaat), mr. F.J.F.M. van Thiel (KVP; Maatschappelijk Werk) en mr. L.A. Donker (PvdA; Justitie) spraken zich daartegen uit. Zij volgden de nog onuitgesproken confessionele kamermeerderheid, die ook een algemeen programma door de omroepen zelf wilde laten verzorgen.²

Cals heeft zijn katholieke identiteit niet verloochend. Voor hem stond voorop dat inzake onderwijs, opvoeding en voorlichting primair de verantwoordelijkheid lag bij ouders, kerk en particulieren; ook ten aanzien van televisie. Toch verdedigde hij zijn standpunt voor een centralistischer verzorging van het algemeen programma tegen de katholieke 'achterban' (KRO) in, door te stellen dat vanuit budgettaire overwegingen en bij de internationale uitwisseling van programma's een centraal verzorgd algemeen programma de voorkeur genoot. Als men op dat moment de grotere samenwerking tussen de omroepen en de conceptie van een nationaal programma niet zou forceren, dan was de realisering ervan niet meer mogelijk.³ Het uiteindelijke voorstel van Cals, waarin het algemeen programma moest worden samengesteld uit het eigen aanbod van de omroepen en waarbij iedere omroep een indirect veto bezat, was dan ook iets realistischer in het zicht van de opinie van de Kamers, maar niet geheel bevredigend voor hem zelf en zeker niet voor Drees. Drees vond dat te veel was toegegeven aan de omroepen.⁴

De discussie in de Tweede Kamer over de tweede nota van Cals concentreerde zich bij de KVP op de autonomie van de omroepen en de beperking van de invloed van de overheid. De mening van de KVP-fracties in Eerste en Tweede Kamer waren belangrijk beïnvloed door een rapport van 16 maart 1954, dat op verzoek van het Centrum voor Staatkundige Vorming was opgesteld door een commissie onder leiding van drs. F.J.P. van Dooren. Naast Van Dooren hadden bijvoorbeeld ook Peters en KRO-directeur Speet zitting in de commissie.⁵

¹ Verschil is echter dat de stellingname van Drees hierbij vooral door financiële gronden werd ingegeven, terwijl dat bij Cals iets genuanceerder lag. Zie o.a. MR, 1 juni 1953.

² MR, 27 juli 1953.

³ Ibidem.

⁴ Ibidem, 17 nov. 1953.

⁵ De onderzoeksoopdracht die het Centrum voor Staatkundige Vorming (CSV) de commissie in april 1951 meegaf, was grofweg drieledig: Indien televisie wenselijk is, hoe zou de invoering plaats moeten vinden? Welke financiële, economische, culturele en morele voor- en

In het rapport stelde de commissie dat televisie, moreel gezien, goed noch slecht was. In praktijk bleken vooral bepaalde groepen gevoelig voor de directe en concrete wijze van 'informatievoorziening' die televisie bood: lager ontwikkelden, lager betaalden en jeugd. De maatschappij diende dan ook te waarborgen dat in het bijzonder deze groepen beschermd werden tegen cultureel laagstaande programma's. De verantwoordelijkheid daarvoor moest liggen bij de omroeporganisaties. Door de signatuur die zij aan programma's meegaven, waren kijkers en speciaal ouders in staat tot verantwoorde keuzen te komen en kon men verstoken blijven van (voor christenen) kwetsende zaken. De commissie was daarom niet zo gecharmeerd van het uitzenden van programma's in een algemeen programma onder NTS-vlag.¹

De KVP-kamerfracties wensten in wezen voortzetting van het bestaande systeem van het 'Gezamenlijke Programma', maar wel onder behoud van het in de Tweede Televisienota voorgestelde vetorecht van de omroepen. Een en ander werd in een motie neergelegd, die ondanks afraden van Cals² door KVP, CHU en ARP werd aangenomen. Ook de motie van de anti-revolutionairen waarin de regeringsinvloed op het programmabeleid van de omroepen teruggebracht werd van een regeringsgedelegeerde met vergaande bevoegdheden tot een controlerende ambtenaar, werd in de Tweede Kamer aangenomen en door de KVP gesteund.

4.3. *Financiering*

De regering had toegezegd zo snel mogelijk te komen met een wetsvoorstel aangaande de heffing van kijkgeldten ter financiering van het televisie-experiment.³ Daarmee kwam zij op 9 december 1952.⁴ Behandeling van het ontwerp werd op verzoek van de Kamer uitgesteld tot de bespreking van een voorstel voor een definitief televisiebestel. Dat gebeurde bij de behandeling van de

nadelen brengt die invoering met zich mee? Indien televisie aanvaardbaar is, moet er dan van katholieke zijde een aparte programma-instantie zijn opgenomen in het televisiebestel?; vgl. Opdracht Commissie Televisie, in: *Arch. KVP*, nr. 5614. In tegenspraak met wat Gros meldt (Gros, *Televisie*, p. 152) is in het archief van de KVP geen spoor te vinden van de invloed van mr.dr. P.J. Witteman op het rapport.

¹ Centrum voor Staatkundige Vormgeving, *Televisiebestel en televisiebeleid. Rapport van de Commissie Van Dooren*, 16 maart 1954; o.a. in *Arch. KVP*, stukken betreffende de commissie Van Dooren, Centrum voor Staatkundige Vorming, nr. 5614/5615. Uit reacties uit de regio op een voorlopige versie van het rapport blijkt dat men binnen de KVP (CSV) verdeeld is over een algemeen programma en het uitzenden onder NTS-vlag; J. Aarden, verslag van de afdelingen op het voorlopig rapport van de Commissie Van Dooren (sept. 1954), in: *Arch. KVP*, nr. 5614.

² Cals dreigde met intrekking van televisiegelden; vgl. Gros, *Televisie*, p. 156.

³ J. Cals, 'Eerste Televisienota', Den Haag, 20 november 1951, in: *Handelingen*, 1951-1952, deel II, bijlage A 2300 VI 12, p. 23.

⁴ Vgl. Gros, *Televisie*, p. 182.

Tweede Televisienota in oktober 1955. De meningen waren verdeeld, ook in het katholieke kamp. De Katholieke Nationale Partij schaarde zich achter Cals en stelde zelfs dat de ontwikkeling van televisie in Amerika aangetoond had dat een degelijke invoering slechts mogelijk was met behulp van commerciële uitzendingen.

De KVP, bij monde van woordvoerder Peters, bleef dicht bij de conclusies van de Commissie Van Dooren over reclame. Peters stelde zich vierkant op tegen 'sponsored programmes' en achtte alleen reclame verzorgd door een afzonderlijk orgaan, onder auspiciën van of voortgekomen uit de NTS, toelaatbaar. Overigens was hij ervan overtuigd dat indien voldoende zendtijd beschikbaar kwam, televisie zich zelf zou kunnen bedruipen.¹

Het kabinet ondernam naar aanleiding van de besprekingen echter weinig actie. Pas onder de druk van verschillende aanvragen voor zendmachtigingen met commerciële doeleinden² en na het plaats maken van de socialisten voor de liberalen in het kabinet,³ kwam enig schot in de zaak. In juni 1959 liet het kabinet-De Quay weten in principe vóór het toelaten van reclame op televisie te hebben besloten, terwijl men vervolgens in december liet weten nog geen besluit genomen te hebben over 'reclametelevisie'. De discussie die in de ministerraad aan de regeringscommuniqués van 20 juni en 15 december 1959 voorafging, werd voornamelijk door Cals geleid. Cals was daarin sterk voorstander van reclame en commercie.

In de tussenliggende periode werd door het Centrum voor Staatkundige Vorming aan de commissie Van Dooren opnieuw om een mening gevraagd en wel speciaal over reclame en commerciële televisie. Op grond van de vrijheid van meningsuiting kon een meerderheid van de commissie zich vinden in de stelling dat televisie gebruikt zou mogen worden voor alle doeleinden die niet in strijd waren met de openbare orde (inclusief de goede zeden), dus ook voor economisch-commerciële doelen.⁴

De taken van de overheid lagen wat televisie betreft op technisch, normerend en subsidiërend vlak. Daarnaast diende elke organisatie die een voldoende grote groep van het Nederlandse volk vertegenwoordigde en niet in strijd handelde met staatsveiligheid, openbare orde en goede zeden, zendtijd naar even-

¹ Ibidem, p. 196.

² 1955: stichting E'55; 1956: Televisie Exploitatie Maatschappij N.V. (TEM); Stichting Onafhankelijke Nationale Televisie (ONTV); TEM en ONTV gingen vanaf 1957 samen in Onafhankelijke Televisie Exploitatie Maatschappij N.V. (OTEM); 1959: 47 dagbladen.

³ Bedoeld is hier het vertrek (22 dec. 1958) van het derde kabinet-Drees (PvdA, KVP, ARP, CHU) en het aantreden (19 mei 1959) van het kabinet-De Quay (KVP, CHU, VVD, ARP) na vervroegde Tweede-Kamerverkiezingen. Daartussen heeft het tweede kabinet-Beel (KVP, CHU, ARP) korte tijd dienst gedaan.

⁴ Vgl. Gros, *Televisie*, p. 5.

redigheid van aanhangers te krijgen. Reclame was verder van dusdanig economisch belang dat zij moest worden toegestaan, mits zij duidelijk als zodanig herkenbaar zou zijn, de inkomsten indirect aan de zendverenigingen toekwamen en zij nooit de enige financiële basis van de programmaverzorging zou vormen.¹ De belangen van programmaverzorgende instellingen mochten nooit direct verbonden zijn met de inkomsten van reclame. Omdat bij commerciële televisie niet aan al die eisen werd voldaan, wees men haar af.

Een minderheidsnota van prof. mr. L. Schlichting bestreed de stellingname over commerciële televisie. De commissie zag naar zijn mening niet in dat ook een medium op commerciële basis een fatsoenlijk inhoudelijk produkt kon leveren. Hij verwees daarvoor naar de bestaande dag- en weekbladers. Daarnaast zag hij ook het begrip 'voldoende aanhangers' niet zitten. Aanhangers waren in praktijk slechts gids-abonnees en de omroepen konden niet claimen de vertegenwoordigers daarvan te zijn.²

De verschillen in de commissie brachten de moeilijkheden aan het licht die onder andere in latere jaren in de openbare discussie een rol gespeeld hebben en uiteindelijk tot de val van het kabinet-Marijnen in 1965 hebben geleid.³ In dat conflict stonden de KVP, ARP en CHU tegenover de VVD. Het confessionele blok kon dan uiteindelijk wel instemmen met etherreclame, maar alleen wanneer de dagbladen in de winsten konden delen. Toelating tot de ether van andere dan de gevestigde omroepen zou verder gebaseerd moeten zijn op ledental en de wens toe te treden tot en zich te confirmeren aan de NTS en Nederlandse Radio Unie (NRU). De VVD was daarentegen voor een veel verdergaande commercialisering en liberalisering van het omroepbestel.

5. DE KATHOLIEKE MEDIA

Als men alle commentaren op de verschillende gebeurtenissen rond de invoering van televisie beziet, dan kan voor de periode vóór oktober 1951 geconcludeerd worden dat van de drie grote katholieke dagbladen, *De Tijd*, *De Maasbode* en *de Volkskrant*, *De Tijd* steeds het meest uitgebreide en kritische verslag deed. Voor de oorlog plaatste men vooral een kanttekening bij de haalbaarheid van de invoering van televisie. Na de oorlog kwam daar ook het bezwaar bij ten aanzien van de inbreuk van televisie op de huiselijke sfeer en de gevolgen die zij kon hebben voor de activiteiten van mensen.⁴

¹ Ibidem, p. II.

² CSV, *Televisiebeleid en reclame*, p. 14-16.

³ Het kabinet-Marijnen (KVP, CHU, ARP en VVD) regeerde van 24 juli 1963 tot 14 april 1965 (demonstratie vanaf 26 februari 1965).

⁴ 'De televisie-demonstraties op de jaarbeurs', in: *De Tijd*, 15 maart 1938, p. 8; 'Wanneer

Alle bladen uitten naar aanleiding van de eerste nationale uitzending en/of eerste KRO-uitzending wel hun bezorgdheid over de gevolgen die de televisie voor de cultuur zou kunnen hebben. Dat gebeurde bij voorbeeld door de woorden van Cals dienaangaande aan te halen en de stichtelijke taal van Kors letterlijk te citeren.¹ Ze waren het katholicisme, en niet in de laatste plaats de KRO, in die zin wel trouw. Maar in het algemeen bleef het bij pure berichtgeving. Van bezorgdheid voor geloof en zeden, waarvan Rome blijkt gegeven had, bleek zo goed als niets.

Vanaf 1951 groeide een grotere gedifferentieerdheid, bij voorbeeld ten aanzien van onderwerpen als commerciële televisie en het 'algemene programma'. *De Volkskrant* vertegenwoordigde in beide opzichten een eigen standpunt. Het dagblad week af van de meningen van de KRO en de KVP-fractie, maar sloot beter aan bij het beleid van de katholieke bewindslieden. Als enig groot katholiek dagblad was *de Volkskrant* een voorstander van een nationaal programma.² Financiële overwegingen en de wens televisie op een zo breed mogelijke basis te funderen deden *de Volkskrant* in haar commentaren de voorkeur geven aan een systeem waarbij de NTS een zelfstandiger positie in de programmaverzorging zou krijgen. Invloed van de omroepen daarop was niet uitgesloten en zelfs wenselijk. Daarnaast konden de omroepen voor kortere tijd nog eigen programma's brengen.

Inzake commerciële televisie was *de Volkskrant* zelf mede-initiatiefnemer van de N.V. Televisie Exploitatie Maatschappij (TEM) en stond dus ook niet negatief tegenover de wetsvoorstellen, en had er zelfs belang bij. In de berichtgeving werd er de nadruk op gelegd dat de TEM garanties had ingebouwd om het peil van de programma-inhoud te verzekeren.³

In de late jaren vijftig hadden de meeste kranten een televisierubriek opgenomen. De programmering van de KRO had het daarbij hard te verduren. Er was in het algemeen waardering voor de KRO-documentaires, die uitblonken in verscheidenheid. Ook de doorgaans uitstekende televisieprogramma's voor de jeugd (bijv. 'Dappere Dodo' en 'Tante Hannie') en de uitvoering van opera en operette⁴ werden goed gewaardeerd. De sector amusement had de meeste kritiek te verduren, waardoor de KRO de naam kreeg de slechtste programma's te

krijgt Nederland Televisie?', *ibidem*, 22 okt. 1948.

¹ O.a. 'Televisie ten doop gehouden. Drie ministers onder de gasten op het officiële feest in Bussum. Kleine scheurtjes in de rok', in: *De Tijd*, 3 okt. 1951, p. 1.; 'Televisie startte goed. Behartenswaardige wenken van Staatsecretaris Cals', in: *De Maasbode*, 3 okt. 1951, p. 1.; *de Volkskrant*, p. 1.

² Vgl. Gros, *Televisie*, p. 222.

³ Bijv. 'Reclame Televisie vraagt zendtijd aan', in: *de Volkskrant*, 11 febr. 1956, p. 1.

⁴ O.a. Mozarts 'Bastien et Bastienne'; G. Menotti, 'The Telephone' en 'Amahl en de nachtelijke bezoekers'.

hebben.¹ Maar in die sector moesten de omroepen ook opboksen tegen de oersterke norm die de VARA stelde met programma's geschreven door Annie M.G. Schmidt.

Ondanks aanvankelijke terughoudendheid werden de registers langzamerhand opengegooid. In 1957 was er ook bij *de Volkskrant* geen twijfel meer mogelijk. Men noemde de KRO de "zwakste broeder" onder de televisieproducenten: men "stapelt er de ene mislukking op de andere."² Eén maand KRO-televisie (december 1959) levert voor *De Tijd-De Maasbode* een aardig lijstje van negatieve bewoordingen op, betrekking hebbend op alle programma-onderdelen: onsamenhangend, gebrek aan tekstkennis, belediging voor stuk en acteur, naïef, brok daverende onschuld, magertjes, minder verteerbaar en 'aan elkaar gepraat' door een heer met een hinderlijk gebrek aan bruikbare tekst.³

In de tweede helft van de jaren vijftig richtte de kritiek van de katholieke dagbladen zich niet alleen op de programma's. De hele organisatie en output van de KRO lagen onder vuur. De dagbladen stonden met hun ongezouten kritiek overigens niet alleen. Een aantal enquêtes en weekbladen hadden er in 1957 al blijk van gegeven en *De Bazuin* voegde zich in 1958 en 1959 bij dat rijtje. Dit blad nam specifiek de functie van de KRO als prediker flink onder de loep. Dit was des te opmerkelijker gezien de Dominicaanse achtergrond van zowel *De Bazuin* als voorzitter Kors.

In januari 1959 verscheen een volledig nummer van *De Bazuin* over dit thema gevuld met de vele reacties die een eerder artikel daarover had opgeroepen. De meerderheid was het eens met de kritiek. In de slotbeschouwing was men duidelijk. De KRO hanteerde een politiek van kalm houden, geen problemen aansnijden en geen standpunten kiezen in omstreden kwesties, kortom: "Ons 'goeie katholieke volk' mag niet onrustig gemaakt worden." Maar, *De Bazuin* stelde dat het onzin was om het voor te stellen alsof er niks aan de hand was in het geestelijk tuintje der katholieken.⁴ De KRO bij monde van Rammelt stelde zich inhoudelijk teweer tegen deze kritiek. Hij legde de oorzaak vooral bij het feit dat de christenen zich niet meer voldoende openstellen voor het christendom. "De KRO staat daardoor voor de onmogelijkheid te bieden wat niet aanwezig is."⁵

¹ Manning, *Zestig jaar KRO*, p. 237.

² *De Volkskrant*, 6 april 1957.

³ Zie driemaal de rubriek 'Draadloos Contact', in: *De Tijd-De Maasbode*, 4 dec. 1959, p. 8; 21 dec. 1959, p. 4; en 28 dec. 1959, p. 5.

⁴ Zie: *De Bazuin. Weekblad voor geloofsverkondiging*, 41(1957-58), nr. 37 (28 juni), p. 5; 42(1958-59), nr. 16 (24 jan.).

⁵ T. Rammelt, 'Invloed van de getuigenis door radio en televisie', in: *Actio Apostolica*, (1957/1959), p. 258-271, met name p. 270-271.

Het aantal artikelen over televisie in de *Katholieke Illustratie* is niet onaanzienlijk,¹ maar zeker niet sensationeel voor een populair familieweekblad. Vóór de oorlog zijn er maar twee artikelen te vinden, één daarvan is een inventariserend achtergrondartikel, zoals ook in de dagbladen of in de *Katholieke Radiogids* in die tijd aan de orde was.² Het andere artikel paste in de verhaaltraditie van de *Katholieke Illustratie*. Het is te vinden tussen de 'Heilige van de week' en de 'Vijfminutenpreek'. Een nieuw verschijnsel werd gebruikt als uitgangspunt voor een verhaal.³

Na de oorlog kwam televisie veel vaker inhoudelijk aan bod. De berichtgeving was toen heel gevarieerd van aard, zoals het een goed (geïllustreerd) familieweekblad betaamt. Zowel achtergrondartikelen als (voor die tijd) sensationelere stukken over 'the making of'⁴ verschenen naast curieuze weetjes, waaruit onder andere bleek dat trouwen voor de televisie ook in de jaren vijftig al mogelijk was.⁵

Het blad *G3* bood in de naoorlogse jaren wel een uitzonderlijk katholiek forum. In 1947 opgericht in het kader van de geestelijke verzorging in het leger, ontpoppte het zich als een voor de katholieke gemeenschap ongekend progressief en populair jongerenblad. Abonnementcijfers reikten in tegenstelling tot vergelijkbare progressieve katholieke periodieken als *De Bazuin*, *Dux* en *Te Elfder Ure*, tot in de hemel.⁶

G3 heeft waarschijnlijk veel meer bijgedragen tot het denken over televisie als medium. Al in november 1951 maakte *G3* 'televisie' tot kwestie van de maand. In het eerste nummer van 1952 waren de reacties afgedrukt.⁷ In dat

¹ Vergelijkt men het met een ander katholiek gezinsblad, *Vergeet mij niet. Tijdschrift voor katholieke stijl en levensvorm* (oplage 20.000), dat verscheen van 1945 tot 1951, dan is het aantal groot. In *Vergeet mij niet* verschenen in deze periode slechts twee artikelen: 6(1951), nr. 3 (15 febr.); 8(1953), nr. 6 (15 mei), p. 132-134.

² M.W.H. de Gorter, 'Televisie, Wat is er al bereikt?', in: *Katholieke Illustratie*, 70(1935-36), nr. 16 (16 jan. 1936), p. 554-556.

³ H. Riedel, 'De reddende televisie', ibidem, 72(1937-38), nr. 5 (4 nov. 1937), p. 173.

⁴ O.a. E.C.H. Edelman, 'Een avondje naar de televisie kijken.... en wat daar allemaal aan te pas komt', ibidem, 89(1955), nr. 36 (3 sept.), p. 1704-1708; J.W. Hofwijk, 'Geschiedenis van een (KRO) tv-spel 'Cycloon 3 antwoordt niet'', ibidem, nr. 46 (12 nov. 1955), p. 2209-2219.

⁵ 'Gratis trouwen. Het jawoord voor de televisie, een der meest populaire uitzendingen in Amerika', ibidem, 86(1952), (29 febr.), p. 258-159.

⁶ *G3. Goede Geest Gemeenschap in leger en luchtmacht* verscheen tussen 1947 (jrg. 1) en 1971 (jrg. 24) maandelijks met verschillende ondertitels. In de topjaren telde *G3* liefst 30.000 abonnees; vgl. Frank Buers, 'Het stillen van de honger naar vernieuwing. Het katholieke jongerenblad *G3* in de periode 1951-1965', in: *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum*, 18(1988), p. 345. Het naoorlogs hoogtepunt van *Dux* lag op 7000 abonnees; vgl. J. Roes, 'Dux 1927-1970. Over herkomst en wording van de moderne katoliek', in: *Tussen jeugdzorg en jeugdemancipatie. een halve eeuw jeugd en samenleving in de spiegel van het katholieke maandblad Dux 1927-1970*, (Baarn 1979), p. 41.

⁷ 'De kwestie van twee maanden terug: Televisie', in: *G3*, 5(1952), nr. 1, p. 5-8.

nummer en in latere nummers¹ gaf het in de discussie zowel ruimte aan negatieve als positieve meningen. Zelf was het positief kritisch. Met televisie ging het vermoedelijk zoals met andere technische uitvindingen. Eerst trad men nog min of meer in verzet. Later volgde acceptatie. Men kon zijn kop maar beter niet in het zand steken en de jeugd ermee vertrouwd maken.²

De zorg van de kerkelijke autoriteiten over televisie gold, zoals geconstateerd, met name de jeugd. Naast de katholieke programmamakers droeg iedereen die een bijdrage leverde in de opvoeding van kinderen een verantwoordelijkheid in het selecteren van programma's en het stellen van regels. Het maandblad *Dux* was bedoeld voor de groep die bijdroeg aan de vorming van de katholieke jeugd, in eerste instantie de priesters die zich met de begeleiding van de katholieke jeugdzorg bezighielden, en daarnaast de leiders van de jeugdbeweging.³

In *Dux* is televisie geen 'hot item' geweest. Beeldmedia behoorden wel tot de zorgen der opvoeders van de katholieke jeugd. De film voerde daarbij echter de boventoon. De zorg die daaromtrent gekoesterd werd, kan wel gedeeltelijk inzicht geven in de aard van de zorgen die ook ten aanzien van televisie konden gelden. Voor de oorlog was men vrij paternalistisch in zijn oordeel.⁴ Na 1947 was een genuanceerder kritiek gebruikelijk, met af en toe een vleugje pastorale moralistische bezorgdheid. Aan de televisie kleven niet alleen technische, economische en organisatorische problemen, maar vooral geestelijke. De angst betrof met name de suggestieve kracht van de beeldtaal.⁵

Toch is in de teksten al wel wat te proeven van de progressieve toon die *Dux* in het begin van de jaren zestig maakte tot deel van de voorhoede van het katholieke volksdeel dat Vaticanum II verwelkomde.⁶

6. TENSLOTTE

¹ O.a. H. Keller, 'Waarom hebben veel jonge mensen bálen van televisie?', *ibidem*, 14(1961), nr. 5, p. 136-140.

² H. Brentjens, 'Gewetensonderzoek bij de beeldbuis; natuur en techniek', *ibidem*, 15(1962), julinr., p. 211-215. Brentjens is de latere hoofdredacteur van het tijdschrift *Dux*.

³ *Dux. Tijdschrift voor allen, die medewerken aan de vorming der katholieke rijpende jeugd*. Onderzocht zijn de jaargangen 1927-1941 en 1947-1963.

⁴ S.P. van 't Hof, 'De film in onze jeugdbeweging: Televisie', in: *Dux*, 10(1936-37), nr. 3, p. 68-69; idem, 'De film in onze jeugdbeweging: Nog eens televisie', in: *Dux*, 10(1936-37), nr. 5, p. III-II2.

⁵ J. Peters, 'Zorg voor de toekomst. Enige notities over de toekomstige ontwikkeling van film en televisie', *ibidem*, 16(1949), p. 291-294; H.M.M. Fortmann, 'De ongrijpbare jeugd en de bioscoop', *ibidem*, p. 295-300.

⁶ Roes, *Dux*, p. 52.

Geconcludeerd kan worden dat er niet zo iets als dé houding van katholieken bij de invoering van televisie valt te formuleren. Over het geheel is nauwelijks sprake van gelijkgestemdheid. De televisie wordt door niemand afgewezen. Sommige kerkelijke gezagsdragers, maar ook leken, zien wel mogelijkheden en voordelen, maar uiten ook bezwaren. Deze bezwaren zijn echter nooit zo groot dat men de televisie resoluut afwijst. Algemeen worden wel de risico's ingezien.

Verder gaat de gelijkgestemdheid niet. De inschatting van de risico's ligt verschillend en wordt in sommige kringen overschaduwed door directere functionele belangen of zelfs opportunisten. Simpel gesteld staat de katholieke kerk voor de verdediging van de leer. De katholieke omroep dient zich staande te houden in een omroepbestel waaraan van buitenaf geknaagd wordt. De katholieke kamerfracties voelen in de praktijk nog steeds een verantwoordelijkheid in het verlengde van de schoolstrijd om met hun confessionele bondgenoten de verzuilde maatschappelijke structuur te handhaven. De katholieke bewindslieden moeten naast partijbelangen ook de regeringsbelangen behartigen, terwijl de katholieke media tenslotte tegelijkertijd katholieke achterban en persvrijheid in de gaten moeten houden. Dat hieruit verschillen van opinie voortkomen, kan dan ook geen verbazing wekken. Alles bij elkaar is bij geen van de betrokkenen in Nederland een werkelijk kritische houding te bespeuren.

Maar hoe zit het dan uiteindelijk met de katholieke thuis? Op basis van door de Nederlandse Stichting voor Statistiek en door het Centraal Bureau voor de Statistiek verricht onderzoek vanaf 1957 kan men voorzichtig concluderen dat de katholieken binnen het kerkelijke deel van de Nederlandse bevolking het hoogste televisiebezit te zien gaven, maar het minst keken naar (Nederlandse) televisie.¹ Aandrag vanuit de katholieke kerk tot verantwoord omgaan met televisie, is in het kijkgedrag niet terug te vinden in de voorkeuren van het katholieke bevolkingsdeel voor categorieën televisieprogramma's. De katholieke religieuze programma's kennen een relatief zeer lage kijkdichtheid onder de eigen groep. Wel is opvallend dat er bij katholieken in de kinderleeftijdscategorieën laag gescoord wordt in kijkdichtheid in vergelijking met andere bevol-

¹ Rooms-katholiek televisiebezit in 1957: 3,9%; Nederlands-hervormd: 3,1%; gereformeerd: 1,2%; totaal: 3,9%; vgl. Nederlandse Stichting voor Statistiek, *Televisie in Nederland. Een onderzoek naar opinies en kijkgewoonten in opdracht van N.V. Thabur en Graetz K.G. Rapport A 1087 september 1957*, Den Haag 1957; idem, *Rapport A 1158, juni 1958*, Den Haag 1958.

Rooms-katholiek televisiebezit in 1962: 50%; Nederlands-hervormd: 44%; gereformeerd: 26%; totaal: 47%; vgl. Centraal Bureau voor de Statistiek, *Schooljeugd en televisie. Herfst 1957*, Zeist 1959; idem, *Televisie en radio. Herfst 1960*, Zeist 1962; idem, *Herfst 1962*, Zeist 1962. N.B.: Directe vergelijking van de statistische gegevens tussen de twee rapporten is niet helemaal mogelijk, omdat de meetmethode en de indeling van de onderzoeksgroepen niet helemaal overeenkomt. Vergelijking kan wel een indicatie geven.

kingsgroepen. Dat wekt de suggestie dat de waarschuwingen ten aanzien van de gevaren van televisie voor de jeugd in dezen wèl normerend gewerkt hebben.¹

¹ Uitgebreider onderzoek, ook naar kijkgedrag onder katholieke jeugd en volwassenen, is te vinden in: KASKI, *De K.R.O. als alternatief. Een beschrijvend onderzoek naar programma-waardering en omroepbinding onder nederlandse katholieken i.o.v. de K.R.O.*; rapport 286, mei 1963.

AD MAATJENS

“Het lied der hel”*

De houding van de katholieke elite ten opzichte van populaire muziek tussen 1925-1970

I. INLEIDING

Rond 1930 verscheen in katholiek Nederland een reeks van brochures en boeken waarin ‘Moderne Amusementsproblemen’ werden behandeld. Hierin werd volop gewaarschuwd tegen ‘t Bederf’ en de ‘Cultuurverkankering’ die de katholieke samenleving zouden bedreigen.¹ Vooral de moderne, twintigste-eeuwse massa-amusementsvormen moesten het ontgelden. Hieronder verstond men de populaire lectuur, films, sport en dansrages, zoals de charleston, de black bottom en de turkey trot, die in de jaren twintig ontstonden. Vol ontzetting werd gereageerd op wat men het moderne heidense bederf noemde, waarvan men constateerde dat het al op het ‘roomse erf’ was doorgedrongen. In deze geschriften werd de film gezien als iets dat diende om zich te verlustigen aan dubieuze voorstellingen en uitbeeldingen. In lectuur vond men “allerlei onfrisse schunnigheden, die de phantasie bezoedelen, begeerten opwekken en onvermijdelijk doen vallen”. De danszucht werd een afzakken naar barbaarsheid genoemd. Van de populaire muziek moest met name de jazz het ontgelden. Jazz was heidens lawaai, volgens D.A. Linnebank.² In de *Katholieke Encyclopedie* uit 1936 sprak men over een “obsederende uitbuiting van het rythme” en over het gebruik van “groteske effecten”.³ Deze afwijzing van populaire muziek zou gedurende de gehele jaren dertig bij de katholieke elite blijven bestaan.

Ook na de tweede wereldoorlog werd in eerste instantie door de kerk en haar elite geprobeerd om de populaire muziek buiten de katholieke poorten te houden. In de jaren vijftig en zestig werd het echter steeds duidelijker dat men

* “De aether kan zingen den zang des hemels, maar ook brullen het lied der hel.” Een citaat uit de brochure *Het eerste lustrum van den KRO* (Hilversum 1930), p. 8, over het gevaar van dansmuziek op de radio.

¹ S. Rombouts, *Te wapen tegen 't bederf*. Opvoedkundige Brochurereeks, Tilburg 1930; idem, *Cultuurverkankering*. Opvoedkundige Brochurereeks, Tilburg 1930; D.A. Linnebank op, *Moderne Amusementsproblemen*, Roermond 1934.

² Geciteerd uit Linnebank, *Moderne Amusementsproblemen*, p. 9; Rombouts, *Cultuurverkankering*, p. 36.

³ Geciteerd uit de verklaring van het lemma ‘jazz’; bijdrage van Jos. de Klerk in: *Katholieke Encyclopedie* (Amsterdam 1936), deel 14, p. 507.

op een andere wijze moest omgaan met het moderne amusement dan de strikt afwijzende manier van voor de oorlog.

In dit artikel wordt de houding van de katholieke elite ten opzichte van populaire muziek in de periode 1925-1970 beschreven. Hoe reageerde men op deze vorm van massa-amusement en waarom reageerde men op die manier? Verder wordt onderzocht welke veranderingen op dit punt hebben plaatsgevonden. Om deze vragen te beantwoorden worden in deze studie op chronologische wijze de ontwikkeling van de populaire muziek in Nederland en de reacties van de katholieke elite daarop beschreven. In het eerste deel wordt de periode 1925-1955 bestudeerd, daarna wordt gekeken naar de periode 1955-1970.

Het onderzoek neemt als beginpunt 1925, omdat rond dit tijdstip de Amerikaanse populaire muziek voor het eerst op enigszins grote schaal ons land bereikte. Door de komst van de radio kon populaire muziek vanaf dat moment massaal worden verspreid. Het onderzoek loopt tot 1970, omdat popmuziek op dat moment een algemeen economisch en sociaal-cultureel aanvaard verschijnsel was geworden. Het midden van de jaren vijftig, en niet de periode '40-'45, wordt in dit onderzoek als breekpunt genomen, aangezien rond deze tijd op maatschappelijk-cultureel vlak allerlei veranderingen in Nederland te constateren zijn die in de daaropvolgende jaren definitief zouden doorbreken.¹ Het onderzoek moet duidelijk maken of deze cesuur ook is terug te vinden in de benadering van de katholieke elite van populaire muziek.

Als bronnen voor het onderzoek zijn vooral het tijdschrift *Dux* en beleidsstukken van de Katholieke Radio Omroep (KRO) geraadpleegd. *Dux* was een tijdschrift dat zich bezighield met de vorming van de rooms-katholieke jeugd. In 1934 kwam het blad onder de redactie van de Interdiocesane Jeugdcommissie. Na de oorlog ging de redactie zich steeds onafhankelijker van de kerkelijke leiding opstellen. Het blad ging in 1970 op in het tijdschrift *Jeugd en Samenleving*.

Zoals Roes stelt in zijn beschouwing over dit periodiek, kan de evolutie die *Dux* doormaakte, meer of minder als exemplarisch worden beschouwd voor wat er met de Nederlandse katholieken is gebeurd in de onderzochte periode.² Doordat er geregeld in het blad over populaire muziek werd geschreven, kan door de bestudering van de jaargangen van *Dux* een beter beeld gekregen wor-

¹ J.C.H. Blom, 'De Tweede Wereldoorlog en de Nederlandse samenleving: continuïteit en verandering', in: J.C.H. Blom, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (Den Haag 1989), p. 164-183; H. Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995), p. 35-52.

² J. Roes, 'Dux, 1927-1970', in: *Tussen jeugdzorg en jeugdemancipatie. Een halve eeuw jeugd en samenleving in de spiegel van het katholieke maandblad Dux 1927-1970* (Baarn 1979), p. 26.

den van de houding van katholieken ten opzichte van populaire muziek. Het is overigens niet vreemd dat *Dux* – maar bij voorbeeld ook een tijdschrift als *Mannenadel en Vrouweneer*, het orgaan van de Vereeniging Voor Eer en Deugd – met grote regelmaat aandacht schonk aan de gesignaleerde gevaren. Beide bladen richtten zich met name op het zedelijk peil van de katholieke jeugd, en vooral deze groep werd ontvankelijk geacht voor het kwaad dat verspreid werd door de vele vormen van massa-amusement.

Ook de bestudering van het populaire muziekbeleid van de KRO geeft een goed inzicht in de veranderende houding van de katholieke elite ten opzichte van populaire muziek. Aan de houding van de KRO wordt extra aandacht besteed, omdat de radio voor populaire muziek het medium bij uitstek was. Bovendien kwamen in het bestuur van de KRO de meningen van verschillende katholieke organisaties samen en vormden deze bestuursvergaderingen een breed forum voor de denkbeelden van katholiek Nederland.¹ In 1926 werd bij de vorming van de KRO als stichting bepaald dat verschillende kerkelijke organisaties zitting zouden nemen in het stichtingsbestuur. Betrokken waren onder andere de vereniging voor kerkmuziek, de Sint-Gregoriusvereniging, de Apologetische Vereeniging Petrus Canisius, het Rooms-Katholiek Werkliedenverbond, de Senaat der Katholieke Universiteit Nijmegen en de Rooms-Katholieke Boeren- en Tuindersbond. Daarnaast vaardigden de zeven diocesane radiobonden (in het midden van de jaren dertig omgevormd tot Diocesane Contact Commissies) ieder een vertegenwoordiger af. Ook had een geestelijk adviseur (vanaf 1939 een bisschoppelijk commissaris) zitting in het stichtingsbestuur. Deze adviseur werd aanvankelijk benoemd door de aartsbisschop van Utrecht, later door het gehele episcopaat. Geregeld werden in de vergaderingen van het bestuur opmerkingen gemaakt over de populaire muziek die de KRO onvermijdelijk moest gaan uitzenden. Het uiteindelijke programmabeleid werd echter vooral bepaald door het dagelijks bestuur en met name door de voorzitter.² Na de oorlog bleef deze situatie nog geruime tijd bestaan. Pas in de jaren kreeg het stichtingsbestuur meer zeggenschap. Met de instelling van de Programma-Advies-Raad in 1962 probeerde het bestuur een grotere invloed op de programma's te krijgen.³

¹ Zie A. Maatjens, *Elck wat wils. Populaire muziek tussen kerk en luisteraar*, doctoraalscriptie geschiedenis Rijksuniversiteit Utrecht, 1993.

² A.F. Manning, *Zestig jaar KRO. Uit de geschiedenis van een omroep* (Baarn 1985), p. 56.

³ *Ibidem*, p. 261.

2. 1925-1955: POPULAIRE MUZIEK VORMT EEN GEVAAR

2.1. *Ontwikkeling van de populaire muziek tussen 1925-1955*

Tijdens de eerste decennia van deze eeuw stond in Nederland de populaire muziek voornamelijk onder invloed van de muziek uit Duitsland en Oostenrijk. Populaire muziek, in die tijd nog meestal amusementsmuziek genoemd, werd vooral gespeeld door trio's en salonorkesten, bestaande uit strijkers, blazers en een pianist. Op het repertoire van deze ensembles stonden de populaire melodieën van componisten als Lehar, Lincke en Johan Strauss. Walsen, polka's, marsen en potpourri's vormden een vast onderdeel van het programma. In het verlengde van de operettemelodie ontstond in Duitsland in de jaren twintig de 'schlager', de gemakkelijk in het gehoor liggende deun die iedereen meteen herkende en meefloot en die daarom vaak als banaal werd aangeduid. Vooral in het begin van de jaren dertig beleefde de schlager, ook wel gewoon 'hit' genoemd, een hoogtepunt. De grootste publieksfavorieten waren Robert Stolz, Joseph Schmidt (vertolker van de tango 'Ik hou van Holland') en Richard Tauber. De Duits-Oostenrijkse muziek kende haar populairste vertolkers in de beroemde dansorkesten van bij voorbeeld Marek Weber, Paul Godwin en Dajos Bela. Veel van deze orkesten, waarin nogal wat joodse muzikanten speelden, moesten na Hitlers machtsovername in 1933 Duitsland ontvluchten, omdat het spelen hun vrij snel onmogelijk werd gemaakt en zij voor hun leven moesten vrezzen. Een aantal orkesten ging zich in Nederland vestigen, waar zij vooral onder ouderen veel succes bleven hebben. Door de aanwezigheid van deze orkesten in ons land zou de Duits-Oostenrijkse muziektraditie in deze periode bewaard blijven, ondanks de opkomst van een nieuwe, uit Amerika en Engeland afkomstige, populaire muziek in de jaren twintig.

In de Verenigde Staten had intussen namelijk een muzikale revolutie plaatsgevonden. De tot dan toe Europees geïnspireerde Amerikaanse muziek kreeg rond de eeuwwisseling een onweerstaanbare impuls vanuit de muziek en ritmes van de zwarte bevolking van het land. De muziek veranderde daardoor duidelijk van karakter en werd onmiskenbaar anders dan de muziek die men in Europa gewend was.¹ Een van de muziekstijlen die uit deze invloeden ontstond, was de jazz. Deze muziek had zich ontwikkeld als een kruising tussen blues, rag-time en vaudeville. Jazz bevestigde Amerika als de bron van een nieuwe vorm van populaire muziek: muziek die in ritme en speelwijze voortkwam uit een industriële en stedelijke massacultuur. Door zijn modern Amerikaans image had jazz een enorme aantrekkingskracht op de jeugd van de jaren twintig en dertig. Duke Ellington, Louis Armstrong en later Benny Goodman en Glenn Miller waren de beroemdste vertegenwoordigers ervan.

¹ C. Hamm, *Yesterdays. Popular song in Amerika* (New York 1983), p. 372.

De eerste jazzbands in Nederland ontstonden rond 1920, met name vanuit dansscholen in Amsterdam en Den Haag. Met haar nieuwe ritmes leende de Amerikaanse muziek zich beter om vrijer op te dansen. De ene na de andere Amerikaanse dansrage veroverde daarom ook Nederland. Het dansen op de jazz nam zelfs dusdanige vormen aan dat de regering zich genoodzaakt zag een commissie in te stellen die het dansvraagstuk moest onderzoeken.¹

De komst naar Nederland van de Amerikaanse ster Paul Whiteman in 1926 voor een aantal concerten in Den Haag en Amsterdam, zorgde voor een doorbraak van de jazz in ons land.² Naar aanleiding van het optreden werden onder andere The Ramblers opgericht en begonnen orkesten met het arrangeren van Amerikaanse tophits. In de jaren dertig moest iedere band een Amerikaans/Engels image hebben. Nederlandse namen werden 'verengelst'. Zo noemden de gebroeders Molenaar zich The Two Millers, werd Theo Kantoor Teddy Cotton en ging het trio Valkhoff zich The Three Hawkcourts noemen. De strijkers uit het salonorkest moesten het veld ruimen voor blazers en in het midden van de orkesten kwam een groot drumstel te staan, dat voor het aansprekende ritme moest zorgen. Ook de Duits-Oostenrijkse orkesten gingen steeds meer Amerikaanse populaire muziek in hun programma opnemen.

The Ramblers hebben, steeds onder leiding van Theo Uden Masman, verreweg de belangrijkste rol gespeeld in het Nederlandse amusement tussen 1925 en 1960. In de tweede helft van de jaren dertig speelde het orkest met jazzgrootheden als Coleman Hawkins, Benny Carter en The Boswell Sisters. Maar ze werkten ook als begeleidingsband van bij voorbeeld Lou Bandy, Cees Pruis en Willy Derby. Het eveneens Amerikaans geïnspireerde showelement werd daarbij steeds belangrijker. Nadat The Ramblers jarenlang het dansorkest van de VARA waren geweest, daalde eind jaren vijftig de belangstelling voor dit orkest. Op 11 april 1964 werden The Ramblers opgeheven.³

Ook Louis Davids, Nederlands populairste zanger van voor de tweede wereldoorlog, liet zich inspireren door de nieuwe muziek. Niet alleen liet hij in het nummer 'Moeder is Dansen' een moeder flirten met 'de jongens van de Band' en charlestonnen op de muziek van Paul Whiteman. Ook nam hij nummers op met het Engelse dansorkest van Bert Ambrose.

Nederland volgde de Amerikaanse muziek op de voet en tijdens de crisisjaren drongen elementen uit deze muziek door tot in alle vormen van de popu-

¹ De commissie kwam in 1931 naar buiten met een rapport over het dansvraagstuk. Zie o.a.: M. Derks, 'Harten warm, hoofden koel', in: *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum*, 12(1982), p. 105.

² Voor een uitgebreid verslag van de komst van Whiteman naar Nederland zie de bijlage van *Vrij Nederland* van 2 augustus 1986, geschreven door F. Hotz en H. Openneer.

³ Het orkest is enkele jaren geleden overigens opnieuw opgericht door het oud-lid Marcel Thielemans en speelt anno 1996 nog steeds.

laire muziek. Men kon de muziek in heel Nederland horen. Het muziektijdschrift *De Gramphoon-Revue* merkte dan ook in januari 1933 op: “Jazz! Welk een belangrijk element is het geworden in de hedendaagsche wereld van ontspanning ... zoowel in de groote steden als in het nietigste provinciestedje hoort men jazzmuziek. Zelfs het vergeten dorpje imiteert bij feestelijke gelegenheden een jazzband.”¹

De opmars van de Amerikaanse populaire muziek zette na de tweede wereldoorlog in versterkte mate door. De economische en culturele dominantie van de Verenigde Staten na 1945 zorgde ervoor dat de populaire muziek steeds meer een Amerikaanse aangelegenheid werd. Niet meer de grote orkesten gaven nu de toon aan, maar de vocalisten van deze orkesten, zoals Frank Sinatra, Bing Crosby, Nat King Cole en The Andrew Sisters. De door deze artiesten ontwikkelde nieuwe manier van zingen – een meer fluisterende, emotionele intonatie, ook wel ‘croonen’ genoemd – ontlokte afwijzende commentaren bij de kerkelijke leiding vanwege het sensuele karakter. Maar ook muziekcritici als Jan Goverts, die de klassiek geschoolde stem gewend waren, wezen met afschuw deze manier van zingen af.² Nederlandse (jazz)orkesten als de Skymasters, de Millers, de Dutch Swing College Band en The Ramblers waren in de jaren vijftig bijzonder populair in ons land. Verder genoot de populaire muziek gespeeld door Eddy Christiani, de eerste Nederlandse elektrische gitarist, en Max van Praag, in deze periode grote populariteit.

2.2. Katholieke reacties

Wanneer in de jaren twintig en dertig in katholieke kring over populaire muziek werd gesproken, gebeurde dat meestal in verband met het destijds gesignaleerde dansprobleem. Dansmuziek vormde voor de clerus in deze periode de sensuele katalysator tussen man en vrouw. In bladen als *Dux* en *Mannenadel en Vrouweneer* liet men traditionele dansleraren aan het woord die de moderne dansmuziek veroordeelden. Zo schreef een dansleraar in *Mannenadel en Vrouweneer* dat speciaal de jazz de mensen dwong tot “allerlei onjuiste, opwekkende bewegingen” en tot “het uiten van allerlei onbehoorlijke geluiden”.³ Al eerder concludeerde het blad dat bij de moderne charleston de mens niet in staat was zichzelf te beheersen. Bij het verbieden van de charleston ging het er zelfs niet om of de charleston ook decent kòn worden gedanst, maar dat hij al van zich-

¹ *De Gramphoon-Revue*, 4(1933), nr. 8, p. 7.

² J. Goverts, ‘Ontspanningsmuziek in de Radio’, in: *Caecilia en de Muziek*, 93(1935-36), p. 229.

³ E. Castelein, ‘Dansvermaak en dansgevaar’, in: *Mannenadel en Vrouweneer*, 23(1934-1935), p. 280.

zelf slecht en indecent gedanst zóu worden.¹ Een serie optredens van Josephine Baker in 1929 in Nederland zorgde voor een golf van verontwaardiging in katholieke kringen vanwege haar schaarse kleding en de zwoele muziek die zij zong. Naar aanleiding van een positief stuk in *De Telegraaf* over een optreden van het dansorkest van Dajos Bela schreef *Mannenadel en Vrouweneer* over dit orkest dat “de leer van het heidendom langzaam doordruppelt in ons land. Luxebrood en spelen worden de idealen.”² De *Katholieke Radio Gids* omschreef het optreden als “een chaos van de meest bizarre dooreenvloeiende klanken”. Het artikel eindigde met de constatering dat met name voor niet al te sterk aangelegde personen en kinderen een avond Dajos Bela zeker gevaarlijk en misschien verderfelijk was.³

Dat de reactie van de Katholieke Radio Omroep op dit optreden niet anders was dan die van de andere katholieke media is niet vreemd. De opmerkingen pasten in het muziekbeleid zoals de katholieke omroep dat in die tijd voerde. In het verlengde van het algemene katholieke verzet tegen de moderne amusementsvormen was rond 1930 ook bij de KRO jazz- en populaire dansmuziek taboe. In 1928 liet de KRO weten dat men voor de microfoon nooit en te nimmer een jazzband zou laten spelen. Pastoor J.H. Hooyman waarschuwde in de brochure *Het eerste lustrum van den KRO* op afschrikwekkende manier voor het gevaar van luisteren naar dansmuziek via de radio: “De aether kan zingen den zang des hemels, maar ook brullen het lied der hel. Dan dreunt in uw kamer de dansmuziek, gij hoort de dansvloeren kraken onder jazsband (sic) en de vazallen van den duivel meeschallen in het concert der verleiding. Dan worden er zielen verhit en onrustig gemaakt en als gij niet controleert, dansen uw kinderen in uw eigen huis den doodendans hunner ziel.”⁴

Dat het dansen op de moderne Amerikaanse populaire muziek één van de gevaren was die de jeugd in de jaren twintig en dertig bedreigden, kwam eveneens naar voren in een uitgebreide enquête die de Interdiocesane Jeugdcommissie in 1933 onder verschillende R.K. Jeugdbonden organiseerde. De Amerikaanse dansmuziek werd daarbij omschreven als gesyncopeerde negermuziek die werd toegepast om zo sterk mogelijk zinneprikkelend te werken.⁵ De prikkelende werking ervan zou een steeds terugkerend verwijt tegen deze muziek zijn.

¹ Casto, ‘De laatste dansontaarding’, ibidem, 16(1926-1927), p. 86.

² ‘Idealen!’, ibidem, 20(1930-1931), p. 60.

³ ‘Dajos Bela in ons land’, in: *Katholieke Radio Gids*, 17 jan. 1931.

⁴ *Het eerste lustrum van den KRO* (1930), p. 8.

⁵ *Rapport inzake maatregel van overheidswege te treffen ter meer intensieve bestrijding van de ernstige gevaren voor de zeden, waaraan de jeugd heden ten dage is blootgesteld* (1934), p. 41.

Maar ook de muziek zelf was reden tot verwijtende commentaren. KRO-bestuurslid prof.dr. Gerard Brom van de Katholieke Universiteit Nijmegen merkte op dat: “Werken (...) niet bepaald aangenaam is, als een schetterende, bulderende, orkaan-imiterende jazzband ‘musiceert’.”¹ Volgens een artikel in *Dux* in 1937 bezat de populaire dansmuziek een “moderne instrumentatie demonisch in haar zinnelijkheid.” Jongeren die dansten, waren “een speelbal van een ontwrichtend rythme, met heese klanken van conflicten” en kwamen “aangezweept met de waanzinnige kreten van de jazz-band, die het hijgend rythme der menselijke zielen scheurde.” Het zal duidelijk zijn dat de muziek niet voldeed aan de opvattingen van de auteur over opvoedingsprincipes.²

Volgens *Dux* was het voor de jeugd veel beter om te luisteren naar liederen uit het Oudhollands volksleven waarop men kon reidansen. Jongeren moesten niet in jazzbands spelen, maar muziek maken in organisaties als ‘De Dietsche Trekvogels’, die de zuivere volksmuziek wilden bevorderen en als favoriet de vedel, de luit en de blokfluit bespeelden in plaats van drums en saxofoons. Met name Willemien Brom-Struick, echtgenote van Gerard Brom, voerde in de jaren dertig een ware ‘kruistocht’ voor de reidans.

Overigens zorgde niet alleen de muziek voor problemen. Ook de teksten die gebruikt werden bij de populaire muziek, waren vaak een doorn in het oog van de programmaleiding. Het radiopubliek wilde graag liedjes in de Nederlandse taal horen. De KRO had waardering voor dit “duidelijke besef van vaderlandse plicht en eigenwaarde als gevolg van liefde en eerbied voor de eigen cultuur.” Wanneer teksten echter letterlijk vertaald werden, gaf dit aanleiding tot nogal wat moeilijkheden. Een deel van de teksten was voor de katholieke omroep niet toelaatbaar. Er werd daarom steeds meer moeite gedaan om Nederlandse tekstschrijvers te vinden voor het schrijven van “schlagerteksten die voor 100% voor katholieke oren geschikt waren.”³ Met veel trots schreef men dan ook in het jaarverslag van 1936 dat er steeds meer hoogstaande personen, onder wie ook geestelijken, bereid werden gevonden om teksten te schrijven.

Naarmate de jazzrage in Nederland een breder publiek bereikte, werd gevonden dat het gevaar van de jazz steeds duidelijker vormen aannam. Probleem was hoe de jazz te bestrijden. *Dux* deelde mee dat men in dit blad maar liever niet meer sprak over de jeugd waarvan de muzikaliteit grondig bedorven was door de jazzdeuntjes. Zelfs de krachtigste middelen konden geen genezing brengen voor ongeveer geheel jong Amerika en Europa die in een “hot-deliri-

1 ‘Waarnaar luistert u het liefst’, in: *Katholieke Radio Gids*, 24 maart 1928.

2 S. Dufour, ‘Volksdansen’, in: *Dux*, 11(1937-1938), nr. 3, p. 64.

3 KRO-Jaarverslag 1936, p. 75.

um” waren gebracht door Louis Armstrong en Duke Ellington. Voor *Dux* waren deze jongeren verloren, omdat ze toch niet meer te overtuigen waren!¹

De KRO kon echter moeilijk om de groeiende populariteit van de moderne populaire dansmuziek heen. Uit de reacties van de luisteraars bleek dat er prijs werd gesteld op moderne dansmuziek op de radio. Omdat men in deze periode nog afhankelijk was van de financiële bijdrage van de luisteraars – de luisterbijdrage werd pas in 1940 ingevoerd – moest men wel degelijk met deze wens rekening houden. In eerste instantie was overigens alleen de afgevaardigde van de Utrechtse Diocesane Contact Commissie, de leek J. Sibon, voorstander van meer jazz op de radio. In de vergadering van 8 november 1933 merkte hij op dat de KRO weinig muziek liet horen die voor jongeren aantrekkelijk was. Hij constateerde dat de KRO helemaal geen hot-jazz uitzond. Sibon voegde daar snel aan toe dat hij daar natuurlijk niet de jazz in zijn perverse vorm mee bedoelde, maar muzikaal prima uitvoeringen, zoals van de Jack Hylton Band en The Boswell Sisters. De reactie van de voorzitter van de KRO, de dominicaan L.H. Perquin, liet niets aan duidelijkheid te raden over hoe hij dacht over jazz. Perquin reageerde door te zeggen dat hij “... zulks ontoelaatbaar acht en hiervoor in geweten niet verantwoordelijk zou willen zijn.”² Ook de overige leden van het bestuur bleken niet met de ideeën van Sibon in te stemmen. Een maand later deelde het bestuurslid P. Witteman mee dat Sibon met hem nog gesproken had over een programma van een half uur dat het beste op het gebied van de jazzmuziek zou moeten brengen. Na enige discussie besloot het bestuur hierop niet meer verder in te gaan.

Een paar jaar later probeerde Sibon het weer. Naar aanleiding van een overzicht van de amusementsuitzendingen voor het seizoen 1935-1936 merkte hij op dat de populaire muziek daar wel een zeer kleine plaats innam. Er hadden volgens hem zeker diverse bands vermeld moeten staan. Perquin zag in deze opmerking opnieuw een verlangen naar meer jazzmuziek. Hij bleef van mening dat er altijd een strenge selectie moest plaatsvinden bij de populaire muziek. Perquin verklaarde nogmaals dat jazz-excessen, sensueel zingende crooners en hot-jazz voor de KRO-microfoon nooit toegestaan zouden worden, maar hij voegde daar nu wel aan toe dat de jazzmuziek in zeer geringe mate zou worden uitgezonden.³

De onbetwiste leiderspositie van Perquin binnen de KRO zorgde ervoor dat hij ook het programmabeleid van de katholieke omroep kon bepalen. Perquin

¹ ‘Viva la Musica’, in: *Dux*, 14(1940-1941), nr. 11-12, p. 167.

² Notulen Stichtingsbestuur (8 nov. 1933), in: *Archief van de Katholieke Radio Omroep* (in het vervolg geciteerd als: *Arch. KRO*), nr. 15.21. Het archief van de KRO is gedeponeerd in het Katholiek Documentatie Centrum te Nijmegen.

³ Notulen Stichtingsbestuur (18 dec. 1935), *ibidem*, nr. 15.22.

zag in de loop van de jaren dertig in dat hij mee moest gaan met de wensen van het luisterend publiek. In deze tijd was het al praktisch dat luisteraars van alle gezindten naar programma's van alle omroepen luisterden. Het niet ondenkbeeldige gevaar dreigde dat steeds meer katholieke luisteraars naar de populaire programma's van andere omroepen, zoals van de AVRO en de VARA, gingen luisteren. Er ontstond daarom in het muziekbeleid een verruiming van de opvattingen over populaire muziek. Dit kwam naar voren in de programmaraad van de KRO van 17 november 1937. Hierin werd uitvoerig het spelen van jazzmuziek in het KRO-programma besproken. Perquin verklaarde nu dat hij tegen jazzmuziek als zodanig geen bezwaar had, maar dat hij "in geen geval het programma op ieder vrij ogenblik doorspekt wenste te zien met jazz-plaatjes. Vandaar ook dat de KRO-Boys als programma-onderdeel gerust jazz-muziek mogen maken."¹

In navolging van de veranderde mening van Perquin verscheen in de *Katholieke Radio Gids* een aantal bijdragen over het ontstaan van jazz en het gebruik van de saxofoon. In de artikelen werd waarderend gesproken over Gershwin's 'Rhapsodie in Blue' en Paul Whiteman en zijn orkest van "jazz-virtuozen". Deze georkestreerde jazz werd beschreven als de geciviliseerde vorm van de jazzmuziek, waarin het Europese muziekelement een overwegende rol was gaan spelen, zonder "scherpe excessen". Het nieuwe standpunt kwam in 1938 concreet tot uiting in de oprichting van een eigen KRO-jazzorkest, de New Style Artists. Dit orkest mocht voorzichtig het jazz-symphonische genre gaan spelen.

Hoewel men natuurlijk binnen de grenzen van het door katholieken als oorbaar geachte bleef en men zijn mening handhaafde dat "opzettelijke sensuele produkten aan eenvoudigen van geest een funeste morele schade kunnen toebrengen", was er in de tweede helft van de jaren dertig dus een duidelijke verandering te constateren bij de KRO in de houding ten opzichte van jazz ten opzichte van de rigoureuze afwijzing van deze muziek rond 1930.

De discussie sluimerde echter voort. Toen Perquin in augustus 1938 overleed, werd de nieuwe voorziter, de dominicaan J. Dito, meteen overvallen zowel door partijen die meer, als die minder amusement wilden horen bij de KRO. Eind 1938 stond daarom bijna wekelijks het muziek- en amusementsprogramma op de agenda van de bestuursvergaderingen. Dito was een minder sterke figuur dan Perquin. De tegenstanders van meer amusement, met name geestelijk adviseur mgr. Th. Verhoeven en de vertegenwoordigers van de Sint-Gregoriusvereniging J. van de Wiel en vanaf 1938 pastoor I. Kaarsgaren, gebruikten Dito's zwakke positie om de ontspanningsprogramma's terug te drin-

¹ Notulen van de Programmaraad (17 nov. 1937), *ibidem*, nr. 2.757.

gen ten gunste van godsdienstige uitzendingen. In het stichtingsbestuur was men hoe dan ook van mening dat de KRO de teugels strakker moest aantrekken.

De discussie over de ontspanningsprogramma's maakte deel uit van een breder conflict tussen het episcopaat en de KRO over de te onafhankelijke koers van de katholieke omroep. In dit verband moet ook de veranderde positie van de geestelijk adviseur gezien worden. Eind 1939 kreeg Verhoeven de titel van bisschoppelijk commissaris en werd hij in die hoedanigheid tevens lid van het dagelijks bestuur. Verhoeven had daarin niet alleen een adviserende stem, maar hij kon ook zijn veto uitspreken over besluiten die hij in strijd achtte met de katholieke beginselen.¹ In de loop der jaren bleek dit in de praktijk echter een papieren privilege.

Door de strijd tussen episcopaat en KRO-leiding bleef de spanning tussen toegeven aan populaire muziek enerzijds en uitdragen van katholiciteit anderzijds gedurende de gehele jaren dertig bestaan. Men kan stellen dat hoe meer de KRO in de tweede helft van de jaren dertig moest toegeven aan de smaak van het luisterend publiek, des te feller het behoudende deel van de kerkelijke organisaties zich verzette tegen dit populair vermaak. Het behoudende deel van de katholieke elite werkte op deze manier remmend op het aanbod van populaire muziek bij de katholieke omroep.

Net zoals veel andere zaken was in deze periode volgens de katholieke kerk amusement alleen mogelijk binnen de absoluut geordende wereld van de kerk. Deze absolute wereld werd vormgegeven in een ideaalbeeld dat door opvoedkundigen en de clerus werd geschapen. Dit – a-historische – ideaalbeeld moest echter werkelijkheid worden. Daarom was er een strenge reglementering en organisatie nodig, waarin precies omschreven werd wat binnen de ware wereld viel en wat daarbuiten. Het woord van de kerkleiders stond daarbij niet ter discussie. Deze kerkelijke bevoogding leidde tot een strenge disciplineren en tot het reduceren van het waarheidsbegrip tot gehoorzaamheid aan het soevereine gezag.²

Reinheid was een van de belangrijkste begrippen in de ideale wereld. Tegenover de reinheid stond de mens die leefde naar zijn instincten, de mens die toegaf aan zijn lichaam. De ziekelijke drang naar seksuele prikkeling werd als de bron van alle kwaad gezien. Zelfs het onschadelijkste vermaak kreeg hierdoor al snel een zwoele en prikkelende inhoud en vormde daardoor een gevaar voor

¹ A.F. Manning, *Zestig jaar KRO. Uit de geschiedenis van een omroep* (Baarn 1985), p. 55 en 102.

² Jan Roes, *In de kerk geboren. Het Nederlands katholicisme in anderhalve eeuw van herleving naar overleving*. Inaugurale rede (Nijmegen 1994), p. 12, noot 14.

de gelovige.¹ Ook jazz werd binnen de confessionele orde als zondig ervaren, zowel door de uitvoering van de muziek als door de teksten bij de muziek. Door de sensuele manier van zingen bij jazz en de instrumentale improvisaties met hun felle, hoge uithalen, vond men dat de muziek een sensuele erotische uitstraling kreeg die de primitieve lusten zouden opwekken. Het opzweepende ritme, het gebruik van de saxofoon – het duivelse instrument bij uitstek – en de in katholieke ogen dubieuze teksten van de nummers over de liefde, zouden leiden tot een wederzijdse aantrekking van de seksen en tot een prikkeling van de geslachtelijke lust. Daarmee hield dit amusement voor de kerk een verval-sing in van de juiste katholieke opvattingen over erotiek en sexualiteit. Erotiek en sexualiteit hoorden thuis binnen het huwelijk en moesten uitsluitend gericht zijn op de voortplanting.² De muziek zorgde ervoor dat deze zaken werden losgemaakt van de ordening op de voortplanting en nog slechts louter werden beleefd als middel tot vermaak en genot. *Dux* constateerde dat de hevigheid van de menselijke passie voor de zinnelust voor jeugdige personen van alle verboden het moeilijkst te onderhouden was.³ Muziek die de zinnelust opwekte, moest natuurlijk verboden worden. De prikkelende werking die de populaire muziek zou veroorzaken, was daardoor een van de belangrijkste redenen voor het afwijzen van jazz. Rock-'n-roll zou overigens, zo zullen we later zien, om dezelfde reden verworpen worden.

Een tweede reden voor het afwijzen van de populaire muziek die met name in de jaren twintig en dertig gold, was dat deze muziek zou kunnen leiden tot geloofsverlies. In de periode vóór de tweede wereldoorlog streefde de katholieke kerk naar het groot en sterk houden van het nog maar pas geëmancipeerde katholieke volksdeel. Alle eventuele veranderingen konden de katholieke ideeënwereld in beweging brengen, waardoor het eigen bolwerk zou kunnen scheuren. Bijgevolg wilde de kerk het liefst de status quo handhaven. Daarom verzette men zich tegen verschijnselen van het moderne leven. De geslotenheid van het katholieke milieu stond voorop. De vernieuwingen in de twintigste eeuw zorgden er echter voor dat deze geslotenheid steeds moeilijker gehandhaafd kon worden. De katholieken hielden zich steeds minder aan de extreem strenge voorschriften van de katholieke kerk. Na de eerste wereldoorlog ontstond er, voor het eerst sinds de emancipatie van het katholieke volksdeel, binnen de katholieke samenleving een verscheidenheid van mening en

¹ K. Fens, 'Leven in een tussengebied.' Nawoord bij M. van der Plas, *Uit het Rijke Roomsche Leven* (Utrecht 1964), p. 332 en 333.

² Lees bijv.: H. Westhoff, 'De moraal van het verhaal', in: *Tussen jeugdzorg en emancipatie*, p. 125-149.

³ A. Steger, 'Afweermiddelen tegen de zedelijke gevaren die de jeugd bedreigen', in: *Dux*, 8(1934-35), p. 27.

een differentiatie van geesten.¹ Katholieke jongeren in de jaren dertig stonden onverschillig tegenover traditionele organisaties en hun denkbeelden.² Zij vroegen meer om dynamiek. De jeugdorganisaties veranderden in jeugdbewegingen. Deze groepen aanvaardden moderne amusementsvormen zoals jazz en film. Derks constateert bij voorbeeld dat katholieken zelfs misschien wel meer dan andere Nederlanders dansten.³

De kerkelijke autoriteiten waren bang dat katholieken in contact kwamen met andersdenkenden en andere culturen. Dit kon met name tijdens dansavonden gebeuren, omdat daar een gemengd publiek op af kwam. Hoewel al voor 1940 binnen dansscholen katholieke dansleraren actief waren, ontstonden specifieke katholieke dansscholen pas in 1946.⁴ Het gemengde dansen zou kunnen resulteren in gemengde huwelijken en als gevolg daarvan een afbrokkeling van de katholieke zuil veroorzaken. Ook zouden andere denkbeelden, als ze makkelijk verpakt waren in goed in het gehoor liggende deuntjes en aangename dansen, mensen laten twijfelen over de juistheid van de katholieke moraal.

Een andere reden voor de katholieke kerk om populaire muziek af te keuren, was de extase die de populaire muziek teweeg bracht. Hierdoor zou men “in een droomwereld gaan leven, waar men in quasi-weelde, quasi-belangrijkheid en sensatie een voldoening zoekt van strevingen, die in het gewone leven onbevredigd blijven. (...) De willoosheid en passiviteit, die het veelvuldig overgeven daaraan [amusement, A.M.] meebrengt, maken de mens, speciaal de jeugdige, ongeschikt tot de levensstrijd en onbekwaam tot een leven van zelfbeheersing (tot zelfverloochening toe), zoals het Christendom vraagt.”⁵ Katholieken waren niet op de aarde om te genieten, maar om God te dienen. Het ongeremde waar de roes naar toe leidde, het afgaan op instincten in plaats van op de geest en het gebruik maken van muziek als “tijdelijk prikkelend verdoovend genot-middel” om zo tot de “vergetelheid van arbeid en zorgen te geraken” waren daarom binnen de katholieke wereld van vóór 1960 niet acceptabel. We zullen zien dat pas in de loop van de jaren zestig dit hedonisme meer aanvaard werd.

Vooralsnog bleef echter de populaire muziek voor de katholieke opvoeders en autoriteiten een groot probleem vormen. Ook in de jaren na de tweede wereldoorlog bleef men ageren tegen de funeste invloed die met name de jazz zou hebben. In het *Katholiek Cultureel Tijdschrift* verscheen meteen al na de

¹ L. Rogier, *In vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853-1953* (Den Haag 1953), p. 622.

² Ibidem, p. 649.

³ Derks, ‘Harten warm, hoofden koel’, p. 107.

⁴ Ibidem, p. 104 en 105.

⁵ *Katholieke Encyclopedie*, deel 1 (Amsterdam 1949), p. 304.

oorlog een serie beschouwingen over jazz. Bij de uiteindelijke beoordeling van de muziek werd niet eens zozeer de muziek zelf afgewezen als wel het feit dat deze ‘vreemde volksmuziek’ in Europa gepropageerd werd. “Had de blanke den neger zijn muziek gelaten, dan waren deze kolommen nuttiger met andere actualia beschreven”, concludeert H. Zwetsloot in het laatste van een drietal artikelen.¹ De latere voorzitter van de Sint-Gregoriusvereniging, J. Smits van Waesberghe, schreef in hetzelfde blad dat “de jazz is gebaseerd op een uitheemse lage muziekcultuur (...). Het volk dat zijn jeugd op deze wijze opvoedt, kleedt zich in het gewaad van een schijncultuur en bewijst zijn degeneratie.”² Voornaamste punt in beide besprekingen was dat als gevolg van de door de bezetting ontstane normvervaging de jeugd, nu analoog aan de massacultuur massajeugd genoemd, nog gemakkelijker ten prooi zou vallen aan de vanuit de Verenigde Staten steeds verder uitbreidende massacultuur. De naoorlogse angst voor alles wat uit de Verenigde Staten afkomstig was, werd treffend weergegeven in *De Linie* in 1951: “De morele schimmels van bezetting en bevrijding, ontstellend voor hen die er meer van wisten, en treffender dan de versierde schijn van rouge, lippenstift, kauwgom, jazzliederen, sigaretten en cosmopolitische uniformen.”³ Amerika kreeg de functie van bron van alles wat de westerse, christelijke, cultuur bedreigde.⁴ De Amerikaanse massacultuur werd door de politieke en culturele elite als een groot gevaar beschouwd voor de, in hun ogen, onaantastbare waarde van de klassieke cultuur van het beschaafde westen en werd gezien als het tegenovergestelde van de katholieke waarden en normen. Amerikanisering, het verlies van morele standaard en cultureel verval werden als synoniem gebruikt voor de massaculturele dreiging. Amerika werd een paradigma voor industrieel en cultureel barbarisme, concurrentie en commercie.⁵

Als onderdeel van deze massacultuur speelde ook populaire muziek een belangrijke rol in dit verleidelijke Amerika.⁶ De muziek die uit dat land afkomstig was, werd gezien als een aanslag op de geaccepteerde Europese standaard in muzikale smaak en vormde daarmee eveneens een aanval op de bestaande waarden en normen van het katholicisme.

¹ H. Zwetsloot, ‘Jazz-beoordeling’, in: *Katholiek Cultureel Tijdschrift*, 1(1945-1946), p. 112.

² J. Smits van Waesberghe, ‘Het dansprobleem der rijpende jeugd’, in: *Katholiek Cultureel Tijdschrift*, 1(1945-1946), p. 227.

³ ‘In de leerstoel des levens. Van de geestelijke gezonde vrouw hangt de toekomst af’, in: *De Linie*, 7(1952), 13 juni, p. 1.

⁴ Zie over dit Amerikanisme en de jeugd: M. van Elteren, ‘I’m free and I do what I want’, in: G. Tillekens (red.), *Nuchterheid en nozems. De opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig*. (Muiderberg 1990), p. 165-185.

⁵ D. Hebdidge, ‘Towards a cartography of taste 1935-1962’, in: *Block*, 4(1981), p. 42.

⁶ Van Elteren, ‘I’m free’, p. 174.

Het massaal aanwezige en ook voor katholieke jongeren aantrekkelijke Amerikaanse amusement veroorzaakte bij de kerkelijke leiding een nog grotere dwang tot vermaningen, regels en onheilsvoorspellingen. Belangrijkste voorbeeld hiervan is het Mandement dat in 1954 door de bisschoppen werd uitgevaardigd en dat achteraf is uitgelegd als een laatste poging om de katholieke gelederen gesloten te houden.¹ Hierin werd onder andere geschreven dat het voor katholieken ongeoorloofd was naar de VARA te luisteren.

Om de 'zorgwekkende toestand' onder jongeren te verbeteren liet de overheid vanuit verschillende invalshoeken een onderzoek verrichten naar de mogelijkheden om hulp te kunnen bieden aan de 'verwilderde jeugd'.² Volgens goed verzuimd gebruik werd ook gevraagd het probleem van katholieke zijde te bestuderen. Dit onderzoek werd verricht door het Hoogveld-instituut. In zijn eindrapport, dat apart van de andere onderzoeken verscheen, constateerde het instituut grote verschillen in levenshouding en vrijetijdsbesteding tussen jongens en meisjes en tussen geschoolden en ongeschoolden. Op het gebied van de voorkeur van jongeren voor muziek kwam het instituut tot de algemene conclusie dat deze voorkeur uitging naar muziek die "vitaal-sentimenteel" beleefd kon worden en waarbij de "lichamelijk doorleefbare gemoedsbeweging" belangrijk was.³ Als voorbeelden noemde het onderzoek hawaïaanmuziek, accordeonmuziek en jazz. De toonzetting bij de bespreking van de muzikale voorkeuren van de jeugd werd nog duidelijk bepaald door de tot dan toe gebruikelijke idee dat de waardering voor 'echte' muziek alleen klassieke muziek ten deel kon vallen. Appreciatie voor andere muziekgenres kreeg een negatieve connotatie. Zo werd een groot enthousiasme voor jazz gekoppeld aan een te grote gevoelsverdringing. Bij een aantal jongeren die van jazz en swing hielden, werd een verbinding gelegd naar een agressieve levenshouding. In de adviezen die naar aanleiding van het onderzoek werden uitgesproken, merkte men echter ook op dat men ervoor moest waken uit een denk- of gevoelswereld te spreken die niet die van de jeugd was. "Elke idealisering der werkelijkheid is voor de benadering van deze mensen fataal."⁴ Deze opmerking wees al in de richting van de verandering die later in de jaren vijftig zou gaan optreden in de houding van katholieke opvoeders ten opzichte van populaire muziek.

Begin jaren vijftig klonken ook vanuit een andere hoek binnen de katholieke kring afwijkende geluiden. Het Katholiek Cultureel Verband van Dansle-

¹ J. Ramakers en H. Righart, 'Het catholicisme', in: P. Luykx, N. Bootsma (red.), *De laatste tijd. Geschiedschrijving over Nederland in de 20e eeuw* (Utrecht 1987), p. 110.

² *Maatschappelijke verwildering der jeugd. Rapport betreffende het onderzoek naar de geestgesteldheid van de massajeugd*, Den Haag 1952.

³ *Moderne jeugd op haar weg naar volwassenheid. Onderzoek door het Mgr. Hoogveld Instituut* (Den Haag 1953), p. 259.

⁴ *Ibidem*, p. 370.

raren 'San Filippo Neri' startte in 1951 het tijdschrift *Vrouw Luna*. Met het blad, dat overigens maar éénmaal verscheen, wilde men een brug slaan tussen de kerk en de jeugd die zich tegenover de kerk niet meer op zijn gemak voelde. In *Vrouw Luna* – volgens de ondertitel bedoeld voor jonge mensen rond de twintig en voor allen die belang stellen in gezelschapsdans, toneeldans, film, theater, mode, sport, humor – stonden recensies van jazzmuziek en dansplaten. Het blad merkte in een redactioneel commentaar over jazz op, dat de goedkope manier waarop men zich tot dan toe afmaakte van het lichte genre door te spreken van dierengeluiden, effectbejag en onbeschaafdheid, in het ongerede was geraakt.¹ Het tijdschrift vormde een tweede indicatie van een naderende verandering in opvattingen binnen de katholieke wereld naar een vrijere houding ten opzichte van populaire muziek zoals die vanaf het midden van de jaren vijftig zou plaatsvinden.

Bij de KRO veranderde er na de oorlog in eerste instantie weinig in de opvattingen van de leiding over populaire muziek. De afweging welk amusement wel of niet geschikt was voor katholieken, bleef voor spanning zorgen binnen de katholieke omroep. Vlak na de oorlog was er zelfs sprake van een verscherping van de houding ten opzichte van jazz: "In de lichte muziek is de taak van de KRO veel zwaarder dan die der andere omroepen, omdat hij eensdeels de gevaarlijke Amerikaanse hot-jazz muziek geheel afwijst, anderdeels toch wel degelijk enige populaire op hoog peil staande ontspanningsmuziek nastreeft."²

Het probleem was dat men in de eerste jaren na de oorlog wat de orkesten betreft overgeleverd was aan de amusementsorkesten die in dienst waren van de overkoepelende *Nederlandse Radio Unie*. Deze orkesten speelden een genre dat sterk in de richting ging van swing, jazz en rumba, een muziekkeuze die duidelijk niet in de smaak viel bij de KRO. De katholieke omroep wilde dat ensembles hun repertoire aanpassen en hun teksten lieten keuren. Als reden hiervoor gaf de opvolger van Dito, voorzitter J. Kors op, dat ook het muziekprogramma al een zekere openbaring van de katholieke levensstijl was.³ Voor de KRO gold dat het amusement dat niet banaal was, al apostolaat bevatte. Dit standpunt werd overigens niet gedeeld door het bestuurslid M. van Nispen tot Sevenaer-Ruijs de Beerenbrouck. Zij was een fel tegenstandster van al het amusement bij de katholieke omroep en vond dat de KRO er niet voor de gezelligheid was.⁴ Zij maakte deel uit van een gedeelte van het stichtingsbestuur dat

1 J.F.M. de Jong, 'De jazzmuziek in onze dagen', in: *Vrouw Luna*, 1(1951), p. 9.

2 Jaarverslag van de KRO 1946; geciteerd in: Manning, *60 jaar KRO*, p. 217.

3 Notulen Dagelijks Bestuur (2 nov. 1946 en 22 april 1947), in: *Arch. KRO*, nr. 15.24.

4 Notulen Stichtingsbestuur (21 april 1955), *ibidem*, nr. 15-26.

opnieuw probeerde meer vat te krijgen op het programmabeleid van de KRO.¹ Kors wilde daar echter niets van weten.

3. 1955-1970: EEN PERIODE VAN VERANDERING

3.1. *Muzikale veranderingen*

Hoewel jazz in de tweede helft van de jaren vijftig nog niet door iedereen werd geaccepteerd – een situatie die werd bevorderd door de ongeregelheden die ontstonden tijdens het Nederlandse concert van Lionel Hampton in 1954 – nam in deze periode het aantal jazzminnaars sterk toe.² Jazz werd nu een meer geaccepteerde muziekstijl en kreeg een plaats in de ‘burgerlijke’ muzikale traditie. De nieuwe gevestigde orde van de jaren vijftig was in haar jeugd ongetwijfeld al met jazz opgegroeid en had minder problemen met deze muziek. De positie van de jazz als zedenbedervende muzikale invloed werd aan het einde van de jaren vijftig overgenomen door een nieuwe populaire muziekstijl: de rock-’n-roll, de muziek van de nozems en teenagers. Zoals eerst jazz als oorzaak van veel kwaad werd gezien, werd nu de rock-’n-roll de muziek die alles in zich droeg wat slecht was.

Rock-’n-roll was een kruisbestuiving van zwarte en blanke Amerikaanse muziek, die haar vervolmaking kreeg in de persoon en de muziek van Elvis Presley. Elvis werd razend populair bij het jeugdige publiek, mede dank zij zijn suggestieve manier van optreden. Net zoals dat bij de vooroorlogse jazz gebeurde, werd rock-’n-roll door een grote groep mensen verafschuwd en werd met veel afgrijzen gesproken over deze “vreemde verschijnselen in de muziek”, zoals indertijd de kop van het muziekblad *Tuney Tunes* luidde. Rock-’n-roll werd om dezelfde motieven als eerder de jazz afgewezen. Ook bij deze muziek leidden de manier van zingen en optreden, het gebruik van de instrumenten (nu vooral de gitaar) en de teksten tot afwijzing van de muziek. Vaak kwam daar het gedrag van de nieuwe muzikale sterren zowel op als buiten het podium als problematisch element bij.

Koren op de molen voor de tegenstanders van de rock-’n-roll waren natuurlijk de rellen die in Nederland ontstonden naar aanleiding van de vertoning van de film ‘Rock around the Clock’ in 1956. Om relletjes te voorkomen werd in sommige gemeenten deze film zelfs zonder geluid vertoond. In Enschede

¹ Manning, *60 jaar KRO*, p. 184.

² Door de ongeregelheden die plaatsvonden naar aanleiding van dit concert, ontstond een morele angst, die een vervolg kreeg in een serie artikelen in de *Sociologische Gids* over het beeld van de jeugd.

werd de voorstelling verboden, omdat men het luidruchtige gedrag van de bezoekers ongepast vond, aangezien de bioscoop tegenover de kerk lag.¹

Rock-'n-roll werd door de tegenstanders gelijk gesteld met sex, geweld en drankmisbruik. Deze muziek zou de populaire muziek echter in korte tijd een ander aanzien geven. Rock-'n-roll en door deze muziek geïnspireerde artiesten als The Everly Brothers, Pat Boone en Paul Anka kregen in Nederland grote bekendheid en ook veel navolging. Eerst via de zogenaamde Indo-rockers als The Tielman Brothers en The Blue Diamonds, later ook door Peter and his Rockets.² Het nummer 'Kom van dat dak af' van deze groep betekende in 1960 in Nederland de grote doorbraak van de nieuwe muziek. Vanuit Engeland werden Cliff Richard and the Shadows immens populair. Deze groep stond model voor Nederlandse groepen als The Jumping Jewels met Johnny Lion, en The Lords met Rob de Nijs.

Voortbouwend op de Amerikaanse muziek ontstond in Engeland in de eerste helft van de jaren zestig de zogenaamde Britse golf, met groepen als The Beatles, The Rolling Stones en The Kinks. Deze populaire muziek, nu beat- of kortweg popmuziek geheten, werd overgenomen door Nederlandse groepen als The Outsiders, Golden Earrings, Q 65 en Sandy Coast. De Anglo-Amerikaanse dominantie in de muziek was vanaf dit moment totaal. Popmuziek ging in deze periode een zeer belangrijke plaats innemen in de leefwereld van de jongeren.³ Tegelijkertijd kregen jongeren een steeds belangrijker plaats in de samenleving. Popmuziek zou daardoor onverbreekelijk verbonden worden met de jaren zestig.

Er kwamen nu voor het eerst speciale programma's voor jongeren op de radio en televisie, die zich vooral richtten op de muzikale voorkeuren van de jeugd. Dit leidde onder andere in 1960 tot de komst van het piratenstation Radio Veronica, dat een bijna non-stop popmuziekprogrammering startte en daarmee veel luisteraars trok. In 1965 werd als tegenhanger van het illegale radiostation de officiële muziekzender Hilversum 3 opgericht.

3.2 *Veranderende katholieke reacties*

De reactie van katholieke instellingen ten opzichte van de populaire muziek was in de jaren vijftig niet altijd meer afwijzend. De veranderde opvattingen over de positie van de jeugd en haar muziek treffen we bij de KRO in het midden van de jaren vijftig aan. In een vergadering van het stichtingsbestuur van de KRO in 1956 merkte Kors op dat men ook muziek moest uitzenden voor

¹ P. Rutten, *Hitmuziek in Nederland 1960-1985* (Nijmegen 1992), p. 48.

² Over deze periode in de Nederlandse muziekgeschiedenis: L. Mutsaers, *Rockin' Ramona*, Den Haag 1991.

³ Lees hierover met name Righart, *De eindeloze jaren zestig*.

mensen die een bepaalde mentaliteit hadden en van jazzmuziek hielden. Hij gaf als reden aan dat de KRO toch ook jonge mensen aan de radio moest binden.¹ Dat populaire muziek nu minder als een probleem werd beschouwd, bleek uit de in tegenstelling tot in de voorgaande periode weinig negatieve opmerkingen in het bestuur over het uitzenden van populaire muziek. Er was in deze nieuwe tijd blijkbaar begrip ontstaan voor de muzikale smaak van jongeren, die andere programma's wilden horen dan de KRO tot dan toe uitzond. Daar kwam bij dat de KRO zich wel moest aanpassen aan de nieuwe voorkeuren, want – zo constateerde men een aantal jaren later – er dreigde een invasie van muziek en liedjes die eigenlijk met de stijl van de KRO niet verenigbaar was [lees rock-'n-roll, A.M.].

Binnen het KRO-bestuur had intussen een aantal veranderingen plaatsgehad. In 1961 werd mr. H. van Doorn tot nieuwe voorzitter gekozen. Hij was de eerste leek die voorzitter van de KRO werd. Van Doorn wist van de KRO een beter functionerende omroep te maken, waarin veel ruimte werd gegeven aan medewerkers.² De hiërarchische structuur van de omroep verdween en ging langzaam maar zeker plaats maken voor een meer democratische organisatie. Een Programma-Advies-Raad ging adviezen uitbrengen over de programmering. Tegelijkertijd werd de invloed van het episcopaat minder groot. Zo kwamen binnen het KRO-bestuur steeds meer tot de opvatting dat het KRO-programma niet té katholiek hoefde te zijn. In de eerste plaats ging men nu goede programma's maken in plaats van katholieke. Daardoor ontstond een ruimere en progressievere invulling van de programma's.³ Het gevolg was dat er eind jaren vijftig radioprogramma's konden ontstaan als 'Portret van een jazzman' en 'Kaleidoscoop', waarin jazz en rhythm & blues te horen waren. In 1963 startte de KRO het programma 'Djinn', dat de bedoeling had ook de jeugd te trekken. Op televisie begon men in dezelfde periode met een serie programma's over Nederlandse jazzorkesten onder de naam 'Meet the Band'.

Zijn eerste popmuziekprogramma op de televisie begon de KRO in 1965 met 'Waauw', een "flitsend, blitsend programma inclusief gedanste hitparade". Tegelijkertijd startte men het programma "Tens en Twens": "beat, rock, swing en jazz op een tienerbal." Vergeleken met bij voorbeeld 'Top of Flop' van de VARA was men overigens vrij laat met het beginnen van popmuziekprogramma's.

Niet alleen de KRO en de katholieke dansleraren, die beiden min of meer afhankelijk waren van de populaire muziek, maar ook katholieke pedagogen namen in de tweede helft van de jaren vijftig een andere houding in. Met name het blad *Dux* sloeg vanaf dat moment een nieuwe richting in. Het blad

¹ Notulen Stichtingsbestuur (14 dec. 1956), in: *Arch. KRO*, nr. 15.27.

² Manning, *60 jaar KRO*, p. 255.

³ *Ibidem*, p. 254.

nam een kritische positie in ten opzichte van de ideeën van het episcopaat over het herstel van de katholieke organisatie. Voor het blad was het duidelijk dat er veranderingen moesten komen in de manier waarop de opvoeding van jongeren volgens katholieke maatstaven vorm moest krijgen. Er had daarbij een omslag plaats in de opvoeding van jongeren volgens het ideale en goddelijke naar een meer praktische en menselijke benadering. Daarbij was er geen sprake meer van een veroordeling van het gedrag van de jeugd, maar veel meer sprake van inleving. *Dux* kondigde aan onder de mensen te gaan om te luisteren en hun 'taal' te leren.

Het blad kon instemmen met de interesses van de jeugd: "Men merkte al vaak op, bij jong en oud, een grote belangstelling voor het exotische en barbaarse en het ongewone, het nieuwe. En daaruit ontstonden ook reeds veel cultuurverwijten. Maar ik [J. de Jong] geloof, dat deze neiging heel menselijk, strikt menselijk is."¹ In dit opzienbarende artikel onder de titel 'Denkstof voor een Sabbatsjaar' wilde de auteur nagaan welke kloof er lag tussen de waarden en voorkeuren van het volk en datgene dat werd nagestreefd door organisaties en personen die zich officieel inzetten voor de verheffing van de volkscultuur. In een ten geleide bij het stuk in *Dux* gaf de redactie aan dat zij, ondanks dat zij ook twijfels had, toch koos voor vertrouwen in de jeugd.²

Vanaf nu kreeg de vitale werking die de populaire muziek op jongeren had, in het blad positieve aandacht. Er was duidelijk een nieuwe generatie aan het woord die de vroegere reacties van de katholieke leiding op de populaire muziek zelfs spottend beschreef: "Maar ach, wat is er al veel geschreven over de verwoestingen, morele en psychische en culturele – want dat kunnen sommige mensen heel precies uiteen houden – die deze muziek al heeft aangericht. Zelfs onze hartslag kwam er aan te pas, om bewijzen te geven voor ernstige pathologische gevolgen, die alleen maar niet klinisch werden vastgesteld."³

De Jong ventileerde in zijn artikel nogal wat kritiek op de benaderingswijze van jazz door opvoeders en de kerk. De groep vooruitstrevenden beseftte echter wel dat de nieuwe benadering van jongeren en hun muziek een probleem kon vormen voor traditionele opvoeders. Er verschenen daarom bij voorbeeld brochures over jazz waarin aanwijzingen voor opvoeders stonden hoe deze muziek kon worden verwerkt in de jeugdvorming.⁴ Het dualisme in de houding ten opzichte van jazz dat nog leefde bij katholieke opvoeders in deze periode, kwam treffend tot uiting in een artikel in *Dux* van N. Beets, getiteld 'Waarom

¹ J. de Jong, 'Denkstof voor een Sabbatsjaar', in: *Dux*, 20(1953), p. 186 en 196.

² H. Fortmann, 'Ten geleide', *ibidem*, p. 153.

³ De Jong, 'Denkstof voor een Sabbatsjaar', p. 192.

⁴ O.a. A. Heerkens, 'De jazz, een probleem voor opvoeders?', in: *Vernieuwing van opvoeding en onderwijs*, 13(1955), p. 105-115.

Jazz?': "Jazz is een *levend* antwoord. Het is een neen maar het is tegelijkertijd een ja. Een ja en een neen."¹

Onder de katholieke opvoeders waren met name de paters jezuiten in Maastricht progressief in hun omgang met rock-'n-roll en beatmuziek. Zij stelden zich open voor de moderne amusementsbehoefte van jongeren en plaatsen al in 1961 een jukebox in hun ontspanningsruimte voor de jeugd. Ook organiseerden zij feesten met bekende Nederlandse beatgroepen als Johnny Lion, ZZ & De Maskers en Rob de Nijs and the Lords. Het succes was zo groot dat de dansavonden in het weekend zo'n duizend bezoekers per keer trokken.²

In navolging van de vernieuwingstendensen in de maatschappij wilde ook *Dux* vernieuwen. Men sprak daarbij van een 'konstruktieve radikaliteit'. Omdat populaire muziek een steeds grotere plaats ging innemen in de levensstijl van de jeugd kwam er in de jaren zestig ook in *Dux* steeds meer positieve aandacht voor populaire muziek. Het blad ging steeds meer begrip opbrengen voor de keuzes van de jeugd. De waardering van de jeugd voor jazz of muziek die men omschreef als simpeler en vergankelijker met enkele trekjes van het moderne ritme, begreep men vanuit de belangrijke plaats van de improvisatie vanuit het eigen lichaamsgevoel en vanuit de bevrijding tot creativiteit.³ De luit werd vervangen door de elektrische gitaar.

Er ontstond in een breder verband begrip voor populaire muziek. Ook de clerus en het episcopaat moesten toegeven aan de wezenlijke plaats van populaire muziek in het leven van katholieke jongeren. Er kwam nu zelfs ruimte voor popmuziek binnen de liturgie.⁴ Dit resulteerde in het midden van de jaren zestig in het ontstaan van zogenaamde beatmissen. Het doel was om op deze manier jongeren in de kerk te houden. De zaak werd zelfs omgedraaid. Kerken veranderden in poptempels en concerten van popgroepen werden in *Dux* beschreven alsof het kerkdiensten waren: "Flight [Een popfestival, A.M.] had iets van de Spaanse katedraal: halfduister en stemmig, met liturgie en handel, mediterende mensen en schuifelende voorbijgangers."⁵

De moraliserende betogen inzake de slechte werking van populaire muziek verdwenen definitief naarmate de jaren zestig vorderden. Zo schreef H. Brentjens in 1968 een artikel over 'de bravoure van de beat' waarin hij waardevol sprak over het hedonisme van de jeugd: "In de beatgroepen paradeert de

¹ N. Beets, 'Waarom Jazz?', in: *Dux*, 27(1960), p. 330.

² P. Pluymen en A. Dieleman, 'Dansen voor de mis. Paters in Maastricht', in: Tillekens (red.), *Nuchterheid en Nozems*, p. 139-147.

³ H. Brentjens, 'De verschijningswijze van de jonge mens', in: *Dux*, 30(1963), p. 420.

⁴ R. Mes en M. Zagers, *Wij zingen de hemel open. Popmuziek in de jongerenliturgie*, Heerlen 1991.

⁵ De reactie van Brentjens op het festival 'second flight to lowlands paradise' van eind 1968: H. Brentjens, 'Flight or Paradise?', in: *Dux*, 36(1969), p. 48.

jeugd en presenteert ze met geestdrift het visitekaartje van haar eigen subcultuur. (...) Over deze jeugd heen gaat dan een fascinerende ritmische stroom, onafgebroken. De liederen hebben geen einde: soldiers never die, they just fade away. De deining is eindeloos, tot aan de rand van de trance. Het volume van gitaren en drums is van dien aard dat het psychedelisch werkt: het creëert een nieuwe ruimte. Als de jeugd zich in haar idolen zo presenteert, mogen wij weten dat zij vol zit met kracht.”¹ Een wereld van verschil met de katholieke commentaren op de funeste werking van populaire muziek op de jeugd uit de jaren dertig!

Een belangrijke oorzaak voor de versoepelde houding van de katholieke kerk ten aanzien van populaire muziek kan gezien worden tegen de achtergrond van het ontstaan van de zogenaamde ‘permissive society’ in Nederland in de jaren zestig. Hierbij maakten in korte tijd allerlei traditionele waarden en normen plaats voor andere, vrijere inzichten op de plaats van de mens in de maatschappij. Onderdeel hiervan was de afkeer van formele organisatiestructuren en een toenemende verwerping van sociale controle. Alternatieve gedragsstijlen kwamen bij de jeugd tot ontwikkeling waarbij massamusement en consumptief gedrag een belangrijke rol gingen spelen. In deze nieuwe samenleving moest ook de kerkelijke leiding haar houding ten opzichte van allerlei vormen van massavermaak, waaronder populaire muziek, wijzigen. Door de steeds belangrijker wordende positie van jongeren in de samenleving moest de kerk op een andere manier omgaan met de voorkeuren van de jeugd, zoals op het gebied van populaire muziek.

De kerk zag bovendien in de jaren zestig nieuwe bedreigingen voor de mens, en voor de jeugd, in de vorm van de bureaucratisering en industrialisering die het leven steeds meer gingen beheersen. Omdat populaire muziek voor de jeugd een uitweg vormde in deze samenleving, ontstond er vooral bij kerkelijke opvoeders meer begrip voor deze muziek. Populaire muziek werd gezien als een positieve ontwikkeling, een tegenvisie tegenover de gerationaliseerde maatschappij.

Een derde oorzaak is te vinden in veranderingen die binnen de kerk zelf plaats vonden. Righart concludeert dat aan het einde van de jaren vijftig de spanning binnen de katholieke zuil tussen de voorgeschreven en de daadwerkelijk geleefde praktijk heel hoog is opgelopen.² Derks ziet op het gebied van dans en sport een discrepantie tussen het officiële kerkelijke woord en de praktijk.³ Dit verschil kan ook vertaald worden naar de beleving van populaire muziek. Daar kwam bij dat in de jaren zestig katholieke gelovigen vanuit de

1 H. Brentjens, ‘Krabbels met een kroontjespen’, *ibidem*, 35(1968), p. 6.

2 Righart, *De eindeloze jaren zestig*, p. 31.

3 Derks, ‘Harten warm, hoofden koel’, p. 130.

kerk de aansporing kregen om beslissingen op grond van het eigen geweten te nemen. Er werd nadruk gelegd op de eigen verantwoordelijkheid.¹ In tegenstelling tot de voorafgaande periode had het woord van de kerkelijke leiders niet meer de almacht. Dogma's maakten daarbij plaats voor dialoog. Beide ontwikkelingen resulteerden bij katholieken in een steeds grotere twijfel aan de juistheid van de voorschriften van de kerk en in dit kielzog in een groeiende ontzuiling. Als er nog waarschuwendende woorden ten opzichte van moderne vermaakvormen en populaire muziek waren, verloren deze nu grotendeels hun effect. Katholieken bepaalden zelf welke muziek zij wilden horen.

4. CONCLUSIE

Er bestaat een groot verschil tussen de manier waarop door de katholieke elite in de jaren twintig en in de jaren zestig tegen populaire muziek werd aangekeken. De weerstand ten opzichte van populaire muziek die in het begin kan worden vastgesteld, maakt in de jaren vijftig bij steeds meer katholieke groeperingen plaats voor begrip voor het moderne massa-amusement.

In de periode 1925-1955 kunnen binnen de kerk twee groepen tegenstanders van populaire muziek worden onderscheiden. Allereerst zijn er de kerkelijke autoriteiten die hun totale afkeuring uitspraken over alle vormen van populaire muziek. Daarnaast zijn er katholieke organisaties die direct te maken hadden met populaire muziek, zoals de KRO en, na de tweede wereldoorlog, het Katholieke Dansverband. Zij hadden wel problemen met sommige vormen van populaire muziek, maar waren min of meer genoodzaakt de muziek te aanvaarden. Het liefst in een 'roomse' aanpassing van het verschijnsel, zoals de KRO dat deed met zijn eigen radio-orkesten en met eigen teksten.

De afwijzing van populaire muziek in deze eerste periode kan vanuit een viertal achtergronden worden verklaard. Op de eerste plaats bestond er weerstand tegen met name jazz vanuit de gedachte dat deze muziek prikkelend voor de zinnen was. Later zou dit ook een van de voornaamste redenen zijn voor het afwijzen van de rock-'n-roll. Ook leefde het denkbeeld dat mensen tevreden moesten zijn met wat ze hadden en dat ze, door het opgaan in populaire muziek, in een onrealistische extatisch genot konden komen. De acceptatie van moderne vermaakvormen, waaronder populaire muziek, zou er bovendien voor kunnen zorgen dat de geslotenheid van het katholieke blok zou verminderen, omdat men in contact kon komen met andere denkbeelden. In de periode na de tweede wereldoorlog was de Amerikaanse afkomst van veel

¹ J. Bank, 'De halve eeuw van Dux', in: *Tussen jeugdzorg en jeugdemancipatie. Een halve eeuw jeugd en samenleving in de spiegel van het katholieke maandblad Dux 1927-1970* (Baarn 1979), p. 22.

populaire muziek een reden tot verzet. Amerika werd geassocieerd met a-cultureel massavermaak, dat een slechte invloed op jongeren zou hebben.

Vanaf de tweede helft van de jaren vijftig is, overeenkomstig met andere veranderingen in deze periode in de maatschappij, een verandering te constateren in de opvattingen van de katholieke kerk over massa-amusement en populaire muziek. Inleving in het gedrag van jongeren, onderkenning van een functie van populaire muziek voor de jeugd en algemeen maatschappelijke veranderingen in waarden en normen, ontzuiling en de idee dat katholieken meer verantwoordelijkheid over hun eigen leven moeten krijgen, zorgen ervoor dat de katholieke kerk in de periode 1955-1970 een andere houding gaat aannemen ten opzichte van populaire muziek. Langzaam maar zeker verdwijnt binnen de gehele katholieke kerk de weerstand ten opzichte van populaire cultuur en populaire muziek. Popmuziek doet zelfs haar intrede in de liturgie.

De late acceptatie van de populaire muziek door de kerkelijke elite is een facet van de trage adaptatie van het moderne door de katholieke kerk, zoals die ook op andere gebieden naar voren komt. De katholieke zuil onderscheidde zich door een sterk, bijna totalitair, gecentraliseerd gezag.¹ Iedere katholieke organisatie moest kerkelijke goedkeuring hebben en kreeg een geestelijk adviseur toegewezen. Modernisering liep volgens een van bovenaf opgelegd patroon.² Bank ziet deze strenge hiërarchie als een oorzaak van het laat binnenkomen van algemene ontwikkelingen in het katholieke milieu. Hij constateert dat onder andere bij de vorming van de moderne partij-organisatie, vakvereniging en jeugdbeweging.³ Ook op het gebied van de populaire cultuur kan deze trage adaptatie worden aangetroffen. De late acceptatie van populaire muziek door de kerk past in dit proces.

¹ Roes, *In de kerk geboren*, p. 41.

² Ibidem, p. 34.

³ Bank, 'De halve eeuw van *Dux*', p. 12.

JAN PEET

Wiens brood men eet ...?

De herstellingsoorden Sonnehaert en Ariënshof: financiering als factor in de ontwikkeling van twee verzuilde instellingen, 1948-1977

I. INLEIDING: VERZUILING, ONTZUILING EN FINANCIERING¹

In de geschiedschrijving en de theorievorming over verzuiling en ontzuiling in Nederland in de negentiende en de twintigste eeuw, worden vragen naar de financiering van verzuilde organisaties en instellingen en naar de invloed van verschillende wijzen van financiering op de ontwikkeling van de 'zuilen' maar zelden gesteld. Een uitzondering op deze regel, zowel in de historische als in de sociaal-wetenschappelijke literatuur, is vanzelfsprekend de behandeling van het confessionele streven naar financiële gelijkstelling van het bijzonder en het openbaar lager onderwijs tussen ± 1860 en 1920. Het vraagstuk van de financiering van het bijzonder lager onderwijs wordt in dat verband gepresenteerd als 'motor' van een beginnende verzuiling op politiek en cultureel terrein.² In andere publicaties wordt het zwaartepunt aangaande de wortels van de verzuiling echter elders gelegd – bij voorbeeld bij het streven van confessionele 'elites' naar de disciplineren van een potentieel afvallig en opstandig arbeidersproletariaat in eigen confessionele sociale en politieke organisaties aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw.³ Het aspect van de finan-

¹ Ik dank Ton Duffhues en Joos van Vugt voor hun commentaar bij een eerdere versie van deze bijdrage. Ik dank ook de Federatie Nederlandse Vakbeweging voor de door haar verleende toestemming tot inzage in de archieven van het Nederlands Katholiek Vakverbond en van de Katholieke Vereniging tot Bevordering van de Volksgezondheid en tot Bestrijding van Volksziekten Herwonnen Levenskracht; de Nederlandse Zorgfederatie voor de toestemming tot inzage in haar archief; en de H.C. Rümke Groep voor de toestemming tot inzage in het archief van de Stichting Herstellingsoorden "Herwonnen Levenskracht". De H.C. Rümke Groep gaf tevens toestemming voor de publikatie van deze bijdrage.

² Zie bijv.: J.M.G. Thurlings, *De wankelende zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme* (Deventer 1978), p. 201; P.Th.F.M. Boekholt, E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland. Vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen, Maastricht 1987), p. 228. Ook sommige studies over de ontwikkeling van andere maatschappelijke en culturele voorzieningen besteden aandacht aan de financiering van deze voorzieningen. Vgl. T. van der Grinten, *De vorming van de ambulante geestelijke gezondheidszorg. Een historisch beleidsonderzoek*, Baarn 1987; R. Neij, E. Hueting, *Voortgang zonder samenhang*, 3 delen, Zutphen 1987; J. Peet, *Het uur van de arbeidersjeugd. De Katholieke Arbeiders Jeugd, de Vrouwelijke Katholieke Arbeidersjeugd en de emancipatie van de werkende jongeren in Nederland 1944-1969*, Baarn 1987.

³ Zie bijv.: S. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriciaat. Aspecten van de ontwikkeling*

ciering van deze organisaties staat daarbij veelal op de achtergrond – als het al besproken wordt. In een samenvattend overzicht van de stand van zaken in het historisch en sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar de verzuiling in Nederland, in 1985 gepubliceerd door J.C.H. Blom,¹ wordt aan de financiering van de verzuiling geen aandacht besteed. In analyses van het proces van *ontzuiling*, in de jaren zestig en zeventig van onze eeuw, komt het aspect van de financiering van de zuilen hoogstens incidenteel ter sprake.²

Het vrijwel volledige zwijgen van de verzuilings- en ontzuilingsliteratuur over de financiering van de verzuiling is des te opvallender, omdat in andere sociaal-wetenschappelijke literatuur – *in casu* de omvangrijke literatuur over de ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingssamenleving – wel degelijk aandacht wordt besteed aan dit aspect van de verzuilde organisatie van het sociale en culturele leven in ons land. In deze literatuur wordt, aan de ene kant, de verzorgingssamenleving van de twintigste eeuw omschreven als een samenleving waarin de sociale en culturele verzorging van de burgers niet (zoals in vrijwel de hele voorafgaande geschiedenis) de exclusieve of bijna exclusieve taak is van de burgers zelf, van hun familie, van directe sociale relaties en van vrijwillige maatschappelijke verbanden, maar voor een wezenlijk deel een taak is van de burgerlijke overheid – vooral van de centrale staatsoverheid. In een verzorgingssamenleving beschouwt de overheid zichzelf als verantwoordelijk voor sociale grondrechten van de burgers – bij voorbeeld: het recht op materiële bestaanszekerheid en het recht op een goede verzorging van de gezondheid. De burgers kunnen de overheid op deze grondrechten aanspreken. De overheid tracht de sociale grondrechten van de burgers te realiseren door wettelijke collectieve regelingen en voorzieningen, en door andere overheidsacties ten bate van de rechtsgoederen die in de sociale grondrechten omschreven worden.³

van de moderne staat in Nederland (Nijmegen 1983), p. 138, 188-191; J.A. Righart, *De katholieke zuil in Europa. Een vergelijkend onderzoek naar het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland* (Meppel, Amsterdam 1986), p. 266-268.

¹ J.C.H. Blom, 'Onderzoek naar verzuiling in Nederland. Status quaestionis en wenselijke ontwikkeling', in: J.C.H. Blom, C.J. Misset (red.), *"Broeders sluit U aan". Aspecten van verzuiling in zeven Hollandse gemeenten* (z.p. 1985), p. 10-29.

² Zie bijv.: T. Duffhues, A. Felling, J. Roes, *Bewegende patronen. Een analyse van het landelijk netwerk van katholieke organisaties en bestuurders 1945-1980* (Baarn 1985), p. 269-272, 274-278.

³ Vgl. uit een meer omvangrijke literatuur: F. van Heek, *Van hoogkapitalisme naar verzorgingsstaat. Een halve eeuw sociale verandering, 1920-1970* (Meppel 1973), p. 58-59; A.C. Zijderfeld, *De culturele factor. Een cultuursociologische wegwijzer* ('s-Gravenhage 1983), p. 138-140, 142; W. Albeda, *De crisis van de werkgelegenheid en de verzorgingsstaat. Analyse en perspectief* (Kampen 1984), p. 57; W. Albeda, J. Wemelsfelder, 'Inleiding', in: W. Albeda, J. Wemelsfelder (red.), *De verzorgingsstaat, slopen of renoveren?* (Assen, Maastricht 1986), p. 1.

De overheid in de verzorgingsamenleving hoeft echter, aan de andere kant, niet onder alle omstandigheden zèlf zorg te dragen voor de realisering van het beschreven maatschappelijke rechtsgoed. De literatuur beklemtoont dat de overheid óók in meerdere of mindere mate, en al of niet onder voorwaarden, financiële steun kan geven aan initiatieven die burgers zelf ontplooiën in eigen organisaties en instellingen, om hun materiële bestaanszekerheid, hun gezondheid en andere door sociale grondrechten omschreven rechtsgoederen verwerkelijkt te zien. De overheid kan ook burgers en hun organisaties en instellingen betrekken bij het ontwikkelen en uitvoeren van de collectieve regelingen en voorzieningen van de verzorgingsamenleving. De literatuur omschrijft daarom de verzorgingsamenleving in ons land – in ieder geval tot ongeveer het midden van de jaren zestig – als een complex van maatschappelijke en culturele voorzieningen die weliswaar door overheden worden gegarandeerd en gefinancierd, maar die voor een groot deel door een tamelijk autonoom ‘middenveld’ van verzuilde sociale en culturele organisaties worden geïnitieerd, beheerd en uitgevoerd. Het verzuilde middenveld – de voor Nederland kenmerkende structuur van gescheiden systemen van maatschappelijke organisaties op levensbeschouwelijke basis¹ – kan omschreven worden als de specifiek Nederlandse beheers- en uitvoeringsvorm van de verzorgingsamenleving. De overheid in de verzorgingsamenleving kan op haar beurt worden gezien als een belangrijke financier van het verzuilde middenveld.²

De literatuur over de verzorgingsamenleving verklaart het proces van ontzuiling tegen de achtergrond van de beschreven bestuurlijke en financiële verflechting tussen de overheid en het verzuilde middenveld. P. Schnabel signaleert in het kader van die verflechting, met name sinds de jaren zestig, een onvermijdelijke verschuiving naar meer directe overheidsactiviteit, ten koste van de activiteit van het middenveld.³ A.C. Zijderveld spreekt in dat verband van een verstatelijking en een erosie van het middenveld.⁴ H.P.M. Adriaansens analyseert, dat het middenveld in zijn bestuurlijke en financiële verflechting met de overheid nooit een werkelijke kans heeft gehad om zijn relatieve auto-

¹ Thurlings, *De wankele zuil*, p. 12.

² Zie onder meer: A.C. Zijderveld, ‘Transformatie van de verzorgingsstaat’, in: Ph.A. Idenburg (red.), *De nadagen van de verzorgingsstaat. Kansen en perspectieven voor morgen* (Amsterdam 1983), p. 199-200, 205; J.A.A. van Doorn, ‘Inleiding: anatomie van de interventiestaat’, in: J.W. de Beus, J.A.A. van Doorn (red.), *De interventiestaat. Tradities - ervaringen - reacties* (Meppel, Amsterdam 1984), p. 13; Albeda, *De crisis van de werkgelegenheid en de verzorgingsstaat*, p. 57.

³ P. Schnabel, ‘Nieuwe verhoudingen tussen burger en staat’, in: Idenburg (red.), *De nadagen van de verzorgingsstaat*, p. 28-29. Zie ook: J.J. Vis, ‘Maatschappelijke verantwoordelijkheidsverdeling in stroomversnelling’, *ibidem*, p. 155-156.

⁴ Zijderveld, ‘Transformatie van de verzorgingsstaat’, p. 200.

nomie te bewaren. Het emancipatiestreven van de verschillende levensbeschouwelijke groepen in de Nederlandse samenleving, dat aan de oorsprong stond van de ontwikkeling naar de verzuiling, impliceerde immers een actiever optreden van de overheid.¹ De 'verzuilers' – in ieder geval de confessionelen onder hen – trachtten weliswaar een expansie van de overheidsactie en de overheidsinvloed af te remmen ten gunste van hun eigen autonomie en werkzaamheid, maar zij moesten voortdurend een beroep doen op diezelfde overheid om hun doelen langs de weg van wetgeving en andere collectieve regelingen te realiseren en om hun gezamenlijke eigen activiteit te financieren en te reguleren. De invloed en de autonomie van het verzuilde middenveld namen navenant af.

Keren wij terug naar de verzuilings- en ontzuilingsliteratuur in strikte zin, dan stellen wij tenslotte vast dat A. Duffhues in 1991, in een studie over de katholieke verzuiling en ontzuiling in Arnhem in de negentiende en twintigste eeuw, ook uitdrukkelijk aandacht vroeg voor de financiering van de verzuilde organisaties aldaar. Duffhues vat in zijn studie de processen van verzuiling en ontzuiling op als stadia in de ontwikkeling van een katholieke 'sociale beweging' op lokaal niveau. Een sociale beweging ontstaat volgens Duffhues als een collectieve reactie van een bepaalde groep van de bevolking op spanningen in de samenleving waarin deze groep leeft, en op gevoelens van maatschappelijk onbehagen bij deze groep. De collectieve reactie – concreet: de organisatie van de sociale beweging – vraagt om de mobilisatie van middelen. Tot die middelen behoort (naast mankracht, inzet en bruikbare sociale relaties) een voldoende financiering van de beweging. Bij die financiering kan men een onderscheid maken tussen interne financiering (uit middelen die door de beweging zelf en door de eigen achterban worden opgebracht) en externe financiering. Duffhues stelt in dat verband de hypothese op, dat een verzuilde organisatie of beweging in de regel op een gegeven ogenblik een beroep op externe financiering zal doen: omdat de interne financiering tekort schiet en de organisatie of beweging zich op basis daarvan niet genoeg kan ontplooien, of zelfs in haar bestaan bedreigd wordt; en omdat de organisatie of beweging erkenning zoekt buiten haar eigen (katholieke) kring, vooral bij de overheid. Duffhues wijst in verband met de externe financiering dan ook uitdrukkelijk op de rol van de overheid als verstrekker van subsidies uit algemene middelen.² Men kan daarbij in beginsel nog een onderscheid maken tussen wettelijke en niet-wettelijke subsidies. Daarnaast zijn in het kader van de verzorgingsamenleving andere

¹ In: H.P.M. Adriaansens, A.C. Zijderveld, *Vrijwillig initiatief en de verzorgingsstaat. Cultuursociologische analyse van een beleidsprobleem* (Deventer 1981), p. 98.

² A.T.M. Duffhues, *Generaties en patronen. De katholieke beweging te Arnhem in de 19e en 20ste eeuw* (Baarn 1991), p. 12-13, 26-27.

vormen van externe financiering voor een verzuilde organisatie denkbaar, bij voorbeeld financiering in het kader van wettelijke sociale voorzieningen (óók uit algemene middelen) en premiefinanciering in het kader van wettelijke sociale verzekeringen – en dat dan weer in verschillende varianten.

Externe financiering gaat intussen veelal gepaard met een zekere mate van externe controle of zeggenschap over de gefinancierde instellingen en organisaties. In dat verband stelt Duffhues een tweede hypothese op, namelijk: dat externe financiering van een sociale beweging en van haar (verzuilde) organisaties weliswaar kan bijdragen aan de soliditeit en de activiteit van de beweging, maar tevens afbreuk kan doen aan haar oorspronkelijke (katholieke) doelen en aan haar autonomie. Externe financiering kan, kortom, een factor van secularisatie en ontzuiling zijn. Duffhues verwijst in dat verband naar het spreekwoord “Wiens brood men eet, diens woord men spreekt.”¹ J. van Vugt vatte de door Duffhues veronderstelde ontwikkeling in 1994 samen in een puntige stelling: “Indien de negentiende-eeuwse antiklerikalen de katholieke beweging effectief hadden willen bestrijden, hadden zij haar ruimhartig van subsidies moeten voorzien.”² In het algemeen is er aanleiding om te veronderstellen, dat de financiering van verzuilde katholieke organisaties en instellingen in ons land een factor is geweest in de ontwikkeling van deze organisaties en instellingen – eerst in hun opbouw en functioneren als katholieke instellingen in het omvattende kader van de katholieke zuil of de katholieke sociale beweging; en daarna in een verandering van hun identiteit en van hun positie ten opzichte van het omvattende katholieke institutionele kader. De wijze van financiering van de afzonderlijke katholieke organisaties en instellingen kan zo ook een factor zijn geweest in de processen van katholieke verzuiling en ontzuiling in breder verband.

Ik zal deze veronderstellingen in het navolgende toetsen aan de ontwikkeling die twee katholieke instellingen – de herstellingsoorden Sonnehaert en Ariënshof – tussen 1948 en 1977 hebben doorgemaakt. Ik geef eerst, in paragraaf 2, een overzicht van het herstellingsoordwezen in ons land in de fase tot ongeveer het midden van de jaren zestig, waarin het werk van de herstellingsoorden vrijwel uitsluitend intern gefinancierd werd. In dat verband introduceer ik de herstellingsoorden Sonnehaert en Ariënshof. In paragraaf 3 behandel ik de discussie die in de jaren vijftig in het herstellingsoordwezen gevoerd werd over de merites en de mogelijkheden van externe financiering van het werk in

¹ Ibidem, p. 27. Vgl. ook: T. Duffhues, ‘Staat “De wankle zuil” nog overeind? Een verkenning van de recente literatuur over verzuiling en ontzuiling’, in: *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum*, 17(1987), p. 142.

² Stelling nr. 4, bij: J. van Vugt, *Broeders in de katholieke beweging. De werkzaamheden van vijf Nederlandse onderwijscongregaties van broeders en fraters, 1840-1970*, Nijmegen 1994.

de instellingen. In paragraaf 4 beschrijf ik hoe Sonnehaert en Ariënshof in de tweede helft van de jaren zestig overgingen op een systeem van externe financiering van hun werk. Ik beschrijf ook welke gevolgen dit had voor de beide huizen en voor hun werk. In paragraaf 5 trek ik enkele conclusies.

2. HET HERSTELLINGSOORD ALS WERKNEMERS- ZELFHULP: ONTWIKKELINGEN TOT 1951

De eerste initiatieven tot de stichting van herstellingsoorden in Nederland – van instellingen waarin mannen en vrouwen lichamelijk en geestelijk konden herstellen na een periode van ziekte of bij oververmoeidheid en overspanning – werden genomen tussen het einde van de vorige eeuw en het begin van de tweede wereldoorlog. De initiatiefnemers waren in het algemeen sociale organisaties van werknemers. Voorzover in het kader van deze bijdrage kon worden nagegaan, ging de Bond van Nederlandse Onderwijzers daarbij in 1898 voorop. Tussen 1904 en 1940 stichtten ook andere vakorganisaties – voor handels- en kantoorpersoneel, spoor- en tramwegpersoneel, ambtenaren en grafisch personeel – een eigen herstellingsoord.¹

2.1. *Herstellingsoorden in Nederland: motieven, werkwijze en financiering*

De motieven voor de stichting van een herstellingsoord waren in het algemeen van drieërlei aard. Op de eerste plaats waren de werknemersorganisaties die het initiatief ertoe namen, ervan overtuigd dat er bij hun leden en in de beroepen waarin zij werkzaam waren, behoefte bestond aan een herstellingsoord. De arbeids- en levensomstandigheden van de werknemers en van hun gezinsleden betekenden voor velen een te grote belasting, waaronder zij lichamelijk en geestelijk dreigden te bezwijken. Dezelfde arbeids- en levensomstandigheden konden ook een volledig herstel na ziekte of na een medische behandeling in de weg staan. Een verblijf in een herstellingsoord werd voor deze problemen als een goede oplossing gezien. Op de tweede plaats waren de organisaties die het initiatief namen tot de stichting van een herstellingsoord, ervan overtuigd dat dit bij uitstek hun taak was. In zekere zin was dat ook zo. Er waren in de jaren vóór de tweede wereldoorlog weinig of geen andere organisaties en instel-

¹ Rapport Commissie van Medische Deskundigen over de taak en de plaats van het herstellingsoord in het geheel van de gezondheidszorg (nov. 1954), p. 2-3, in: *Archief Herwonnen Levenskracht*, nr. 1241. Het *Archief van de Katholieke Vereniging tot Bevordering van de Volksgezondheid en tot Bestrijding van Volksziekten Herwonnen Levenskracht* (voortaan geciteerd: *Arch. HL*) berust in het Katholiek Documentatie Centrum te Nijmegen. Het beslaat de periode 1945-1971 en is met behulp van een plaatsingslijst toegankelijk.

lingen die voorzagen in de genoemde behoeften die de stichters van de eerste herstellingsoorden bij 'hun mensen' onderkenden. Het was in deze jaren ook heel gebruikelijk dat werknemersorganisaties zelf, met eigen instellingen, in gesignaleerde behoeften van de werknemers probeerden te voorzien. De organisaties zelf konden daar bovendien profijt van trekken. Eigen instellingen op allerlei terreinen van het sociale en culturele leven konden de aantrekkingskracht van een organisatie op haar leden en op andere werknemers vergroten. Zij werden gezien als een uiting van de kracht van de organisatie en als een bron van zelfrespect en van trots voor de leden. Een belangrijk derde motief voor de stichting van een herstellingsoord was dan ook veelal de mogelijkheid van propaganda door het stichten en instandhouden van een eigen instelling op dit terrein.

Over de mensen die werden opgenomen in de eerste herstellingsoorden in ons land, valt niet veel meer te vertellen dan wat in de vorige alinea al is gezegd: zij waren in het algemeen leden – en hun gezinsleden – van de werknemersorganisaties die de oorden hadden gesticht. En zij zochten om uiteenlopende redenen lichamelijk en geestelijk herstel. De opvang en de verpleging in de eerste herstellingsoorden waren hoofdzakelijk gebaseerd op het idee dat 'rustzoekenden' (die herstel zochten van een psychische overbelasting) erbij gebaat waren een tijd buiten het eigen leefmilieu te verkeren. 'Herstellenden' (die vooral na een ziekte of operatie werden opgenomen) zouden onder de zorgen van het herstellingsoord nog wat kunnen aansterken, voordat zij hun gewone leven weer zouden opnemen. Praktisch bood het herstellingsoord voornamelijk rust, wat ontspanningsactiviteiten en een goede verzorging. Op een daadwerkelijke behandeling van lichamelijke en geestelijke klachten waren de eerste herstellingsoorden niet ingesteld. Van de geestelijke klachten van de rustzoekenden waren zij trouwens vaak niet precies op de hoogte. In wezen waren de vooroorlogse herstellingsoorden daarom geen instellingen voor curatieve lichamelijke of geestelijke gezondheidszorg, maar eerder een vorm van opvang en eenvoudige verzorging. Ná 1945 was dat aanvankelijk niet anders, in elk geval tot aan het midden van de jaren zestig.¹

¹ De gegeven typering van het vooroorlogse herstellingsoord is gebaseerd op bronnen uit de jaren vijftig, namelijk: Rapport Commissie van Medische Deskundigen (nov. 1954), p. 4-14, in: *Arch. HL*, nr. 1241; F. Grewel, 'De waarde van herstellingsoorden voor "overwerken" en "zenuwzakken"', in: *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, 95(1951), IV, nr. 44 (3 nov. 1951), p. 3229-3230, 3232-3235. Er is geen reden om aan te nemen dat de situatie in de herstellingsoorden vóór 1940 wezenlijk anders was dan in deze bronnen is beschreven. Vgl. voor de jaren zestig: A.J. Vulink, Ontstaan van de Unie van Nederlandse Herstellingsoordorganisaties (1984), p. 6, in: *Archief van de Nederlandse Zorgfederatie* (voortaan geciteerd *Arch. NZF*). De Nederlandse Zorgfederatie is gevestigd te Utrecht. Het archief kan in overleg met de Federatie voor onderzoek worden geraadpleegd.

De wijze van financiering in het herstellingsoordwezen in Nederland past in hetzelfde beeld. Een rapportage uit de jaren vijftig maakt duidelijk, dat voor het bekostigen van een opname in een herstellingsoord op dat moment slechts bij uitzondering een beroep kon worden gedaan op een ziekenfonds: de herstellingsoordverpleging viel niet onder de wettelijke verplichte fondsverzekering en veruit de meeste fondsen voerden haar niet als verstrekking in hun vrijwillige en aanvullende verzekeringen. Van een beroep op particuliere ziektekostenverzekeringen, op overheidssubsidie of op een sociale verzekering of voorziening – bij voorbeeld op een van de Ongevallenwetten – was nergens sprake. De herstellingsoorden werden bij de verstrekking van subsidies en bij de uitvoering van verzekeringsregelingen slechts sporadisch erkend als instellingen voor gezondheidszorg. Daarnaast kwam het voor dat mensen, naar valt aan te nemen vooral van buiten de sociale organisaties, voor eigen rekening in een herstellingsoord verbleven. Maar ook dat is waarschijnlijk tot uitzonderingen beperkt gebleven. De herstellingsoorden waren bijgevolg voor de bekostiging van de opnamen en voor de overige financiering van hun werk vrijwel geheel aangewezen op interne financiering binnen de sociale werknemersorganisaties. Voor die interne financiering richtten organisaties die een herstellingsoord stichtten, meestal ook een herstellingsoord *vereniging* op. Deze verenigingen betrokken hun inkomsten hoofdzakelijk uit contributies van de leden van de bijbehorende werknemersorganisaties, uit donaties en uit allerlei andere schenkingen en giften. In feite waren de herstellingsoorden daarom, wat de financiering betreft, vooral een vorm van werknemers-zelfhulp. De huizen en de opnamen werden in hoofdzaak bekostigd door een beroep op de onderlinge solidariteit van de leden van de werknemersorganisaties en door charitatieve actie.

Op deze wijze konden in het begin van de jaren vijftig, in de negen huizen waarnaar in die periode een onderzoek werd ingesteld, jaarlijks ongeveer 1800 mensen worden opgevangen voor in totaal ongeveer 80.000 verpleegdagen.¹ Er is geen reden om aan te nemen dat de structuur van de financiering vóór het jaar 1950 veel anders was. Zij veranderde tot het midden van de jaren zestig ook niet wezenlijk.

2.2. *Sonnehaert en Ariënshof: herstellingsoorden in de KAB*

¹ Rapport van de Contact-Commissie uit het Herstellingsoordwezen in Nederland inzake wijziging van de organisatie in de herstellingsoordverpleging [voorjaar 1956], p. 4-12, in: *Arch. HL*, nr. 1241.

De herstellingsoorden Sonnehaert en Ariënshof werden na de tweede wereldoorlog gesticht door de Katholieke Arbeiders Beweging (KAB). Het initiatief voor het stichten van eigen herstellingsoorden in de katholieke vakbeweging dateerde in feite al van vóór de tweede wereldoorlog. De motieven waren ook hier: de overtuiging dat er bij de leden van de beweging behoefte bestond aan een eigen herstellingsoord, en de verwachting dat een herstellingsoord een bijdrage zou zijn aan de propaganda voor de bij de beweging aangesloten katholieke organisaties van werknemers.¹ Het zou echter tot 1948 duren voordat het eigen herstellingsoord er kwam. De omstandigheden van de oorlog en de wederopbouw waren daaraan debet. Tegelijkertijd schiepen diezelfde omstandigheden een nieuwe behoefte aan een eigen herstellingsoord: de leiding van de KAB stelde in 1947 vast, dat veel vrouwen in het werknemende milieu door de spanningen van de bezettingstijd en de armoede van de jaren ná 1945 geestelijk en lichamelijk aan het einde van hun latijn waren en een periode van rust nodig hadden. Met financiële steun uit de gehele beweging werd in 1948 voor dat doel buiten Zeist het huis Sonnehaert aangekocht en ingericht. In de jaren 1958-1959 volgde, speciaal voor rustbehoevende mannen, het huis Ariënshof in Bosch en Duin. De exploitatie van de twee tehuizen droeg de KAB op aan een zelfstandige, maar nauw met haar verbonden instelling: de vereniging Herwonnen Levenskracht. Deze vereniging wijdde zich sinds 1913 aan de bestrijding van tuberculose onder katholieke arbeiders, maar breidde haar werkterrein rond 1950 uit tot andere noden op het terrein van de gezondheidszorg.²

Ten aanzien van Sonnehaert en Ariënshof fungeerde Herwonnen Levenskracht – in de wandeling: HL – als de gebruikelijke herstellingsoordvereniging.³

¹ d.B. [= A.C. de Bruijn], 'De vakantie voorbij', in: *Herstel*, 19(1938), nr. 44 (3 nov. 1938), p. 5; *Rapport van de commissie ter bestudering van het vraagstuk der vakantie- en herstellings- oordsoorten voor de kath[olieke] arbeidersbeweging. Uitgebracht aan het bestuur van het R.K. Werkliedenverbond in Nederland* (z.p. [1939]), p. 4-6, 19-20 (mede in verband met p. 17-19 en 28-29). Wij vermelden voor de volledigheid, dat één vakbond in het RKWV - de Nederlandse R.K. Bond van Spoor- en Tramwegpersoneel 'St. Raphaël' - sinds 1930 een eigen herstellingsoord bezat, het Mgr. Mutsaersoord bij Venlo. In 1951 stichtte de Limburgse diocesane bond van de KAB ook een eigen herstellingsoord, het Dr. Poelsoord in Limmel (bij Maastricht). De KAB exploiteerde tussen 1951 en 1954 het herstellingsoord Nieuwenoord bij Baarn.

² *Verslag van de Nederlandse Katholieke Arbeidersbeweging betrekking hebbende op omvang en werkzaamheden gedurende de jaren 1939 tot en met 1947*, p. 112-113, 345, 347-349; *Verslag van de Nederlandse Katholieke Arbeidersbeweging betrekking hebbende op de werkzaamheden gedurende de jaren 1948 tot en met 1954*, p. 210-211, 214; *Concept Jaarverslag over 1945 van de bevrijding af en over 1946 van de R.K. vereniging tot bestrijding der tuberculose Herwonnen Levenskracht*, p. 1, 4, 54-55, 62-63; Notulen DBVHL (31 juli en 2 oct. 1947; 7 feb. 1948), in: *Arch. HL*, nr. 1536; *Concept Verslag over de jaren 1954 tot en met 1959. Herwonnen Levenskracht*, p. 55-56.

³ De Commissie-De Bruijn had in 1939 voorgesteld het RKWV-herstellingsoord te laten fi-

Zij zamelde middelen in uit contributies van de leden van de KAB, uit een speciale donateursactie, uit bijzondere bijdragen van andere organisaties binnen de KAB, en uit een aantal charitatieve acties, waarbij vaak ook aan particulieren buiten de KAB een bijdrage werd gevraagd. Uit die middelen werden de activiteiten van de vereniging, waaronder het werk in de herstellingsoorden, gefinancierd.¹ In de loop van de jaren vijftig en zestig gingen ook enkele met de KAB verbonden ziekenfondsen op beperkte schaal bijdragen in de kosten van opname in een herstellingsoord: zij namen haar op als een verstrekking in hun vrijwillige aanvullende verzekeringspakketten.² Daarnaast werd in de tweede helft van de jaren vijftig in Sonnehaert en Ariënhof een klein aantal rustbehoevenden opgenomen van wie geen KAB-lidmaatschap vermeld is. Deze patiënten hebben mogelijk voor (overigens zeer bescheiden) externe inkomsten gezorgd, maar hun opnamen kunnen ook binnen de KAB intern gefinancierd zijn.³ Hoe dan ook: op basis van een hoofdzakelijk interne financiering werden tussen 1948 en 1950 ieder jaar ongeveer 400 vrouwen en enkele tientallen kinderen in de babyleeftijd (die met hun moeders meekwamen) opgenomen in

nancieren door een herstellingsoordvereniging. In 1940 was daartoe een stichting "Onderlinge Hulp aan Rustbehoevenden" opgericht. Vgl. *Rapport van de commissie ter bestudering van het vraagstuk der vacantie- en herstellings- of rustoorden* (z.p. [1939]), p. 20-21, 28-29; *Verslag van de Nederlandse Katholieke Arbeidersbeweging* (1939-1947), p. 113. Van deze stichting is na 1945 niets meer vernomen.

¹ *Verslag van de Nederlandse Katholieke Arbeidersbeweging* (1948-1954), p. 201, 211-214; Vz. [J.D. Verzuu], 'Herwonnen Levenskracht en Sonnehaert', in: *Herwonnen Levenskracht. Mededelingenblad voor de leden van onze plaatselijke comité's* (okt.-dec. 1948), p. 22-24; Rapport voor het Bestuur van "Herwonnen Levenskracht" betreffende het boekjaar 1948, in: *Arch. HL*, nr. 1650; Bijlage Agenda Dagelijks Bestuursvergadering [van Herwonnen Levenskracht] van 27 oktober 1958. Memorandum van de voorzitter, in: *Archief NKV*, nr. 16468. Het *Archief van het Nederlands Katholiek Vakverbond* (NKV, voortaan geciteerd: *Arch. NKV*) berust in het Katholiek Documentatie Centrum te Nijmegen en is met behulp van een plaatsingslijst toegankelijk.

² Zie bijv.: 'Beleid voor de toekomst', in: *Katholiek Ziekenfonds. Maandblad Bond van R.K. Ziekenfondsen*, 3(1952-1953), nr. 7 (nov. 1952); Brieven van de Onderlinge Ziektelastenverzekering in het bisdom Breda aan het bestuur van Herwonnen Levenskracht (18 dec. 1958 en 13 aug. 1959); brief van H.M. Franken aan de Onderlinge Ziektelastenverzekering in het bisdom Breda (10 aug. 1959), alle in: *Arch. HL*, nr. 1411.

³ *Verslag over de jaren 1954 tot en met 1959. Herwonnen Levenskracht*, p. 57. Het verslag vermeldt voor deze patiënten geen lidmaatschap van een van de vijf diocesane bonden van de KAB. De KAB kende echter leden buiten haar diocesane bonden. Daarnaast waren met de KAB jeugd- en vrouwenorganisaties verbonden. De financiën van deze organisaties waren voor een belangrijk deel geïntegreerd in die van de KAB. De leden konden vaak gebruik maken van dezelfde voorzieningen als KAB-leden, óók van de voorzieningen van Herwonnen Levenskracht. Vgl. J. Peet, *Katholieke arbeidersbeweging. De KAB en het NKV in de maatschappelijke ontwikkeling van Nederland na 1945*. Onder redactie van J. Roes. Met medewerking van P. Mertens (Baarn 1993), p. 180-182; Peet, *Het uur van de arbeidersjeugd*, p. 340-349.

Sonnehaert. In de eerste helft van de jaren zestig nam Sonnehaert jaarlijks 300 à 350 vrouwen op; Ariënshof verzorgde elk jaar 160 à 220 mannen.¹

Over de precieze klachten van de mensen die tot het midden van de jaren zestig werden opgenomen in Sonnehaert en Ariënshof, is net zo min iets bekend als over de problematiek van de rust- en herstelbehoevenden in de andere Nederlandse herstellingsoorden. Er werden geen gegevens over verzameld. Er werd geen onderzoek naar gedaan. En er werd voor specifieke klachten op lichamelijk en geestelijk terrein evenmin een somatisch-medische, psychotherapeutische of psychiatrische behandeling gegeven. De opvang en de verzorging van de 'patiënten' bestonden ook in Sonnehaert en Ariënshof vooral uit rust, ontspanning en goede voeding. Als katholieke huizen hechtten Sonnehaert en Ariënshof veel waarde aan de geestelijke verzorging door een priester. Daarnaast vonden de opgenomen mensen voor persoonlijke problemen nog wel eens een gewillig oor bij de directrices van de beide huizen – die voor deze vorm van hulpverlening echter geen opleiding hadden genoten. Tenslotte kon voor lichtere medische problemen een beroep worden gedaan op een huisarts.²

2.3. Instellingen in de katholieke beweging

Alles bijeen waren Sonnehaert en Ariënshof net als de overige Nederlandse herstellingsoorden in wezen een vorm van zelfhulp in een werknemersorganisatie. Zij boden geen curatieve gezondheidszorg. Zij zochten in de praktijk van hun werk weinig of geen contact met de curatieve zorg en maakten niet of nauwelijks gebruik van medische, psychologische of psychiatrische kennis. Zij werden niet als een vorm van gezondheidszorg erkend en – over het geheel genomen – niet als gezondheidszorg gefinancierd in de collectieve voorzieningen en regelingen van de verzorgingssamenleving die in de jaren vijftig en zestig tot volle ontwikkeling begon te komen. Net als de andere herstellingsoorden hadden Sonnehaert en Ariënshof vooral een functie in de eigen (katholieke) sociale beweging en voor de eigen achterban van die beweging. Zij waren voor de in de beweging georganiseerde werknemers – ik kom hier in de volgende paragraaf op terug – tot op zekere hoogte een nuttige voorziening. Zij waren voor de KAB en voor Herwonnen Levenskracht daarnaast een investering van eigen middelen: een investering die rendement moest geven in de vorm van ledenbinding, van ledenwerving en van een groeiende kracht van de beweging.

¹ *Verslag van de Nederlandse Katholieke Arbeidersbeweging (1948-1954)*, p. 199, 211, 213-214; A.C.M. van Keep, *Aktiviteiten van de instellingen verenigd in de Coördinatie-Commissie Gezondheidszorg van het Nederlands Katholiek Vakverbond. Inventarisatie-onderzoek (nov. 1966)*, bijlagen 2 en 3, in: *Arch. NKV*, nr. 7894.

² Wij volstaan ter adstructie met twee artikelen uit het najaar van 1967: 'Herstellingsoorden hebben taak in maatschappij', in: *Ruim Zicht*, (12 okt. 1967), p. 13; 'Op Ariënshof: steeds meer overspannen mensen door jachtiger arbeidsproces', *ibidem* (9 nov. 1967), p. 13.

De leiding van Herwonnen Levenskracht maakte daar geen geheim van. Brieven die vrouwen na een opname in Sonnehaert schreven aan de leiding van Herwonnen Levenskracht, getuigden volgens de HL-bestuurder J.D. Verzuu in 1948 “van grote dankbaarheid ten opzichte van de K.A.B., die het initiatief tot dit werk ondernam.” Deze brieven mochten, meende hij, “wezenlijk beschouwd worden als een eerste klasse propaganda voor de K.A.B.” Herwonnen Levenskracht zelf werd daarbij niet vergeten.¹

Voor het overige waren Sonnehaert en Ariënshof, wat de inhoud van hun werk betreft, vanzelfsprekend katholieke instellingen. Verzuu wees er in 1948 met voldoening op, dat in Sonnehaert ten aanzien van het godsdienstig leven van de opgenomen vrouwen “zo stilzwijgend veel wordt rechtgebogen wat krom was”. In breder verband waren Sonnehaert en Ariënshof kleine steentjes waarmee de katholieke vakbeweging en de katholieke zuil na de tweede wereldoorlog verder werden uitgebouwd. En waarmee de leden van de KAB organisatorisch en mentaal nauwer aan de katholieke beweging konden worden gebonden.²

3. 1951-1966: HERSTELLINGSOORDEN IN EEN VERANDERENDE SAMENLEVING

Dat de Nederlandse herstellingsoorden rond het midden van de jaren zestig over het algemeen op dezelfde wijze werkten en gefinancierd werden als in de jaren vóór de tweede wereldoorlog, betekent niet dat zij geen oog hadden voor wat er in de samenleving om hun heen intussen allemaal veranderde en zich ontwikkelde. Integendeel: rond het midden van de jaren vijftig bezon een aantal herstellingsoorden zich uitdrukkelijk op de positie van de tehuizen in (of buiten) de gezondheidszorg en in (of buiten) de collectieve regelingen en voorzieningen van de verzorgingssamenleving. Een vorm van bezinning, op het functioneren van Sonnehaert en Ariënshof, was er ook binnen Herwonnen Levenskracht. Maar veel feitelijke gevolgen had die bezinning tot in het midden van de jaren zestig niet – noch bij Herwonnen Levenskracht, noch elders.

3.1. *Perspectieven voor externe financiering en vernieuwing*

De directe aanleiding waardoor bij een aantal herstellingsoorden behoefte ontstond aan een bezinning op het eigen werk, was dat in het begin van de jaren vijftig bij verschillende gelegenheden van medische en psychiatrische zijde

¹ [J.D. Verzuu], Voorstel tot verruiming en interne verandering van het rusthuis “Sonnehaert” te Zeist [dec. 1948], in: *Arch. HL*, nr. 451.

² Ibidem.

nogal ferme kritiek werd geuit op de gebruikelijke werkwijze van de herstellingsoorden. Vooral een bijdrage van de Amsterdamse psychiater F. Grewel, in november 1951 in het gezaghebbende *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, trok de aandacht. In deze bijdrage stelde Grewel, dat de meeste herstel- en rustbehoevenden in de herstellingsoorden daar vooral verbleven wegens psychische problemen van allerlei aard. Deze problemen werden echter door de oorden zelf en door de huisartsen die de patiënten naar een herstellingsoord verwezen, meestal verkeerd gediagnostiseerd. De patiënten kregen voor hun psychische problemen in de herstellingsoorden ook geen adequate behandeling. Grewel trok daaruit de conclusie, dat het verblijf in een herstellingsoord voor de meeste patiënten uit een oogpunt van werkelijk herstel geen zin had. Sterker: het in de herstellingsoorden gebruikelijke regime van hoofdzakelijk rust achtte de psychiater voor de meeste patiënten met psychische problemen eerder schadelijk dan heilzaam.¹

De herstellingsoorden zelf en de herstellingsoordorganisaties die kennis namen van Grewels kritiek, wilden zover niet gaan. Zij namen de kritiek wel serieus. De belangrijkste organisaties gaven in 1952 een Commissie van Medische Deskundigen de opdracht, om een onderzoek in te stellen naar de werkwijze in de herstellingsoorden. Deze Commissie onderschreef in 1954 in hoofdzaak de kritiek van Grewel.² Maar zij vond tegelijkertijd dat het herstellingsoord voor de meeste rustbehoevenden – óók die met overwegend psychische problemen – toch een nuttige voorziening kon zijn, mits de tot dan toe gebruikelijke verpleging en benadering van de patiënten werd verbeterd. De Commissie bepleitte – ten dele weer in navolging van Grewel – onder meer een verbetering van de diagnostiek en de invoering van een daadwerkelijke behandeling van de patiënten met vormen van psychotherapie en van arbeidstherapie, kortom: een zekere mate van medicalisering en professionalisering van het werk in de herstellingsoorden.³ Een Contact-Commissie van de belangrijkste herstellingsoordorganisaties nam in 1956 het rapport van de Commissie van Medische Deskundigen in hoofdzaak over.⁴ Op de eerste plaats om medische redenen. De hele gezondheidszorg kende in de jaren vijftig een ontwikkeling naar expansie en kwaliteitsverbetering van de

¹ F. Grewel, 'De waarde van herstellingsoorden voor "overwerkten" en "zenuwzwakken"', in: *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, 95(1951), IV, nr. 44 (3 nov. 1951), p. 3229-3230, 3232-3235.

² Rapport Commissie van Medische Deskundigen over de taak en de plaats van het herstellingsoord in het geheel van de gezondheidszorg (nov. 1954), p. 1-2, 4-5, 8, 11, 13-14, in: *Arch. HL*, nr. 1241.

³ Ibidem, p. 8-14, 17-18; Grewel, 'De waarde van herstellingsoorden', p. 3235.

⁴ Rapport van de Contact-Commissie uit het Herstellingsoordwezen in Nederland inzake wijziging van de organisatie in de herstellingsoordverpleging [voorjaar 1956], p. 16, in: *Arch. HL*, nr. 1241.

voorzieningen. De hulpverlening aan mensen met psychische problemen vormde daarop geen uitzondering.¹ De herstellingsoorden wilden daarbij niet langer achterlopen. De Contact-Commissie meende dat de zorg in de herstellingsoorden in ieder geval moest worden aangepast aan de actuele stand van de medische kennis.

Daarnaast – ten tweede – verwachtten de Contact-Commissie en de Commissie van Medische Deskundigen beide, dat een betere kwaliteit van de herstellingsoordbehandeling de huizen een grotere bekendheid en een betere naam in medische kringen zou geven. Daarmee zou dan – tenslotte – weer een financieel en economisch probleem van de herstellingsoorden kunnen worden opgelost. De Contact-Commissie en de Medische Commissie waren bij hun onderzoek naar het herstellingsoordwezen in Nederland ook tot de conclusie gekomen, dat een substantiële verbetering van de kwaliteit van het werk in de tehuizen – met name door het aantrekken van meer en beter opgeleid personeel – bij de bestaande schaal en bij de interne financieringswijze van de huizen niet mogelijk zou zijn. De huizen waren eenvoudig te klein en konden op basis van een interne financiering van de opnamen door de herstellingsoordverenigingen niet zóveel patiënten opnemen, dat op de langere termijn een grotere en beter opgeleide staf binnen de normale exploitatie van de tehuizen bekostigd zou kunnen worden. Grotere bekendheid en een betere naam van de herstellingsoorden in medische kring moesten daar uitkomst bieden: zij moesten resulteren in meer verwijzingen van patiënten door de huisartsen. Externe financiering van de opnamen, bij voorbeeld door de ziekenfondsen, moest de opvang van meer patiënten mogelijk maken. Meer verwijzingen en een ruimere externe financiering van de opnamen te zamen zouden dan binnen de normale exploitatie een economisch draagvlak creëren waarop een verdere ontwikkeling van het werk in de herstellingsoorden mogelijk zou zijn.²

Er werden wel enkele problemen voorzien. Zo zagen de beide Commissies al direct in, dat met wijzigingen in de financiering van de opnamen – bij voorbeeld door ziekenfondsbijdragen – de rol van de herstellingsoordverenigingen aanzienlijk zou veranderen en misschien wel beëindigd zou moeten worden. Ten minste een aantal verenigingen heeft daar waarschijnlijk problemen mee gehad. Daarnaast confronteerde de koers die de commissies uitzetten, de herstellingsoorden met een vicieuze cirkel. Er leek een rimpelloze ontwikkeling mogelijk van kwaliteitsverbetering, via medische erkenning en meer opnamen, naar (eventueel) erkenning en financiering door de ziekenfondsen en (in elk

¹ E.W. Roscam Abbing (red.), *Bouw en werking van de gezondheidszorg in Nederland* (Utrecht 1979), p. 88-96.

² Rapport Commissie van Medische Deskundigen (nov. 1954), p. 6-10, 12-18; Rapport van de Contact-Commissie [voorjaar 1956], p. 14-16, 18.

geval) een verbreding van de economische basis.¹ Maar in feite was er een grote kans dat die ontwikkeling al in de eerste stappen vast zou lopen. De herstellingsoorden stonden wat hun opzet en werkwijze betreft in hoofdzaak buiten de medische wereld. Met de verdere medische professionalisering en kwaliteitsverbetering na 1945 ontwikkelde deze distantie tussen de herstellingsoorden en de medische wereld zich tot de duidelijke kwaliteitskloof waarop Grewel de vinger had gelegd. De verhoopte medische erkenning en de verwachte groei van het aantal opnamen zouden daardoor kunnen uitblijven. Erkenning en externe financiering van de opnamen door de ziekenfondsen waren onzeker. En met het achterwege blijven van erkenning, externe financiering en opnamen zouden de herstellingsoorden weer over onvoldoende middelen beschikken voor de gewenste verbetering van de kwaliteit van hun zorg.

De herstellingsoordverenigingen die hadden deelgenomen aan het werk in de Contact-Commissie, richtten in 1958 een gezamenlijke organisatie op: de Unie van Nederlandse Herstellingsoordorganisaties. De Unie stelde zich onder meer ten doel grotere bekendheid te geven aan het werk in de aangesloten tehuizen en contacten te leggen met de overheid en met de organen van de gezondheidszorg.² In dat verband beijverde de Unie zich ook voor het verkrijgen van wettelijke erkenning en financiering van het herstellingsoord in het kader van de wettelijk verplichte ziekenfondsverzekering. Maar die erkenning en financiering kwamen er niet. De overheid was weliswaar bereid de herstellingsoorden te erkennen, maar verlangde voorafgaand overleg tussen de Unie en de Ziekenfondsraad. De Ziekenfondsraad – het toezichthoudend orgaan voor de uitvoering van de ziekenfondsverzekering – stelde de financiering van de herstellingsoorden afhankelijk van de erkenning van hun werk door de overheid. Zij gaf bovendien te kennen dat het herstellingsoordwerk niet haar hoogste prioriteit was. De Unie sliep daarop min of meer in en ontplooidde sinds het begin van de jaren zestig weinig of geen verdere activiteit. In de aangesloten herstellingsoorden veranderde, ondanks de gegeven aanzetten tot in de tweede helft van de jaren zestig, weinig of niets.³

3.2. *Ontwikkelingen bij Herwonnen Levenskracht*

¹ Rapport van de Contact-Commissie [voorjaar 1956], p. 6-12, 18; Rapport Commissie van Medische Deskundigen (nov. 1954), p. 13, 15-16.

² Verslag over de jaren 1958 tot en met 1961 van de Unie van Nederlandse Herstellingsoordorganisaties, p. 1, in: *Arch. HL*, nr. 1704.

³ *Ibidem*, p. 3-5; A.J. Vulink, *Ontstaan van de Unie van Nederlandse Herstellingsoordorganisaties* (1984), p. 6, in: *Arch. NZF*.

Herwonnen Levenskracht was ondanks haar functie van herstellingsoordorganisatie niet bij het werk van de Contact-Commissie betrokken geweest.¹ Maar dat betekende niet dat Herwonnen Levenskracht in de jaren vijftig geen oog had voor tekortkomingen in haar eigen herstellingsoordwerk. Kritiek op het werk in Sonnehaert was er zelfs al geweest in 1948. Net een half jaar na de opening van het huis stelde de eerder genoemde J.D. Verzuu in een notitie voor de leiding van Herwonnen Levenskracht vast, dat de vereniging in een aantal opzichten onvoldoende voorzieningen had getroffen voor het verblijf van de vrouwen in Sonnehaert. Ook had Herwonnen Levenskracht de ernst van de problematiek van de opgenomen vrouwen, met name van de psychische problematiek, totaal onderschat. Vooral uit onervarenheid met het herstellingsoordwerk, meende Verzuu, “hadden wij niet de juiste kijk op de uitingen en gedragingen zoals wij die nu reeds [bij de opgenomen vrouwen] ervaren hebben”.²

Verzuu deed in 1948 ook voorstellen tot verbetering. Ten aanzien van de geestelijke verzorging van de opgenomen vrouwen stelde hij voor dat voorzieningen zouden worden geschapen waardoor een priester – een inwonend rector – permanent beschikbaar zou kunnen zijn. Verzuu stond daarbij waarschijnlijk ook een inhoudelijke verdieping van de begeleiding voor ogen, waardoor de levensproblemen van de opgenomen vrouwen in het herstellingsoord ter sprake zouden kunnen komen. Hij vond althans in zijn advies aan de leiding van Herwonnen Levenskracht: “Een kwart retraitsfeer is weldadig en drukt niet merkbaar.” Daarnaast behelsden Verzuu’s voorstellen vooral bouwkundige verbeteringen, die het comfort van de opgenomen vrouwen in het vroegere landhuis moesten vergroten.³ Van alle voorstellen werd echter, afgaande op enkele schaarse gegevens in de resultatenrekeningen van Herwonnen Levenskracht, waarschijnlijk slechts een klein deel uitgevoerd.⁴ Na 1955 zijn er wel verbeteringen aangebracht in de accommodatie van Sonnehaert. Zowel in Sonnehaert als in Ariënhof werden nu ook eenvoudige vormen van bezigheidstherapie ingevoerd. In interne discussies in de KAB en Herwonnen Levenskracht bleek ook af en toe weer een besef dat het werk in de herstel-

¹ Notulen DB/HL (11 april 1956), in: *Arch. HL*, nr. 1534.

² [J.D. Verzuu], Voorstel tot verruiming en interne verandering van het rusthuis “Sonnehaert” te Zeist [dec. 1948], *ibidem*, nr. 451.

³ *Ibidem*; *Verslag van de Nederlandse Katholieke Arbeidersbeweging betrekking hebbende op de werkzaamheden gedurende de jaren 1948 tot en met 1954*, p. 215.

⁴ Rapport voor het bestuur van “Herwonnen Levenskracht” betreffende [de boekjaren] 1949-1951, in: *Arch. HL*, nr. 1650. Zie tevens: H.J. Vuister, Herwonnen Levenskracht. Voorlopig rapport “Sonnehaert” (3 mei 1954), *ibidem*, nr. 451.

lingsoorden verandering behoefde. Maar aan de grondtrekken van de verpleging en de verzorging in de beide huizen veranderde wezenlijk niets.¹

De redenen voor het trage tempo waarin tussen 1948 en het midden van de jaren zestig verbeteringen in het herstellingsoordwerk van Herwonnen Levenskracht werden aangebracht, lagen ten dele op financieel terrein. De resultatenrekeningen van de vereniging maken niet duidelijk hoeveel middelen Herwonnen Levenskracht voor de verpleging in Sonnehaert en Ariënhof beschikbaar had. Maar het staat vast dat de vereniging in elk geval in de jaren 1949-1951, direct ná de kritische rapportage van Verzuu, soms grote verliezen leed op haar totale begroting. De animo om aan Sonnehaert méér uit te geven dan al gebeurde, zal bij de leiding van Herwonnen Levenskracht juist in deze periode gering zijn geweest. En dat te meer, omdat de verliezen van de vereniging onder meer veroorzaakt waren door tekorten op de exploitatie van het herstellingsoord. Daartegenover bleek dat Herwonnen Levenskracht in winstgevendende jaren – in 1955 en 1956 – direct extra investeerde in Sonnehaert en middelen reserveerde voor een verdere ontwikkeling van het eigen herstellingsoordwerk. Na 1956 verkeerde Herwonnen Levenskracht in feite in een aanhoudende financiële crisis. De inkomsten uit charitatieve actie en uit de eigen achterban liepen structureel terug – onder meer doordat sinds het einde van de jaren vijftig de ontwikkeling van het ledental van de KAB enigszins stagneerde. De uitgaven stegen echter gestaag, en de vereniging leed vooral in het begin van de jaren zestig zware verliezen.² In hoeverre dat voor de exploitatie van Sonnehaert en Ariënhof direct nadelige gevolgen heeft gehad, kan op grond van de beschikbare cijfers niet met zekerheid worden vastgesteld. Duidelijk lijkt wel, dat voor grote extra-investeringen – nodig voor een ontwikkeling van het herstellingsoordwerk zoals die door de beide commissies uit het herstellingsoordwezen was bepleit – op basis van een interne financiering de benodigde middelen begonnen te ontbreken.

Financiële problemen zijn echter stellig niet de enige reden geweest, waarom Herwonnen Levenskracht niet méér in het eigen herstellingsoordwerk investeerde dan het in feite deed. Alles wijst erop dat de leiding van Herwonnen

¹ Zie onder meer: Nota inzake het financieel verslag [over het boekjaar] 1955 van Herwonnen Levenskracht (27 april 1956), *ibidem*, nr. 728; afschrift brief van H.J. Koster aan DB/HL (4 april 1956), *ibidem*, *Arch. NKV*, nr. 3697; Enige kenmerkende gegevens over de zorg voor rust- en herstelbehoevenden in de K.A.B. en over de taak en werkwijze van de bestaande rusthuizen (15 maart 1960), in: *Arch. HL*, nr. 870; H.M. Franken, Enige notities over het herstellingsoordwerk in de K.A.B., in verband met de te houden bespreking op donderdag 17 maart 1960 te Eindhoven (15 maart 1960), *ibidem*.

² Rapport voor het Bestuur van “Herwonnen Levenskracht” betreffende [de boekjaren] 1948-1954, *ibidem*, nr. 1650; Nota inzake het financieel verslag 1955 van Herwonnen Levenskracht (27 april 1956), *ibidem*, nr. 728; Rapport van de Katholieke Vereniging “Herwonnen Levenskracht” Utrecht. Boekja[ren] 1956-1966, *ibidem*, nr. 729-732 en 1441.

Levenskracht tegelijkertijd, ondanks de (sporadische) zelfkritiek, in veel opzichten niet beseftte dat zij zich voor het werk in de herstellingsoorden een grotere financiële inspanning moest getroosten; en niet wist hoe grotere uitgaven voor dat werk zinvol besteed zouden kunnen worden. Wat het laatste betreft wijs ik weer op de onervarenheid van Herwonnen Levenskracht met het herstellingsoordwerk, waarop ook Verzuu in 1948 al de vinger legde. Daarnaast zou veel diagnostische en (niet-psychiatrische) therapeutische kennis – die een werkelijke hervorming en kwaliteitsverbetering van de zorg in de herstellingsoorden mogelijk zouden maken – pas in latere jaren, vanaf de tweede helft van de jaren vijftig en in de jaren zestig, in Nederland ter beschikking komen en gangbaar worden. Van relevante ervaringen en informatie die desondanks in de eigen organisatie en daarbuiten beschikbaar was,¹ werd niet of te weinig gebruik gemaakt. En wat het eerste betreft – het feit dat Herwonnen Levenskracht vaak niet beseftte dat er meer in Sonnehaert en Ariënhof geïnvesteerd moest worden – speelde waarschijnlijk ook een rol, dat de leiding van Herwonnen Levenskracht over de hele periode tussen 1948 en het midden van de jaren zestig helemaal niet ontevreden was over het werk in de herstellingsoorden. Er was ook enige reden voor tevredenheid. Ik wees in de vorige paragraaf al op de dankbare brieven van sommige vrouwen die waren opgenomen in Sonnehaert. Daarnaast was het herstellingsoord, zoals de Commissie van Medische Deskundigen in 1954 vaststelde,² in veel opzichten de enige voorziening waar herstel- en rustbehoevenden en patiënten met in hoofdzaak psychische problemen terecht konden, en waar zij in elk geval aandacht en een goede verzorging kregen. Verbeteringen en vernieuwingen in het werk van de herstellingsoorden hebben daardoor vermoedelijk minder urgent geleken.

3.3. *Werknemerszelfhulp als norm*

Alles bijeen bleef het werk in de herstellingsoorden van Herwonnen Levenskracht tot het midden van de jaren zestig dus in wezen verpleging en verzorging, hoofdzakelijk intern gefinancierd uit charitatieve actie en uit onderlinge solidariteit van de leden van de KAB. De beperkingen van de interne financiering kunnen een belemmering zijn geweest voor een verdere ontwikkeling van het werk. Andere herstellingsoordverenigingen zagen dat sinds het midden van

¹ Rapport voor het Bestuur van “Herwonnen Levenskracht” betreffende het boekjaar 1953, *ibidem*, nr. 1650; Notulen DB/HL (8 april en 18 juli 1952), *ibidem*, nr. 1536; Brief van J.A. de Zwart aan het bestuur van Herwonnen Levenskracht (15 nov. 1952), *ibidem*, nr. 658; ‘Arbeidstherapie in roestvrij staal. De afdeling metaalbewerking’, in: *Zonnebloemen. Maandblad van Herwonnen Levenskracht*, 24(1954), 73-75. Zie ook: *ibidem*, 20(1950), p. 110-111; 22(1952), p. 26-28, 98-99.

² Rapport Commissie van Medische Deskundigen over de taak en de plaats van het herstellingsoord in het geheel van de gezondheidszorg (nov. 1954), p. 8-9, in: *Arch. HL*, nr. 1241.

de jaren vijftig in. Zij streefden naar een vernieuwing en professionalisering van hun werk, en naar financiering uit de externe bronnen van de zich ontwikkelende verzorgingssamenleving. Herwonnen Levenskracht koos daar niet voor. Voor de praktijk van haar werk zag de vereniging de wenselijkheid van vernieuwing soms wel, maar vaker niet in. Voor de financiering bevestigde Herwonnen Levenskracht in het begin van de jaren zestig expliciet haar identiteit als een vorm van onderlinge werknemerszelfhulp en van charitatieve actie.¹

Omgevingsfactoren speelden daarbij een rol: veel reële mogelijkheden voor inhoudelijke vernieuwing en voor externe financiering waren er tot het midden van de jaren zestig nu eenmaal niet. Maar het staat ook vast dat Herwonnen Levenskracht – in ieder geval wat de vorm van financiering betreft – in hoofdzaak niet anders wilde. Werknemerszelfhulp was in Herwonnen Levenskracht tot op zekere hoogte een waarde in zichzelf. De voorzieningen van Herwonnen Levenskracht werden niet beschouwd als louter dienstverlening en belangenbehartiging, maar bovendien als een mobiliserend getuigenis van wat de katholieke arbeiders en de arbeidersbeweging “door eigen kracht”² konden totstandbrengen. Herwonnen Levenskracht en haar leiding konden van dat getuigenis en van de waarden die het uitdrukte, in het begin van de jaren zestig nog maar moeilijk afscheid nemen.³

4. HERWONNEN LEVENSKRACHT ALS VOORTREKKER: ONTWIKKELINGEN NA 1966

Toch sloegen uiteindelijk drie herstellingsoorden in de katholieke vakbeweging – naast Sonnehaert en Ariënshof ook het bij Venlo gelegen herstellingsoord Mgr. Mutsaersoord van de Katholieke Bond van Vervoerspersoneel (KBV) – in de tweede helft van de jaren zestig als eersten opnieuw de weg naar een vernieuwing van hun werk en naar externe financiering van dat werk in.⁴ En nu met succes.

¹ Bijlage Agenda Dagelijks Bestuursvergadering [van Herwonnen Levenskracht] van 27 oktober 1958. Memorandum van de voorzitter, in: *Arch. NKV*, nr. 16468; Nota inzake het donateurschap als voorwaarde voor bepaalde voorzieningen van Herwonnen Levenskracht (3 nov. 1960), *ibidem*, nr. 16487; Nota inzake voorbereiding van maatregelen ter bevordering van de donateursactie op vrijwillige basis (3 nov. 1961), *ibidem*, nr. 16488; Notulen DB/HL (9 jan. 1962), in: *Arch. HL*, nr. 1537.

² Vgl. W.G. Versluis, *Door eigen kracht. Vijftig jaren geschiedenis van de Bossche Diocesane Bond der K.A.B., 1903-1953*, Tilburg [1953].

³ Notulen DB/HL (14 en 18 sept. en 2 okt. 1962), in: *Arch. HL*, nr. 1537. Zie ook: B.J. Damhuis, Nota betreffende de ontwikkeling en de financiële problematiek van Herwonnen Levenskracht (9 juni 1966), in: *Arch. NKV*, nr. 5040.

⁴ A.J. Vulink, *Ontstaan van de Unie van Nederlandse Herstellingsoordorganisaties (1984)*, p. 6, in: *Arch. NZF*, Verslag van de bespreking in verband met een prae-onderzoek rond de rust- en herstellingsoordactiviteiten (1 okt. 1968), in: *Arch. HL*, nr. 253.

4.1. *Hervorming en externe financiering in Sonnehaert en Ariënhof: het begin*

De aanzet tot deze plotselinge vernieuwingsdrang kwam net als in de jaren vijftig van buiten de wereld van de herstellingsoorden. In 1966 verrichtte een bedrijfseconomisch adviseur in opdracht van het Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV), sinds 1964 de opvolgster van de KAB, een onderzoek naar de problemen die bestonden bij verschillende activiteiten van het NKV op het terrein van de gezondheidszorg. Het onderzoek strekte zich ook uit over Herwonnen Levenskracht en de herstellingsoorden. Wat de laatste betreft herhaalden de uitkomsten van het onderzoek in wezen de conclusies die Grewel en de commissies uit het herstellingsoordwezen in de jaren vijftig hadden getrokken. In feite werden het NKV en Herwonnen Levenskracht nu voor de keus gesteld: òf het werk in Sonnehaert en Ariënhof ingrijpend hervormen, òf de twee huizen op korte termijn sluiten.¹ Herwonnen Levenskracht aarzelde in 1966 en 1967 opnieuw. Maar te zelfder tijd namen een nieuwe directrice en een nieuwe medisch adviseur in Sonnehaert al de eerste initiatieven voor een daadwerkelijke vernieuwing van het werk. Herwonnen Levenskracht besloot deze initiatieven nu te steunen.²

Met betrekking tot de problematiek van de opgenomen patiënten werd, na een lange periode van voorbereiding, in 1969 en 1970 voor het eerst systematisch onderzoek verricht in de huizen Sonnehaert, Ariënhof en Mgr. Mutsaersoord. De onderzoekers – twee artsen, werkzaam in Sonnehaert en Ariënhof – trokken de conclusie dat rond 80% van de patiënten in de drie huizen daar verbleef wegens klachten van psychische of psychosomatische aard. Ongeveer 50% van de onderzochte patiënten gaf maatschappelijke problemen aan als een belangrijke oorzaak van de klachten.³ In het begin van de jaren zeventig kwam voor klachten van deze aard – psychosomatische en psychische klachten die het gevolg konden zijn van spanningen en conflicten in de leefomgeving van de patiënt – de omschrijving ‘psychosociale problemen’ in gebruik. Sonnehaert en Ariënhof namen deze omschrijving voor de problematiek van hun patiënten over.⁴ Met betrekking tot de praktijk van het werk in Sonnehaert en

¹ A.C.M. van Keep, *Aktiviteiten van de instellingen verenigd in de Coördinatie-Commissie Gezondheidszorg van het Nederlands Katholiek Vakverbond. Inventarisatie-onderzoek* (nov. 1966), p. 1, 6-9, 13 en bijlage 2-3, in: *Arch. NKV*, nr. 7894.

² Vgl. Notulen DB/HL (2 en 21 dec. 1966; 31 mei, 21 juni en 21 dec. 1967; 24 april 1968), in: *Arch. HL*, nr. 143-144 en 1538.

³ Notulen van de vergadering van de herstellingsoorden (26 nov. 1970), *ibidem*, nr. 255; Inleiding door de heren De Groot en Roosen, artsen van de herstellingsoorden Ariënhof en Sonnehaert op 16 december 1970, tijdens de Algemene Vergadering van Herwonnen Levenskracht, in: *Arch. NKV*, nr. 26210.

⁴ E.J.H. ter Heine, ‘Wat zijn psychosociale problemen? Een voorstel voor een begripsom-

Ariënshof bleek het onderzoek naar de problematiek van de patiënten in de fase van voorbereiding reeds een stimulans voor het verzamelen van medische informatie over de patiënten, en voor een professionalisering van de opnameprocedure. Deze procedure lag tot dan geheel in handen van de plaatselijke comité's en van het hoofdbestuur van de vereniging Herwonnen Levenskracht. Sinds 1968 werd, mede onder druk van de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst (KNMG), de aanvraag voor een opname in Sonnehaert en Ariënshof gedaan door een huisarts en goedgekeurd door de artsen van de beide huizen. Herwonnen Levenskracht behield een 'attenderende' rol: zij kon wijzen op mensen die misschien baat hadden bij opname in een herstellingsoord.¹ Wat de behandeling betreft werd tussen 1968 en 1972 een begin gemaakt met het aantrekken van gespecialiseerd personeel voor verschillende vormen van arbeidstherapie, creatieve therapie en psychotherapie.²

Voor het overige stond Herwonnen Levenskracht nu voor de vraag: hoe de stijgende kosten van het kwalitatief betere en meer professionele herstellingsoordwerk te financieren.³ De gebruikelijke interne financiering schoot nu definitief tekort. De oorzaken daarvan lagen (behalve in de toch al benarde financiële positie van de vereniging) vooral in ontwikkelingen binnen de katholieke vakbeweging. Er was in de katholieke arbeidersbeweging – zowel bij de KAB als bij het NKV – al sinds de jaren vijftig een tendens om taken buiten het eigenlijke – vooral sociaal-economische – vakbewegingswerk af te stoten. De activiteit van de beweging in de gezondheidszorg was daarbij tot nog toe ontzien. De leiding van het NKV beschouwde deze taak ook aan het einde van de

schrijving', in: *Gezondheidszorg en samenleving. Tijdschrift voor gedragswetenschappen in de gezondheidszorg*, 4(1983), p. 119; J.B. Roosen, B.H. de Groot, 'Het herstellingsoord op de helling. Van rusthuis naar behandelingscentrum met activerende therapie', in: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 117(1973), nr. 39, p. 1461; 'De welzijnsfunctie van onze herstellingsoorden', in: *In en om [Herwonnen Levenskracht]. Contactorgaan van Herwonnen Levenskracht*, 4(1972), p. 11.

¹ Verslag van de vergadering van de staf van de herstellingsoorden in verband met het prae-wetenschappelijk onderzoek (12 maart 1968), in: *Arch. HL*, nr. 255; Verslag van de bespreking i.v.m. een prae-onderzoek rond de rust- en herstellingsoord activiteiten (1 okt. 1968), *ibidem*, nr. 253. Zie ook: Brief van de Commissie inzake Geneeskundige Verklaringen van de KNMG aan het bestuur van Herwonnen Levenskracht (14 jan. 1967) en andere correspondentie, *ibidem*, nr. 108.

² Zo althans in Ariënshof. De ontwikkeling in Sonnehaert is waarschijnlijk niet anders geweest. Vgl. Notulen DB/HL (25 maart 1968), in: *Arch. HL*, nr. 144; P.H., 'Van rusthuis naar herstellingsoord', in: *In en om*, 1(1969), p. 38-39; P.H., 'De Algemene Vergadering van Herwonnen Levenskracht over het jaar 1969', *ibidem*, 2(1970), p. 10-11; 'De welzijnsfunctie van onze herstellingsoorden', *ibidem*, 4(1972), p. 11; 'Doe mee(r). Leef mee(r)', *ibidem*, 4(1972), p. 100; F.H., 'Om en in Ariënshof', *ibidem*, 5(1973), p. 9.

³ P.H., 'De Algemene Vergadering van Herwonnen Levenskracht over het jaar 1969', *ibidem*, 2(1970), p. 11.

jaren zestig en het begin van de jaren zeventig nog als nuttig voor de leden en voor de beweging zelf. Bij de NKV-leden nam de animo voor de taak van het NKV in de gezondheidszorg en voor Herwonnen Levenskracht echter af. Op het plaatselijke niveau – waar de bronnen van de interne financiering lagen – kon Herwonnen Levenskracht niet langer zonder meer rekenen op de medewerking en de vrijgevigheid van de NKV-leden. Tegelijkertijd daalde nu het ledental van het NKV – mede als gevolg van de algemene ontwikkeling naar secularisatie en ontkerkelijking in de Nederlandse samenleving in deze periode. De interne bronnen waaruit Herwonnen Levenskracht kon putten droogden daarvoor verder op.¹ De enige mogelijkheid voor een instandhouding van de voorzieningen van Herwonnen Levenskracht, of voor een uitbreiding en verbetering, was nu: externe financiering van de voorzieningen, met name van de opnamen.²

Met betrekking tot de herstellingsoorden stonden Herwonnen Levenskracht daarvoor verschillende wegen open. De vereniging kon zich, in beperkte mate, weer tot de vrijwillige aanvullende verzekeringen van de ziekenfondsen wenden. Voor de externe financiering van de opname van werknemers in de grafische bedrijven en in het mijnbedrijf kon de vereniging een beroep doen op enkele bedrijfseigen sociale fondsen. In 1971 slaagden Herwonnen Levenskracht en andere herstellingsoordorganisaties er met enige moeite in de opname van sommige arbeidsongeschikte werknemers te financieren in het kader van een sociale verzekeringsregeling, *in casu* de in 1967 in werking getreden Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering (wao). Voldoende was dat echter niet.³ De werkelijke oplossing van het probleem van de financiering van de opnamen in

¹ Peet, *Katholieke arbeidersbeweging*, p. 105-III, 332, 338, 411-413, 422-425, 442-443; J. Roes (red.), *Katholieke arbeidersbeweging. De KAB en het NKV in de economische en politieke ontwikkeling van Nederland na 1945* (Baarn 1985), p. 368-369; B.J. Damhuis, Nota betreffende de ontwikkeling en de financiële problematiek van Herwonnen Levenskracht (9 juni 1966), in: *Arch. NKV*, nr. 5040; Rapport van de Katholieke Vereniging "Herwonnen Levenskracht" Utrecht. Boekja[ren] 1963-1966, in: *Arch. HL*, nr. 1441; Financieel verslag [1967; 1969-1970], ibidem, nr. 223, 2646; Notulen DB/NKV (10 okt. 1966), in: *Arch. NKV*, nr. 8140; Notulen DB/HL (2 nov. 1966), in: *Arch. HL*, nr. 1538; Bestuursvoorstel inzake financiële bijdragen aan leden van het N.K.V. (bijlage VII voor de Algemene Vergadering van Herwonnen Levenskracht d.d. 14 maart 1967), in: *Arch. NKV*, nr. 8130; Notulen AV/HL (14 maart 1967), ibidem, nr. 7787.

² 'Op Ariënhof: steeds meer overspannen mensen door jachtiger arbeidsproces', in: *Ruim Zicht*, (9 nov. 1967), p. 13.

³ Handleiding voor plaatselijke en parochiële comité's [van Herwonnen Levenskracht] (1965), p. 14 en (1966), p. 16-17, in: *Arch. HL*, nr. 1709; Verslag van de bespreking i.v.m. een prae-onderzoek rond de rust- en herstellingsoord activiteiten (1 okt. 1968), ibidem, nr. 253; Lezing door de heer Vulink over financiën [van de herstellingsoorden van Herwonnen Levenskracht] (21 maart 1979), in: *Archief Stichting Herstellingsoorden HL*, I (doos met stukken van verschillende herkomst uit de jaren 1973-1981). Het *Archief van de Stichting Herstellingsoorden "Herwonnen Levenskracht"* berust bij het Katholiek Documentatie Centrum te Nijmegen.

Sonnehaert en in Ariënhof lag niet in de sfeer van de vrijwillige of wettelijke verzekering, maar van de sociale voorziening: bij de in 1965 in werking getreden Algemene Bijstandswet. Volgens artikel 10 (lid 1) van deze wet kon door de gemeentebesturen die de Bijstandswet uitvoerden, onder soepele voorwaarden bijstand worden verleend voor de opname van een persoon in een psychiatrische of een 'andere' inrichting. De leiding van Herwonnen Levenskracht meende nu in 1966, dat met de in artikel 10 genoemde 'andere inrichtingen' ook de herstellingsoorden bedoeld konden zijn.

De beslissing om voor de financiering van de opnamen in Sonnehaert en Ariënhof daadwerkelijk een beroep te doen op de Bijstandswet, werd niet lichtvaardig genomen. Het Dagelijks Bestuur van Herwonnen Levenskracht was beducht voor boze reacties van de leden en de donateurs van de vereniging, wanneer deze, na dikwijls jarenlang te hebben bijgedragen, verplicht zouden worden zich voor bijstand inzake de kosten van opname in een instelling van Herwonnen Levenskracht te wenden tot de gemeentebesturen. De charitatieve gezindheid van de donateurs en de motivatie van het kader van de vereniging zouden er onder kunnen lijden, wanneer zou blijken dat de bijdragen en de inspanningen van 'de basis' voor de financiering van belangrijke voorzieningen van Herwonnen Levenskracht – waaronder de herstellingsoorden – niet langer noodzakelijk waren. Aan de basis van Herwonnen Levenskracht gingen inderdaad hier en daar stemmen op, dat bij opname in een herstellingsoord in de toekomst eerst een beroep op de eigen middelen van Herwonnen Levenskracht zou moeten worden gedaan en pas daarna op de Algemene Bijstandswet. Daarnaast werd de vrees geuit dat de overheid de financiering van opnamen in herstellingsoorden in de Bijstandswet op den duur zou kunnen binden aan voorwaarden met betrekking tot het functioneren van de instellingen, of dat Herwonnen Levenskracht op andere manieren een deel van haar zeggenschap over de twee huizen uit handen zou moeten geven.¹

Van dat laatste bleek in eerste instantie echter weinig. Van Herwonnen Levenskracht werd weliswaar geëist, dat de vereniging haar voorzieningen ook voor niet-NKV'ers beschikbaar zou stellen, maar verdere externe regelgeving van betekenis was er in het kader van de Bijstandswet niet. De openstelling van het herstellingsoordwerk van Herwonnen Levenskracht voor niet-'georganiseerden' heeft bovendien voor de praktijk van het werk en voor de samenstelling

¹ Wet van 13 juni 1963, houdende nieuwe regelen betreffende de verlening van bijstand door de overheid (Algemene Bijstandswet), in: *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, (1963), nr. 284; Nota over de inkomsten en uitgaven van Herwonnen Levenskracht en de toepassing van de Algemene Bijstandswet (4 maart 1966), in: *Arch. NKV*, nr. 5044; Notulen DB/HL (17 nov. 1965 en 8 feb. 1966), in: *Arch. HL*, nr. 1538; Verslag van de bespreking in verband met een prae-onderzoek rond de rust- en herstellingsoordactiviteiten (1 okt. 1968), *ibidem*, nr. 253; 'H.L. en a.b.w.', in: *In en om*, 1(1969), p. 7.

van het patiëntenbestand in Sonnehaert en Ariënhof waarschijnlijk geen grote gevolgen gehad. Herwonnen Levenskracht zond in 1967 op een totaal van 557 patiënten 157 niet-georganiseerden (= 28%) naar Sonnehaert, Ariënhof en enkele andere herstellingsoorden. Deze niet-georganiseerden waren stellig als vanouds vooral mensen uit het werknemende milieu, en vermoedelijk ook vooral mensen uit katholieke kring.¹ De problematiek waarvoor zij werden opgenomen, zal geen wezenlijk andere zijn geweest dan die van de NKV-leden in de herstellingsoorden. Ten gunste van het beroep op de Bijstandswet werd in de leiding van Herwonnen Levenskracht de vraag gesteld, of het juist was, “de mensen in de sfeer van charitas [van Herwonnen Levenskracht] te behoeden voor de A.B.W.”. Deze werd immers uit de belastinggelden van die mensen zelf gefinancierd. Het Dagelijks Bestuur van Herwonnen Levenskracht keurde daarom in maart 1966 het beroep op de Bijstandswet voor de financiering van de opname in een herstellingsoord goed. In oktober 1966 werd voor de leden van Herwonnen Levenskracht het beroep op de Bijstandswet bij aanvragen voor bepaalde voorzieningen verplicht gesteld.²

In cijfers van 1970 werden de verpleegkosten bij de uitzending naar een herstellingsoord in het kader van Herwonnen Levenskracht nu voor 27.7% gedekt door ziekenfondsen, voor 59.4% door de gemeenten, voor 8.0% door andere externe financiers, en voor nog maar 4.9% door Herwonnen Levenskracht zelf. Onder de normale exploitatie van de herstellingsoorden was daarmee een steviger basis gelegd. De vernieuwing van het werk kon op deze basis in hoofdzaak bekostigd worden. Daarnaast had Herwonnen Levenskracht nu de handen vrij voor extra financiële bijdragen aan die vernieuwing.³

¹ Vgl. Memorandum omtrent de ontwikkeling van Herwonnen Levenskracht en de toekomstperspectieven (maart 1971), in: *Arch. NKV*, nr. 26211; Interim-rapport gezondheidszorgfondsen en instellingen van: N.V.V. - N.K.V. - C.N.V. (april 1970), p. 37, ibidem, nr. 26210; Overzicht 1967 van de hulpverlening door Herwonnen Levenskracht aan de leden van het N.K.V., gespecificeerd per vakbond (z.d.), in: *Arch. HL*, nr. 223; J.C. Kortland, *De plaats en functie van het herstellingsoord-wezen in de Nederlandse gezondheidszorg* (hoofdrichtingscriptie Klinische Psychologie, Nijmegen 1977), p. 59.

² Notulen DB/HL (8 feb., 1 maart en 2 nov. 1966), in: *Arch. HL*, nr. 1538; B.J. Damhuis, Nota betreffende de ontwikkeling en de financiële problematiek van Herwonnen Levenskracht (9 juni 1966), in: *Arch. NKV*, nr. 5040. Overigens was er niet alleen in Herwonnen Levenskracht, maar ook bij sommige gemeenten verzet tegen een beroep op de Bijstandswet voor de financiering van opname in een herstellingsoord. Een procedure van Herwonnen Levenskracht en het NKV tegen een van die gemeenten werd in 1968 door Herwonnen Levenskracht en het NKV gewonnen. Zij beëindigde het verzet van de gemeenten. Vgl. ‘H.L. en a.b.w.’, in: *In en om*, 1(1969), p. 7.

³ ‘Uit het districtsverslag’, ibidem, 2(1970), p. 58; ‘Bijstand bij uitzending naar herstellingsoord’, ibidem, 3(1971), p. 70-71; ‘De herstellingsoorden. Opnameprocedure en leeftijdsgrens’, ibidem, 4(1972), p. 58; ‘Het plaatselijk werk in de comités’, ibidem, 3(1971), p. 23; Rapport aan: Katholieke Vereniging tot Bevordering van de Volksgezondheid en tot Bestrijding van Volksziekten “Herwonnen Levenskracht” Utrecht. Inzake boekjaar 1970, in: *Arch. HL*, nr. 1646. Vergelijkbare cijfers voor de periode vóór 1966 zijn niet beschikbaar.

4.2. *Externe financiering en professionalisering: het vervolg*

Intussen zag waarschijnlijk niemand in de leiding van Herwonnen Levenskracht het beroep op de Bijstandswet en op allerlei andere externe bronnen als een definitieve oplossing voor het financieringsprobleem. Sonnehaert en Ariënshof zagen zichzelf nu als een vorm van gezondheidszorg. Zij wilden in de toekomst in dat kader wettelijke erkenning en volledige financiering verwerven. Als het meest aangewezen wettelijke kader daarvoor zagen de herstellingsoorden en Herwonnen Levenskracht in het begin van de jaren zeventig de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ): een volksverzekering tegen de kosten van langdurige en op private basis onverzekerbare gezondheidszorg, die in 1968 in werking was getreden. Een consequentie van het streven naar opname van de herstellingsoordbehandeling als een normale voorziening in de AWBZ was: verdere vernieuwing en professionalisering van het werk. Zonder dat, zag Herwonnen Levenskracht in, was een aanvraag voor opname in de AWBZ kansloos.¹

Een verdere professionalisering en vernieuwing van het werk in Sonnehaert en Ariënshof vond in de jaren zeventig vooral plaats op het vlak van de omschrijving van de problematiek van de patiënten en op het vlak van de behandelingsmethoden. In de omschrijving van de problematiek veranderde op het eerste gezicht niet veel: beide huizen namen patiënten op “die door welke oorzaak dan ook (somatische, psychische en/of sociale factoren) in hun leef- en/of werkmilieu zijn vastgelopen en waarvan in het algemeen verwacht moet kunnen worden, dat een tijdelijk verblijf in het herstellingsoord positief zal werken en/of voor een gezin een tijdelijke, noodzakelijke ontlasting zal betekenen.”² Deze problematiek werd nu echter, vooral in Ariënshof, nader geïnterpreteerd als “het gevolg van een verstoring in het evenwicht tussen datgene wat iemand te dragen krijgt en zijn vermogen om dit te dragen”, of anders gezegd: als een verstoring van het evenwicht tussen de draaglast en de draagkracht van de patiënt.³ De verdere vernieuwing van de behandeling sloot daarbij aan. Ter vermindering van de draaglast werd, zo mogelijk, geprobeerd de eigen leefsituatie

¹ Memorandum omtrent de ontwikkeling van Herwonnen Levenskracht en de toekomstperspektieven (maart 1971), in: *Arch. NKV*, nr. 26211; J.B. Roosen, B.H. de Groot, ‘Het herstellingsoord op de helling. Van rusthuis naar behandelingscentrum met activerende therapie’, in: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 117(1973), nr. 39, p. 1461; ‘Mededelingen’, in: *In en om*, 5(1973), p. 5; P.H., ‘De Algemene Vergadering van Herwonnen Levenskracht over het jaar 1969’, *ibidem*, 2(1970), p. 10-11. Zie ook: ½/Ð, ‘Onze herstellingsoorden en de loterij’, *ibidem*, 2(1970), p. 70-71.

² Aldus omschreven in: Rapport over het herstellingsoordwerk van het N.K.V., ten behoeve van de Werkgroep B van de Commissie Volksgezondheid ad hoc Overlegorgaan [van de drie vakcentralen] (29 mei 1972), in: *Arch. NKV*, nr. 26210.

³ J. de Ridder, ‘In en Om - Ariënshof 6 “Slot”’, in: *In en om*, 6(1974), p. 27-28.

van de patiënt in gunstige zin te beïnvloeden. Ter vergroting van de draagkracht van de patiënt schreef Ariënhof tot op zekere hoogte nog altijd rust voor. De therapieën die sinds 1967 waren ingevoerd, werden ook nu weer toegepast. Daarnaast maakten Ariënhof en Sonnehaert nu een begin met vormen van gedrags- en groepstherapie, die in de loop van de jaren zestig in veel takken van de geestelijke gezondheidszorg ingang hadden gevonden.¹ De beide huizen zochten daarmee voor zichzelf een vaste plaats in de gezondheidszorg, en wel als een voorziening voor kortdurende intramurale hulpverlening, tussen enerzijds de ambulante geestelijke gezondheidszorg en anderzijds de intramurale psychiatrie.²

Sommige andere herstellingsoorden volgden in de jaren zeventig Sonnehaert en Ariënhof op hun weg naar professionalisering. De Unie van Nederlandse Herstellingsoordorganisaties – die in het begin van de jaren zeventig weer ontwaakte als centraal orgaan van het herstellingsoordwezen – achtte daarom in 1977 de tijd rijp, om bij de minister van Volksgezondheid en Milieuhygiëne een aanvraag in te dienen voor de financiering van alle herstellingsoorden als medische voorzieningen in het kader van de AWBZ. Maar die aanvraag werd in juli 1977 afgewezen. De herstellingsoorden, zo meende het ministerie niet zonder reden, kenden onderling te grote verschillen in werkwijze en medische kwaliteit. Zij waren over het geheel genomen geen homogene categorie van instellingen. En zij konden niet aantonen dat zij een onmisbare voorziening waren in het geheel van de gezondheidszorg.³ In de jaren na 1977 zou blijken dat met deze afwijzing de kans op een definitieve erkenning en financiering van de herstellingsoorden in het kader van de AWBZ voor lange tijd verkeken was.

Voor Sonnehaert en Ariënhof had dat overigens geen dramatische gevolgen. In oktober 1976 was naast de WAO (voor arbeidsongeschiktverkleerde werknemers) de Algemene Arbeidsongeschiktheidswet in werking getreden (AAW, ook voor de niet-werknemers). Artikel 57 van deze wet gaf (net als ar-

¹ F.H[eynen], 'In en om Ariënhof (II)', *ibidem*, 5(1973), p. 21; F. Heynen., 'In en om Ariënhof 3', *ibidem*, p. 38-39; F. H[eynen], 'In en om Ariënhof 4', *ibidem*, p. 54, 56; J. de Ridder, 'In en Om - Ariënhof 6 "Slot"', *ibidem*, 6(1974), p. 28-29; 'Speech door Zr. mej. C. v.d. Wiele, directrice "Sonnehaert" te Zeist, bij gelegenheid van het 25-jarig bestaan [van Sonnehaert] - 18 mei 1974', *ibidem*, p. 68; *W.A.O.-patiënten in "Ariënhof". Inleiding van J.M. de Ridder, psychiater van "Ariënhof", gehouden op de Algemene Vergadering van "Herwonnen Levenskracht" op 24 februari 1977 te Utrecht* (Amsterdam 1977), p. 15-20.

² Concept-rapport omtrent de integratie van de herstellingsoorden "Ariënhof" en "Sonnehaert" [zomer/najaar 1973], in: *Arch. Stichting Herstellingsoorden HL*, I, doos integratie Ariënhof en Sonnehaert. Zie ook: 'Speech door Zr. mej. C. v.d. Wiele, directrice "Sonnehaert" te Zeist, bij gelegenheid van het 25-jarig bestaan [van Sonnehaert] - 18 mei 1974', in: *In en om*, 6(1974), p. 67; *W.A.O.-patiënten in "Ariënhof"*, p. 4.

³ *Stichting Herstellingsoorden "Herwonnen Levenskracht". Intern Jaarverslag 1978*, p. 4.

tikel 60 van de WAO) de uitvoerende bedrijfsverenigingen de bevoegdheid, om verzekerden in aanmerking te brengen voor voorzieningen tot behoud, herstel of bevordering van de arbeidsgeschiktheid; voor genees- en heelkundige voorzieningen (beide in lid 1); en voor voorzieningen die strekken tot verbetering van de levensomstandigheden (lid 2). De staatssecretaris van Sociale Zaken, op dat moment de vroegere voorzitter van het NKV, P.J.J. Mertens, nam de herstellingsoorden voorlopig op bij de voorzieningen die in het kader van de nieuwe wet door de overheid erkend zouden worden.¹ Met ingang van oktober 1976 werden daarom de meeste opnamen in Sonnehaert en Ariënhof niet meer gefinancierd uit algemene middelen in het kader van de Algemene Bijstandswet, maar uit premiegelden in het kader van de volksverzekering AAW. De AAW bracht in 1979 voor het eerst ook externe regelgeving voor de praktijk van het werk in de huizen – met name voor een verbeterde opnameprocedure. Deze nieuwe regels bleken een stimulans voor een verdere professionalisering van het herstellingsoordwerk.²

4.3. *De herstellingsoorden, Herwonnen Levenskracht en de vakbeweging*

De verwickelingen in de jaren 1970-1977 rond de precieze vorm waarin de herstellingsoorden in de toekomst externe financiering zouden verkrijgen, deden ook niets af aan het feit dat de externe financiering als zodanig – en de professionalisering van het werk die daarmee gepaard ging – gevolgen hadden voor de positie en de identiteit van Sonnehaert en Ariënhof als instellingen van Herwonnen Levenskracht en van de katholieke vakbeweging.

In de eerste helft van de jaren zeventig bleek dat het lokale kader van Herwonnen Levenskracht door de ontwikkeling van de beide herstellingsoorden en van hun financiering *de facto* rondom het herstellingsoordwerk nog maar weinig nuttig werk kon doen – zeker in vergelijking met de jaren vóór 1967. Daarnaast stootte Herwonnen Levenskracht in het begin van de jaren zeventig, eveneens als gevolg van een ontwikkeling naar professionalisering en naar externe financiering, de ene na de andere taak op het terrein van de curatieve gezondheidszorg af. Daaronder waren met name twee instellingen – het medisch kindertehuis Mooi Gaasterland en het voormalige sanatorium Berg en Bosch –

¹ A.J. Vulink, Ontstaan van de Unie van Nederlandse Herstellingsoordorganisaties (jan. 1984), p. 7, in: *Arch. NZF; Stichting Herstellingsoorden "Herwonnen Levenskracht". Intern Jaarverslag 1978*, p. 2. Vgl. met betrekking tot de AAW: idem, p. 2, 4; Wet van 11 december 1975 tot vaststelling van een algemene arbeidsongeschiktheidsverzekering (Algemene Arbeidsongeschiktheidswet), in: *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden* (1975), nr. 674.

² *Stichting Herstellingsoorden "Herwonnen Levenskracht". Intern Jaarverslag 1978*, p. 2-3; *Jaarverslag 1979 (intern). Stichting Herstellingsoorden "Herwonnen Levenskracht"*, p. 2, 6-7; *Intern jaarverslag 1981 van de Stichting Herstellingsoorden "Herwonnen Levenskracht"*, p. 14-15; *Ariënhof en Sonnehaert. Jaarverslag 1981*, p. 16.

die in vroeger jaren de leden van de katholieke vakbeweging en van Herwonnen Levenskracht met trots vervuld hadden, en waarvoor velen zich het vuur uit de sloffen hadden willen lopen. Voor de resterende taak van Herwonnen Levenskracht in de actieve gezondheidszorg – de herstellingsoorden – kon het plaatselijk kader van de vereniging onder deze omstandigheden steeds minder enthousiasme opbrengen. Traditionele middelen waarmee in het verleden dat enthousiasme op peil was gehouden, zoals geregelde excursies van het plaatselijk kader naar de herstellingsoorden, raakten in het begin van de jaren zeventig in onbruik, wéér mede als gevolg van de professionalisering van het werk in de huizen. Voor het overige kalfden de plaatselijke afdelingen van het NKV, waarvoor Herwonnen Levenskracht uiteindelijk haar werk deed en waaruit zij haar kader recruteerde, in deze periode verder af. Hier vond de vereniging nog weinig steun.¹

Al in het begin van de jaren zeventig had de leiding van Herwonnen Levenskracht zich ermee verzoend, dat aan het functioneren van Sonnehaert en Ariënshof als instellingen binnen Herwonnen Levenskracht en de katholieke vakbeweging op een gegeven moment een einde zou komen. Herwonnen Levenskracht zou bij een volledige financiering van de herstellingsoorden in de AWBZ in ieder geval haar laatste taken op het vlak van de financiering van de tehuizen verliezen.² Toch leek de ontwikkeling in de jaren 1970-1977 nog anders te gaan verlopen – en dat niet alleen omdat Herwonnen Levenskracht en de andere herstellingsoordorganisaties voor hun werk geen erkenning en financiering konden verkrijgen in het kader van de AWBZ. Herwonnen Levenskracht zocht, nu haar taak in de gezondheidszorg vrijwel ten einde liep, in het begin van de jaren zeventig naar een nieuwe vorm waarin zij haar wezenlijke identiteit als charitatieve hulporganisatie voor de toekomst zou kunnen bewaren. De vereniging besloot in 1973 zich te hervormen tot een vrijwilligersorganisatie voor welzijnsbevordering in het kader van het NKV. Het NKV streefde intussen, onder meer gedwongen door het aanhoudende ledenverlies, naar een intensievere samenwerking met zijn zusterorganisaties, het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV) en het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV). Voor

¹ Peet, *Katholieke arbeidersbeweging*, p. 273, 425-427, 429-433, 434-444; Notities omtrent de huidige taakstelling en werkwijze van Herwonnen Levenskracht, alsmede de in de toekomst te verwachten ontwikkelingen en mogelijkheden, ter discussie aangeboden aan het hoofdbestuur van de vereniging [maart 1969], in: *Arch. NKV*, 7802; Memorandum omtrent de ontwikkeling van Herwonnen Levenskracht en de toekomstperspektieven (maart 1971), *ibidem*, nr. 26211; 'Het plaatselijk werk in de comité's', in: *In en om*, 3(1971), p. 20-22; P.H., 'De organisatie van Herwonnen Levenskracht (2)', *ibidem*, p. 57; 'Van gezondheidszorg naar welzijnszorg', *ibidem*, 4(1972), p. 6-7; 'Mededelingen', *ibidem*, 5(1973), p. 2; 'Excursies', *ibidem*, 6(1974), p. 47.

² Memorandum omtrent de ontwikkeling van Herwonnen Levenskracht en de toekomstperspektieven (maart 1971), in: *Arch. NKV*, nr. 26211.

Herwonnen Levenskracht opende zich daarmee een perspectief om Sonnehaert en Ariënshof toch weer een plaats te geven in haar eigen werk, namelijk: als welzijnsinstellingen voor de gehele Nederlandse vakbeweging.¹ Er zou echter uiteindelijk van dit plan weinig of niets terecht komen. Er kwam in 1976 wel een nauwere samenwerking tot stand tussen het NKV en het NVV in de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV). Herwonnen Levenskracht en het NKV waren in 1974 en 1975 ook al begonnen met de opbouw van hun nieuwe welzijnsorganisatie. Maar het werd al direct duidelijk dat de beide organisaties daarmee een te zware taak op zich hadden genomen: het welzijnswerk van de vakbeweging kwam zeer moeizaam van de grond. De FNV zag er uiteindelijk geen heil in en besloot in 1978, daarvoor geen financiën meer uit te trekken.²

Voor Herwonnen Levenskracht betekende dit het einde. De vereniging werd tussen 1980 en 1984 geliquideerd.³ Al eerder had de vereniging afscheid moeten nemen van haar plan om Sonnehaert en Ariënshof een blijvende plaats in de vakbeweging te geven. De huizen werden in 1977 verzelfstandigd onder het nieuwe bewind van een Stichting Herstellingsoorden "Herwonnen Levenskracht". Deze stichting behield wel banden met de FNV, maar was feitelijk een geheel zelfstandige organisatie. De belangrijkste werk-inhoudelijke en institutionele context waarin de nieuwe stichting opereerde, was niet het katholieke milieu of de vakbeweging, maar de geestelijke gezondheidszorg.⁴

5. CONCLUSIES

¹ Interim-rapport gezondheidszorgfondsen en instellingen van N.V.V., N.K.V. en C.N.V. (april 1970, ibidem, nr. 26210; Rapport over het herstellingsoordwerk van het N.K.V., ten behoeve van de Werkgroep B van de Commissie Volksgezondheid ad hoc Overlegorgaan [van de drie vakcentralen] (29 mei 1972), ibidem; Interimrapport werkgroep Sociale Dienstverlening [nov. 1970], ibidem, nr. 26065; Herwonnen Levenskracht en de integratie in het NKV en de federatie (april-mei 1973), ibidem, nr. 26055; 'Nota Herwonnen Levenskracht', in: Rapporten inzake integratie Algemeen Werk van het N.K.V. en Herwonnen Levenskracht (sept. 1974), ibidem, nr. 26214; Bureau HL [nov. 1972], in: *Arch. HL*, nr. 1661; 'De welzijnsfunctie van onze herstellingsoorden', in: *In en om*, 4 (1972), p. 9-11.

² Peet, *Katholieke arbeidersbeweging*, p. 439; "Herwonnen Levenskracht" 1913-1984. *Een fundamentele beschouwing van A.G.M. van Melsen met een voorwoord en geschiedkundige kanttekening door A.J. Vulink* (z.p. [1984]), p. 47.

³ Besluitenlijst werkoverleg Algemeen Werk en Welzijnswerk NKV (8 feb. 1979), in: *Arch. HL*, nr. 1691; Verslag Bureau Algemeen Werk en Welzijnswerk NKV (11 sept. 1980), ibidem; *Ariënshof en Sonnehaert. Jaarverslag 1984*, p. 4.

⁴ *Stichting Herstellingsoorden "Herwonnen Levenskracht". Intern Jaarverslag 1978*, p. 7-8; *Jaarverslag 1979 (intern). Stichting Herstellingsoorden "Herwonnen Levenskracht"*, p. 12; *Intern jaarverslag 1981 van de Stichting Herstellingsoorden "Herwonnen Levenskracht"*, p. 17. De ontwikkeling van Sonnehaert en Ariënshof na 1977 wordt behandeld in: J.M. Peet, *Herwonnen Levenskracht. Een episode in de geschiedenis van de verzorgingsamenleving. De herstellingsoorden Nieuwenoord, Sonnehaert en Ariënshof, 1938-1992* (Nijmegen 1996), p. 185-305.

Rest de vraag: ondersteunt de ontwikkeling van de herstellingsoorden Sonnehaert en Ariënshof de twee hypothesen die Duffhues in 1991 opstelde in verband met de financiering van de katholieke beweging? Het antwoord luidt: ja en nee.

5.1. De herstellingsoorden en de hypothesen

De eerste hypothese vindt in ieder geval bevestiging: Herwonnen Levenskracht deed ten behoeve van de herstellingsoorden inderdaad op een gegeven moment een beroep op externe financiering. De vereniging deed dat bovendien om de redenen die de opsteller van de hypothese vermoedde: omdat de tot dan toe gepraktizeerde interne financiering van de huizen hun voortbestaan en hun verdere ontwikkeling niet kon garanderen; en, in een iets later stadium, omdat Herwonnen Levenskracht voor de beide huizen erkenning zocht buiten de eigen kring, met name in het kader van de uitvoering van de volksverzekering AWBZ. Men kan daarbij alleen nog de kanttekening maken, dat het beroep op externe financiering voor Herwonnen Levenskracht bepaald geen vanzelfsprekende zaak was. De vereniging beschouwde zichzelf tot het laatst toe met overtuiging als een instelling voor zelfhulp en charitas. Zij zou de interne financiering van haar herstellingsoorden hebben voortgezet als dat mogelijk was geweest.

Daarnaast vindt ook het eerste deel van Duffhues' tweede hypothese ondersteuning: de externe financiering van Sonnehaert en Ariënshof droeg inderdaad bij aan hun voortbestaan en aan hun werk in het kader van Herwonnen Levenskracht en van de (katholieke) vakbeweging, althans tot hun verzelfstandiging in 1977. Het tweede deel van Duffhues' tweede hypothese – dat externe financiering van verzuilde instellingen en organisaties afbreuk kan doen aan hun oorspronkelijke (katholieke) doelen en aan hun autonomie – vindt echter in de ontwikkeling van Sonnehaert en Ariënshof weinig steun. De twee huizen werden, op de eerste plaats, in verband met de externe financiering van hun werk in de hele periode tot aan hun verzelfstandiging niet of nauwelijks geconfronteerd met externe regelgeving en externe zeggenschap over de praktijk van dat werk. Er was tussen 1966 en 1977 wel sprake van ingrijpende veranderingen in het werk van Sonnehaert en Ariënshof. Deze veranderingen hielden ook verband met de overgang van de beide huizen naar een systeem van externe financiering. Maar het proces van verandering in Sonnehaert en Ariënshof was tussen 1966 en ongeveer 1971 feitelijk meer een oorzaak van het zoeken naar externe financiering, dan een gevolg ervan. Externe regels en externe zeggenschap speelden in de praktijk van het werk in de de twee huizen in deze fase geen rol van groot belang. Pas tussen 1971 en 1977 lag het oorzakelijke verband tussen externe financiering en interne verandering in

Sonnehaert en Ariënshof omgekeerd. Maar ook toen speelden externe regelgeving en zeggenschap geen rol van grote betekenis. Hooguit kan men stellen, dat Herwonnen Levenskracht en de beide herstellingsoorden in deze fase met hun streven naar professionalisering van het werk hebben geanticipeerd op externe eisen die in het kader van de AWBZ gesteld zouden kunnen worden aan dat werk. Pas in 1979, na de verzelfstandiging van Sonnehaert en Ariënshof, oefende een externe financieringsregeling – de AAW – voor het eerst direct belangrijke invloed uit op het werk in de beide huizen.

Meer in het bijzonder, op de tweede plaats, kan niet worden volgehouden dat als gevolg van de externe financiering en van externe zeggenschap de oorspronkelijke (katholieke) doelen van de herstellingsoorden veranderden. Voor de duidelijkheid: die doelen en de katholieke inslag van het werk in Sonnehaert en Ariënshof veranderden. Sporen ervan konden in de jaren zeventig nog worden aangetroffen in Sonnehaert. De directrice van het huis meende in 1974: “Gewetensnood en het kwijt raken van zijn religieuze beleving liggen vaak ten grondslag aan het vastlopen in het leven.” Anderzijds, vervolgde zij, “is vaak het hervinden van de oude waarden een ondersteuning bij het maken van een nieuw begin.” Er waren op dat ogenblik in Sonnehaert twee priesters beschikbaar voor individuele gesprekken en voor groepsgesprekken – parttime, mag op goede gronden worden aangenomen. Daarnaast was er, voor wie daaraan behoefte had, twee maal per week een eucharistieviering in de eigen kapel van het huis. In 1977 vermeldde het weekprogramma van Sonnehaert voor de geestelijke verzorging nog steeds de twee vieringen.¹ Van katholiek geestelijk leven in Ariënshof in de jaren zeventig is echter niets bekend. En het mag worden aangenomen dat de katholieke inslag van de begeleiding ook in Sonnehaert na 1977 minder belangrijk is geworden – geleidelijk, en zonder aanleiding te geven tot de conflicten die elders soms het proces van deconfessionalisering begeleidden.

De oorzaken van het proces van deconfessionalisering in de herstellingsoorden van Herwonnen Levenskracht liggen, gezien het geleidelijke en probleemloze verloop van dat proces, naar alle waarschijnlijkheid vooral in de algemene ontwikkeling naar secularisatie en deconfessionalisering in de Nederlandse samenleving en in de katholieke vakbeweging in de jaren zestig en zeventig. In elk geval niet in externe zeggenschap. En waarschijnlijk ook niet in de externe financiering. Een mogelijke invloed dáárvan was er pas geruime tijd na 1977. Sonnehaert en Ariënshof werden sinds 1 januari 1983 geheel gefinancierd uit

¹ ‘Speech door Zr. mej. C. v.d. Wiele, directrice “Sonnehaert” te Zeist, bij gelegenheid van het 25-jarig bestaan [van Sonnehaert] - 18 mei 1974’, in: *In en om*, 6 (1974), p. 67; [Schriftelijke introductie voor de patiënten op Sonnehaert, voorjaar 1977], in: *Arch. Stichting Herstellingsoorden HL*, I, doos bestuur Stichting Herstellingsoorden HL 1986.

algemene middelen, nu door het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur in het kader van een Tijdelijke Subsidieregeling Maatschappelijke Dienstverlening. In dat verband was al in 1982 bepaald, dat het ministerie de kosten van katholieke geestelijke verzorging niet beschouwde als kosten voor maatschappelijke dienstverlening. Zij mochten niet worden doorberekend in de gesubsidieerde verpleegprijs en kwamen nu volledig voor rekening van de Stichting Herstellingsoorden “Herwonnen Levenskracht”.¹ De jaarverslagen van de Stichting vermelden nadien niets meer over de geestelijke verzorging. Sonnehaert en Ariënhof stonden echter op dat ogenblik al op eigen benen en konden door de andere oorzaken die ik heb aangeduid, zeker niet meer als verzuilde of overwegend katholieke instellingen worden beschouwd.

De externe financiering van Sonnehaert en Ariënhof was – direct en indirect – wèl duidelijk een oorzakelijke factor in de ontwikkeling naar een verzelfstandiging van de beide huizen ten opzichte van Herwonnen Levenskracht en de vakbeweging in 1977; en in die zin ook een factor in het bredere proces van ontzuiling. De externe financiering tastte immers de rol van Herwonnen Levenskracht in het herstellingsoordwerk op alle niveaus aan. Zij deed afbreuk aan charitatieve gezindheid van de contribuanten en aan de motivatie van het plaatselijke kader van Herwonnen Levenskracht voor het werk in de beide huizen. Tegelijkertijd werd de institutionele en financiële context van de gezondheidszorg voor Sonnehaert en Ariënhof belangrijker. De mogelijkheden van de externe financiering stimuleerden daarnaast, zoals wij zagen, tot een ontwikkeling naar professionalisering van het werk in de beide huizen en naar een grotere inhoudelijke oriëntatie op de gezondheidszorg. Deze ontwikkelingen tezamen brachten Herwonnen Levenskracht geleidelijk tot een verzelfstandiging van het herstellingsoordwerk ten opzichte van de vakbeweging. Duffhues noemde een dergelijke ontwikkeling in 1991 naast zijn twee hypothesen als een mogelijkheid.²

5.2. *Een differentieel perspectief*

Richten wij ons, tenslotte, niet op Sonnehaert en Ariënhof, maar op de katholieke beweging of zuil in het algemeen, dan stellen wij eerst vast dat de ontwikkeling van de beide herstellingsoorden – hoe klein en relatief onbelangrijk zij ook waren – uit de aard der zaak ook bijdroeg aan de ontwikkeling van de beweging of de zuil. Wij hebben echter ook een omgekeerde beïnvloeding gezien: van het algemene klimaat in de (katholieke) samenleving op de ontwikkeling van Sonnehaert en Ariënhof. Feitelijk ontwikkelden Sonnehaert en

¹ *Ariënhof en Sonnehaert. Jaarverslag 1982*, p. 13.

² Duffhues, *Generaties en patronen*, p. 27.

Ariënshof zich in een complexe wisselwerking van ten minste vier ‘eenheden’: de beide huizen zelf, de verantwoordelijke vereniging Herwonnen Levenskracht, de moederorganisatie (KAB en NKV), en de katholieke beweging of zuil in haar totaliteit. Deze vier eenheden hingen structureel met elkaar samen en waren ideologisch nauw aan elkaar verwant. Maar zij kenden ook elk een eigen ontwikkelingsdynamiek. Deze eigen ontwikkelingsdynamiek kon bovendien weer uiteenlopen op de verschillende territoriale – lokale, regionale, nationale – niveaus van sommige van de genoemde eenheden.

De financiële problematiek en de daarmee samenhangende ontwikkeling, die Duffhues in zijn twee hypothesen aansneed, konden in elk van de vier eenheden – ondanks hun samenhang en verwantschap – een geheel verschillende vorm aannemen. Zo werden, om enkele elementen uit het voorgaande nogmaals te memoreren en aan te vullen, Sonnehaert en Ariënshof al snel na 1966 bijna geheel extern gefinancierd. De vereniging Herwonnen Levenskracht, daarentegen, dekte haar totale lasten (inclusief de lasten voor uitzending van patiënten naar herstellingsoorden) tussen 1966 en 1977 voor minder dan 60% uit middelen van buiten de eigen organisatie en van buiten de katholieke vakbeweging. In sommige boekjaren besloeg het beroep van Herwonnen Levenskracht op externe middelen 40% van de totale lasten of minder.¹ Sonnehaert en Ariënshof waren, daarnaast, in 1977 professionele zorg geworden. Zij werden *de facto* erkend en voorlopig gefinancierd als (mogelijk) noodzakelijke voorzieningen van de verzorgingssamenleving. Herwonnen Levenskracht wilde daarentegen tot het laatst toe een vorm van vrijwilligerswerk zijn. De vereniging verstond zichzelf ook niet als een onderdeel van de verzorgingssamenleving, maar eerder als een aanvulling op de tekortkomingen van die samenleving.² De huizen Sonnehaert en Ariënshof functioneren, tenslotte, nog steeds als herstellingsoorden. Zij zijn rond de jaarwisseling van 1995 op 1996 opgegaan in één nieuwe instelling. Zij krijgen in 1996 waarschijnlijk ook de erkenning en financiering in het kader van AWBZ waarnaar zij sinds het begin van de jaren zeventig gestreefd hebben. De vereniging Herwonnen Levenskracht vond voor haar in de jaren zeventig vernieuwde vrijwilligerswerk uiteindelijk géén erkenning en werd in 1984 opgeheven.

¹ Financieel Verslag [Herwonnen Levenskracht] (1966-1967), in: *Arch. HL*, nr. 223 en 1441; Rapport aan: Katholieke Vereniging tot Bevordering van de Volksgezondheid en tot Bestrijding van Volksziekten “Herwonnen Levenskracht” Utrecht. Inzake boekja[ren] 1970-1977, *ibidem*, nr. 1646-1648.

² Memorandum omtrent de ontwikkeling van Herwonnen Levenskracht en de toekomstperspektieven (maart 1971), in: *Arch. NKV*, nr. 26211; Inleiding door de heer A.J. Vulink gehouden tijdens de Algemene Vergadering van “Herwonnen Levenskracht” d.d. 26 januari 1972 [te Utrecht], *ibidem*, nr. 26212.

De katholieke zuil of beweging omvat al deze varianten van financiering en ontwikkeling – en stellig nog veel meer. Globale hypothesen, zoals ik er in deze bijdrage twee getoetst heb, zullen in nader onderzoek naar de financiering en de ontwikkeling van de verzuiling zeker op veel punten bevestiging vinden, maar even zeker op veel punten niet. Aangaande processen van verzuiling en ontzuiling in het algemeen veronderstelde J.M.G. Thurlings in zijn studie *De wankele zuil* een “differentiële” ontwikkeling. Sommige organisaties (bij voorbeeld jeugdorganisaties) zouden naar de aard van hun werkerrein een grotere “affiniteit” hebben met de immateriële kern, waaromheen een levensbeschouwelijke groep zich organiseert, dan andere organisaties (bij voorbeeld sportverenigingen). Het eerste type organisaties zou als gevolg daarvan in de fase van verzuiling eerder een levensbeschouwelijke grondslag hebben gekozen voor zijn werk (‘verzuild’ zijn). En zij zou, omgekeerd, deze grondslag in de fase van ontzuiling later hebben verlaten.¹ Het onderzoek naar de financiering van katholieke organisaties en naar de invloed van die financiering op hun ontwikkeling heeft *mutatis mutandis* eveneens behoefte aan hypothesen met betrekking tot een differentiële ontwikkeling.

¹ J.M.G. Thurlings, *De wankele zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme* (Deventer 1978), p. 144-147.

MARIJKE TER VOERT, ALBERT FELLING EN JAN PETERS

De religieuze wortels van het burgerlijk-kapitalistisch ethos

I. INLEIDING

De invloed die de christelijke godsdienst in de huidige Nederlandse samenleving heeft, staat ter discussie. Enerzijds dicht men die godsdienst geen enkele invloed meer toe op het denken en doen van mensen in het alledaagse leven. Religie is zozeer op een eigen terrein teruggedrongen dat zij op situaties en normen die daarbuiten liggen, bij voorbeeld in de economische sfeer van arbeid en consumptie, geen invloed meer heeft. Of mensen zeer gelovig zijn of niet, of ze vaak naar de kerk gaan of bijna nooit, heeft geen gevolgen voor de wijze waarop ze tegen de samenleving aankijken en stelling nemen tegenover vraagstukken van economische of culturele aard. Anderzijds bestaat de visie dat die godsdienst nog wel degelijk invloed heeft en dat door de teruggang van de christelijke religiositeit traditionele waarden als hard werken, spaarzaamheid, en gemeenschapszin afbrokkelen. De invloed die aan de godsdienst wordt toegerekend op traditionele waarden, heeft niet alleen betrekking op de mate waarin de christelijke godsdienst wordt aangehangen, maar ook op de soort godsdienst. Hierbij wordt vooral gewezen op verschillen tussen protestanten en katholieken.

Een historisch en veel besproken werk over het onderscheid tussen protestanten en katholieken is Max Webers studie over de protestantse ethiek en kapitalistische geest.¹ Onder andere in de Republiek der Verenigde Nederlanden in de zeventiende eeuw, zo stelt Weber, heeft de calvinistische ethiek een doorslaggevende invloed gehad op het ontstaan van een burgerlijk-kapitalistische geest. Die geest kenmerkt zich door een mentaliteit waarin hard werken, veel geld verdienen, spaarzaamheid, en soberheid in consumptie als deugden en plichten werden gezien. De zeventiende-eeuwse calvinisten creëerden een klimaat waarin dit burgerlijk-kapitalistische ethos kon wortelen. Hard werken en sober leven waren voor hen tekenen van 'uitverkiezing'. Zij beschouwden arbeid niet langer als een noodzakelijk kwaad, maar als een dienst aan God en

¹ M. Weber, 'Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus', in: J. Winckelmann (red.), *Die protestantische Ethik I* (Gütersloh 1984), p. 27-277 (oorspronkelijk gepubliceerd in 1905).

hogerop komen in het beroep, soberheid en spaarzaamheid als tekenen van een goed religieus leven. Bovendien was de belangrijkste manier om God te dienen niet, zoals bij katholieken, zich in een klooster afzonderen van de wereld (ausserweltliche Askese), maar juist actief optreden en plichten vervullen in de wereld van alledag (innerweltliche Askese). In de negentiende eeuw is de burgerlijk-kapitalistische mentaliteit volgens Weber gemeengoed geworden; het burgerlijk kapitalisme heeft zich gevestigd en dwingt een dergelijke mentaliteit af. De calvinistische wortels zijn dan afgestorven en niet meer nodig.

Amerikaanse onderzoekers hebben Webers stelling dat in de moderne samenleving de religieuze wortels van het burgerlijk-kapitalistisch ethos zijn verdwenen, niet klakkeloos overgenomen. In de jaren zestig heeft in de Verenigde Staten een stroom van onderzoekingen plaatsgevonden naar de invloed van de 'religieuze factor' op houdingen van mensen in diverse sectoren van het leven.¹ In Nederland is aan deze thematiek nauwelijks aandacht besteed.

In het hier beschreven onderzoek hebben we geprobeerd inzicht te krijgen in de relatie tussen de traditionele christelijke religie en het burgerlijk-kapitalistische ethos op het gebied van arbeid en consumptie in de huidige Nederlandse samenleving. De vraagstelling luidde: in hoeverre kunnen we verschillen in de mate waarin dit burgerlijk-kapitalistisch ethos wordt aangehangen, verklaren? We waren daarbij – naast de zeggingskracht van een aantal sociale kenmerken – specifiek geïnteresseerd in de invloed die de christelijke religie in dit opzicht heeft. Om bovenstaande vraag te beantwoorden hebben we ons op drie dimensies van religiositeit gericht: de mate van christelijke levensbeschouwing, de mate van kerkelijke betrokkenheid en de kerkelijke gezindte. De invloed van religie probeerden we tevens na te gaan door vast te stellen in hoeverre gedragingen als hard werken, presteren, soberheid en spaarzaamheid als christelijke deugden worden ervaren.

2. DE INVLOED VAN DE RELIGIEUZE FACTOR

In Nederland is nauwelijks aandacht besteed aan de vraag in hoeverre de kerkelijke gezindte waarvan mensen lid zijn, of de mate waarin ze verbonden zijn met de traditionele christelijke godsdienst, invloed heeft op hun opvattingen op het gebied van arbeid en consumptie. Voor zover er onderzoek naar is gedaan, geven de resultaten geen eenduidig beeld. Enerzijds stoten we op onderzoeksresultaten die aantonen dat mensen met een sterk christelijk geloof

¹ G.D. Bouma, 'Beyond Lenski. A critical review of recent "Protestant ethic" research', in: *Journal for the Scientific Study of Religion*, 12(1973), p. 255-309; J.A. Riccio, 'Religious affiliation and socioeconomic achievement', in: R. Wuthnow (red.), *The religious dimension* (New York 1979), p. 199-230.

meer nadruk leggen op het plichtkarakter van de arbeid en het rationeel omgaan met geld, dan mensen die minder sterk of helemaal niet gelovig zijn. Anderzijds verschillen sterk en minder sterk gelovigen weer niet in de mate waarin ze waarde hechten aan het uitoefenen van een beroep, een goede financiële basis en vooruitkomen in het leven.¹ Terwijl de ene studie vaststelt dat streng gereformeerden arbeid meer als een plicht beschouwen dan katholieken, tonen andere onderzoeksresultaten aan dat een sterke gerichtheid op financiële zekerheid, vooruitkomen in het leven en beroep meer aanwezig is bij katholieken dan bij gereformeerden.² Waar de één geen noemenswaardige verschillen constateert tussen leden van kerkelijke gezindten in kopen op afbetaling en het rationeel besteden van geld,³ vinden andere onderzoekers wel verschillen in spaar- en consumptiegedrag.⁴ Maar al met al blijkt dat, als er verschillen tussen de denominaties worden gevonden, deze verschillen klein zijn.

In de meeste Nederlandse en Amerikaanse studies is alleen vastgesteld in hoeverre godsdienst en opvattingen over arbeid en consumptie met elkaar samenhangen. Het kan echter voorkomen dat de verbanden die worden gevonden, geen echte samenhangen zijn, maar schijnverbanden. We illustreren dit met een voorbeeld. De bevinding dat Nederlanders die sterk christelijk gelovig zijn, arbeid meer als een plicht beschouwen dan diegenen die minder sterk gelovig zijn, kan een schijnrelatie zijn. In werkelijkheid kan hier sprake zijn van een samenhang tussen leeftijd en de betreffende opvatting. Dit verband wordt dan veroorzaakt door het feit dat sterk gelovigen in het algemeen ouder zijn dan niet-gelovigen: ouderen ervaren arbeid namelijk ook meer als een plicht. Dit zou dan betekenen dat we eigenlijk de invloed van leeftijd op de arbeidsopvatting hebben gemeten en niet die van religie. Om het zuivere gewicht van religie te weten te komen, moeten we daarom de invloed van religie controleren voor effecten van andere relevante kenmerken. Hetzelfde geldt voor de verschillende dimensies van religiositeit. Als we willen weten welk bestanddeel van religie het meeste gewicht in de schaal legt als het om de verklaring van het burgerlijk-kapitalistisch ethos gaat, dan zullen we bij elk bestanddeel voor het effect van de overige religieuze kenmerken moeten controleren. In het onder-

¹ A. Felling, J. Peters, O. Schreuder, *Geloven en leven* (Zeist 1986), p. 98; M. Scholten, *Religie en protestantse ethiek in 1985*, Nijmegen 1987.

² J. Peters, O. Schreuder, *Katholiek en protestant. Een historisch en contemporain onderzoek naar confessionele culturen* (Nijmegen 1987), p. 173; Scholten, *Religie en protestantse ethiek in 1985*.

³ G. Dekker, J. Peters, *Gereformeerden in meervoud. Een onderzoek naar levensbeschouwing en waarden van de verschillende gereformeerde stromingen* (Kampen 1989), p. 79; Scholten, *Religie en protestantse ethiek in 1985*.

⁴ P. Ester, L. Halman, 'Consumptiestijlen en waardenoriëntaties. Een typologische reconstructie', in: *Jaarboek 90-91 van de Nederlandse Vereniging van Marktonderzoekers* (Haarlem 1990), p. 125-147.

zoek hebben we drie dimensies van religiositeit met elkaar vergeleken: christelijke levensbeschouwing, kerkelijke betrokkenheid en kerkelijke gezindte.

We hebben op de eerste plaats een geloofsdimensie onderscheiden, waarbij het gaat om een christelijke duiding van leven en dood. We spreken van een christelijke levensbeschouwing als de oorsprong en de betekenis van de kosmos en het menselijke bestaan worden verklaard vanuit de context van een hogere goddelijke orde, en wanneer crisismomenten in het menselijk leven, lijden en dood, goed en kwaad worden geïnterpreteerd in het licht van die bovenna-tuurlijke orde. De veronderstelling is dat mensen die christelijk gelovig zijn, normen en waarden krijgen aangeleerd die gericht zijn op plicht, arbeidzaamheid en spaarzaamheid. Het geloof geeft richtlijnen voor wat goed en kwaad is. Bovendien gaan we uit van de redenering dat mensen die een sterk geloof in God hebben, morele regels eerder als een goddelijk gebod zien. Als mensen niet geloven, relativiseren ze geboden eerder, want wat door mensen gemaakt is kan ook weer door hen worden veranderd.¹

Bij de tweede dimensie, kerkelijke betrokkenheid, gaat het om de mate van institutionele binding. Dit begrip verwijst naar de mate waarin iemand in een kerkelijk milieu is opgegroeid en ook tegenwoordig nog actief in het kerkelijke gebeuren participeert. De veronderstelling is dat naarmate men meer verbonden is met het kerkelijk instituut, de normen en waarden die binnen kerkelijke kringen leven, meer worden bekrachtigd. Door sociale controle, confrontatie met andere kerkleden en de prediking in de kerk worden normen en waarden steeds weer ingeprint.

De derde dimensie waaraan we aandacht hebben besteed, is de kerkelijke gezindte waartoe iemand behoort. Weber² ging er vanuit dat de manier waarop mensen de kosmos duiden, invloed heeft op hun gedragingen en opvattingen in de niet-religieuze sfeer. In zijn studie over de protestantse ethiek demonstreert hij dit onder andere met het aangeven van verschillen tussen katholieken en calvinisten. Het calvinisme is, volgens hem, in de zeventiende eeuw een impuls geweest voor het ontstaan en de ontwikkeling van het ondernemerskapitalisme in de Republiek der Verenigde Nederlanden. Aan de hand van historisch onderzoek heeft hij nagegaan of het zeventiende-eeuwse calvinisme inderdaad aanzette tot economische activiteiten. Daarvoor bestudeerde hij theologische geschriften die in de praktijk van de zielzorg zijn ontstaan. Uit deze geschriften zou moeten blijken hoe het geloof in het dagelijks leven werd beleefd. Werken van Nederlandse bodem heeft hij echter

¹ F.B. Bird, 'How do religions affect moralities? A comparative analysis', in: *Social Compass*, 37(1990), p. 291-314.

² M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen 1976 (oorspronkelijk gepubliceerd in 1921); Weber, 'Die protestantische Ethik'.

niet onder de loep genomen. Toch merkt hij op dat in Nederlandse geschriften van onder anderen Voetius en in doopsgezinde literatuur een bevestiging van zijn these gevonden zou kunnen worden.

Zijn noties zijn echter niet voetstoots aangenomen. Historici hebben in Nederlandse calvinistische literatuur uit die tijd geen aanwijzingen gevonden voor het bestaan van een protestantse ethiek in Weberiaanse zin.¹ Verder zijn er geen indicaties dat de economische activiteiten in de Republiek vooral toenamen in gebieden waar het calvinisme floreerde. Er wordt zelfs beweerd dat juist de meer liberale calvinisten de ontwikkeling van het kapitalisme hebben bevorderd, terwijl orthodoxe calvinisten haar eerder hebben vertraagd.² Bovendien bleef een groot gedeelte van de Republiek katholiek en deze bevolkingsgroep zou zich op economisch gebied ook niet onbetuigd hebben gelaten. Veelal wordt de bloei van de Nederlandse economie aan andere oorzaken toegeschreven, zoals het gunstige politieke klimaat en de godsdienstige tolerantie, waardoor, in vergelijking met andere Europese landen, handel en nijverheid niet werden tegengewerkt.

Voor de zeventiende eeuw zijn er tot nu toe dus weinig concrete aanwijzingen gevonden die Webers these over de verschillen tussen calvinisten en katholieken ondersteunen. Toch vindt men in publicaties van oudere datum die mentaliteitsverschillen tussen de denominaties schetsen, herkenningpunten terug.³ Bij de beschrijving van katholieken komt men doorgaans woorden tegen als opgewektheid, blijmoedigheid, het weten te genieten van de zonzijde van het leven, en zorgeloosheid. Het calvinisme wordt meestal geassocieerd met strengheid en zwaartillendheid, prestatiegerichtheid, arbeidzaamheid, ondernemingslust en spaarzaamheid. Maar er wordt ook op gewezen dat men niet alle katholieken en protestanten over één kam mag scheren. Zo zouden boven-Moerdijkse katholieken beïnvloed zijn door het calvinisme. Katholieken in de noordelijke gebieden zouden, in vergelijking met katholieken uit het zuiden, degelijk, sober, min of meer preuts en een tikje puriteins zijn.⁴ Binnen het protestantisme bestaan er weer grote verschillen in religieuze orthodoxie en

¹ E. Beins, 'Die Wirtschaftsethik der calvinistischen Kirche der Niederlande 1565-1650', in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, 24(1931), p. 81-156; J.H. van Stuijvenberg, 'The Weber thesis: an attempt at interpretation', in: *Acta Historiae Neerlandica*, 8(1975), p. 50-66.

² A. Hyma, *Christianity, capitalism and communism. A historical analysis*, Den Haag 1937; van dezelfde auteur, 'Calvinism and capitalism in the Netherlands, 1550-1700', in: *The Journal of Modern History*, 10(1938), p. 321-343.

³ W. Banning, *Geestelijk samenleven in Nederland*, Amsterdam 1960; A. Chorus, 'Psychologische verschillen tussen protestanten en katholieken in Nederland', in: *Het Gemeenebest*, 5(1943), p. 34-57 en 65-89; J.P. Kruijt, 'Mentaliteitsverschillen in ons volk in verband met godsdienstige verschillen', in: *Mens en Maatschappij*, 19(1943), p. 1-28 en 65-83.

⁴ F. van Heek, *Het geboorteniveau der Nederlandse Rooms-Katholieken*, Leiden 1954; Kruijt, 'Mentaliteitsverschillen', p. 12; L.J. Rogier, *Katholieke herleving. Geschiedenis van katholiek Nederland sinds 1853*, Den Haag 1956.

mentaliteit tussen en onder hervormden en allerlei gereformeerde denominaties.

In werken van meer recente datum zijn de scheidslijnen tussen katholieken en protestanten verschoven. De grootste verschillen lijken zich niet te manifesteren tussen katholieken en protestanten in het algemeen, maar tussen katholieken en hervormden enerzijds en gereformeerden anderzijds. Katholieken en hervormden zijn op allerlei fronten meer gesecculariseerd dan gereformeerden. Ze zijn minder orthodox gelovig, gaan minder vaak naar de kerk, hebben geen uitgesproken voorkeur meer voor eigen levensbeschouwelijke organisaties, en beide gezindten hebben de laatste decennia te maken gehad met een sterk afnemend aantal leden.¹ Hervormden zijn minder orthodox calvinistisch dan gereformeerden; ze houden minder vast aan de klassieke belijdenisgeschriften (de drie formulieren van enigheid). Ook binnen de gereformeerde gezindte blijken echter grote verschillen te bestaan.² Tot de gereformeerde gezindte rekenen we alle godsdienstige organisaties of kerken die zich gereformeerd noemen, dus ook de Gereformeerde Bonders binnen de Nederlandse Hervormde Kerk. Wij hebben uiteindelijk twee groeperingen onderscheiden: synodaal gereformeerden en streng gereformeerden. Zij verschillen onder andere in de mate waarin de traditioneel-orthodoxe leerstellingen worden onderschreven: de synodalen zijn minder orthodox dan de streng gereformeerden.

Synodaal gereformeerden zijn leden van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Zij kenmerken zich, althans in het verleden, door een actieve, op de ontplooiing van de mens en samenleving gerichte manier van godsdienstig zijn. De bijbel is wel belangrijk, maar, anders dan bij streng gereformeerden, dient deze niet als absolute richtlijn voor het dagelijks handelen. De synodalen schijnen na de tweede wereldoorlog het specifiek eigene steeds meer te hebben opgegeven en verloren, zodat er vandaag de dag van de goed herkenbare cultuur die tussen 1880 en 1950 bestond, nog maar weinig over is. Tegenwoordig vormen ze een open groepering, pluraal in opvattingen en gedragingen, met relatief weinig specifieke kenmerken.³ Volgens Dekker onderscheiden synodaal gereformeerden zich in allerlei opzichten steeds minder van katholieken en

¹ H.D. de Loor, J. Peters, 'Een vergelijkende sociologische analyse van de katholieke en de hervormde kerk sedert 1945', in: P. Stouthard, G. van Tillo (red.), *Katholiek Nederland na 1945* (Baarn 1985), p. 144-168; Peters, Schreuder, *Katholiek en protestant*, p. 159-171.

² J. Tennekes, 'De "Oud-gereformeerden"', in: *Mens en Maatschappij*, 44(1969), p. 365-385; L. Brunt, 'The "kleine luyden" as a disturbing factor in the emancipation of the orthodox Calvinists (Gereformeerden) in the Netherlands', in: *Sociologia Neerlandica*, 8(1972), p. 89-102; G. Dekker, *De stille revolutie. De ontwikkeling van de Gereformeerde Kerken in Nederland tussen 1950 en 1990*, Kampen 1992; Dekker, Peters, *Gereformeerden in meervoud*.

³ J.C. Sturm, *Een goede gereformeerde opvoeding* (Kampen 1988), p. 84; Dekker, *De stille revolutie*.

hervormden, terwijl het verschil met andere gereformeerden daarentegen steeds groter is geworden.¹

Tot de streng gereformeerden rekenen we leden van de Christelijke Gereformeerde Kerken, (Oud-)Gereformeerde Gemeenten in Nederland, de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk en Gereformeerde Kerken in Nederland onderhoudende Artikel 31. Streng gereformeerden zijn, in vergelijking met synodalen, orthodoxer in hun calvinistische geloofsopvattingen. Zij beschouwen de bijbel als Gods onfeilbaar woord, waarin van begin tot eind de absolute waarheid staat en die als leidraad geldt voor het leven. Naast het verschil in calvinistische orthodoxie onderscheiden streng gereformeerden zich nog op een aantal andere punten van de synodalen. In vergelijking met de laatsten gaan ze vaker naar de kerk, kennen het geloof een grotere betekenis in hun leven toe en zijn er meer van overtuigd dat men zich dient te houden aan de voorschriften van de kerk.² Bovendien zijn ze sterker verzuild dan synodaal gereformeerden.³

We onderscheiden dus vier kerkelijke gezindten, te weten katholieken, hervormden, synodaal gereformeerden en streng gereformeerden. We spreken gemakshalve van vier gezindten, hoewel dit natuurlijk niet correct is. 'Streng gereformeerd' is geen gezindte, maar een verzamelterm, waaronder verschillende denominaties en zelfs een modaliteit binnen de Hervormde Kerk (de Gereformeerde Bonders) vallen. Van minst naar meest orthodox calvinistisch kunnen we de volgende rangorde binnen de protestantse gezindten aanbrengen: hervormd, synodaal gereformeerd en streng gereformeerd. Katholieken kunnen eveneens meer of minder 'gecalviniseerd' zijn. Katholieken uit protestantse gebieden zouden meer calvinistische trekken vertonen dan zij die in een overwegend katholieke omgeving wonen. In het onderzoek hebben we aan deze laatste verschillen geen aandacht besteed, omdat de onderzoeksgegevens hiervoor niet toereikend zijn.

3. INTERPRETATIE VAN DE RELIGIEUZE FACTOR

Indien religie (nog) invloed heeft op de mate waarin het burgerlijk-kapitalistische ethos wordt onderschreven, dienen we dit effect te verklaren. Waarom zou die invloed er zijn? We zetten hier twee mogelijkheden uiteen. Ten eerste kan religiositeit een stimulerende werking op het burgerlijk-kapitalistisch ethos

¹ Dekker, *De stille revolutie*, p. 202-203.

² G. Dekker, 'Gereformeerd en gereformeerd is twee', in: W. Goddijn e.a. (red.), *Hebben de kerken nog toekomst?* (Baarn 1981), p. 90-112.

³ Dekker, Peters, *Gereformeerden in meervoud*, p. 81-86.

hebben, omdat kerkleden elementen van dat ethos als christelijke deugden zien. De pijlen 1 en 2 in figuur 1 geven dit schematisch weer.

Figuur 1. De invloed van religiositeit op het burgerlijk-kapitalistisch ethos.

Indien de mate van christelijk geloof invloed heeft, kunnen we dit effect interpreteren door te stellen dat vanuit dat geloof zaken als arbeid en spaarzaamheid bewust als christelijke deugden worden ervaren en dat daardoor het burgerlijk-kapitalistisch ethos sterker wordt onderschreven. Dit leidt tot de volgende verwachting: hoe sterker christelijk gelovig, des te meer worden arbeid en spaarzaamheid als christelijke plichten gezien, en des te sterker wordt het burgerlijk-kapitalistisch ethos onderschreven. In dit geval gaat het dus om de invloed van het christelijke geloof in het algemeen en niet om religieuze opvattingen die specifiek zijn voor bepaalde kerkelijke gezindten.

Dezelfde redenering kan men volgen voor de mate van kerkelijke betrokkenheid. Als arbeid en spaarzaamheid bewust als christelijke plichten worden ervaren, dan zal dit sterker het geval zijn bij mensen die steviger in het kerkelijk milieu zijn ingebed. Daarom verwachten we dat mensen die sterker kerkelijk betrokken zijn, het burgerlijk-kapitalistisch ethos meer aanhangen dan degenen die minder betrokken zijn.

De interpretatie ten aanzien van kerkelijke gezindte ligt in de lijn van Webers oorspronkelijke these over de verschillen tussen calvinisten en katholieken. Als er verschillen in burgerlijk-kapitalistisch ethos bestaan tussen leden van uiteenlopende kerkelijke gezindten, dan komt dat doordat binnen de ene gezindte zaken als arbeid en soberheid een grotere religieuze betekenis hebben dan binnen de andere. We zouden kunnen verwachten dat een hogere mate van calvinistische orthodoxie samengaat met een sterker burgerlijk-kapitalistisch ethos, omdat kerkleden die orthodoxer calvinistisch zijn, arbeid en soberheid meer als christelijke deugden ervaren. De volgorde van orthodox naar minder orthodox calvinistisch is dan: streng gereformeerd, synodaal gereformeerd, hervormd, katholiek.

Ten tweede is het mogelijk dat de relatie tussen religie en het burgerlijk-kapitalistische ethos niets met christelijke deugden te maken heeft, maar een uitvloeisel is van de omstandigheid dat religieuze mensen over het algemeen sterker vasthouden aan (seculiere) traditionele standaarden. Volgens Felling e.a.¹ laat de christelijke religie zich kennen als een kracht die orde en hiërarchie, en continuïteit en gehechtheid aan de traditie bevordert. Religieuze mensen hangen in deze visie patronen aan die naar het vertrouwde verleden verwijzen. Niet-religieuze mensen daarentegen distantieëren zich gemakkelijker van oude normen en waarden; zij gaan met hun tijd mee en passen zich aan veranderingstendenties aan. Deze relatie wordt in figuur 1 weergegeven door pijl 3.

Als we, volgens deze interpretatie, een effect vinden van de mate van christelijk geloof, dan wil dat zeggen dat mensen die sterker christelijk gelovig zijn, meer vasthouden aan traditionele standaarden op het gebied van arbeid en consumptie dan minder gelovigen, zonder dat hieraan een religieuze duiding wordt gegeven. Hard werken en spaarzaamheid hebben dus niet direct een religieuze betekenis, maar worden wel positief gewaardeerd. De mate van kerkelijke betrokkenheid zou vanuit dit gezichtspunt invloed hebben, omdat personen die sterker kerkelijk betrokken zijn, zich meer in netwerken begeven waarin traditionele waarden worden gekoesterd en daardoor sterkere burgerlijk-kapitalistische opvattingen hebben.

Indien we verschillen vinden tussen kerkelijke gezindten, dan komt dat volgens deze visie niet doordat de ene gezindte wel een intrinsieke religieuze kwaliteit toekent aan arbeid en spaarzaamheid en de andere niet, maar eerder doordat het ene kerkgenootschap sterker aan tradities vasthoudt, behoudender is of zich meer afschermt van veranderingsprocessen in de samenleving dan een ander kerkgenootschap. Vanuit deze interpretatie zouden we kunnen verwachten dat streng gereformeerden het burgerlijk-kapitalistisch ethos het meest onderschrijven, gevolgd door synodaal gereformeerden, en dat katholieken en hervormden haar minder aanhangen.

Of religiositeit nu wel of geen invloed heeft, we dienen er ook rekening mee te houden dat eventuele verschillen die er met betrekking tot het burgerlijk-kapitalistisch ethos optreden, door sociale kenmerken als leeftijd en opleiding worden veroorzaakt. Het bestuderen van de invloed van sociale kenmerken is tevens om twee andere redenen belangrijk. Ten eerste krijgen we meer inzicht in het effect dat de dimensies van religiositeit op het ethos uitoefenen, als we die invloed kunnen vergelijken met de kracht van 'seculiere' sociale kenmer-

¹ Felling, Peters, Schreuder, *Geloven en leven*, p. 150.

ken. Ten tweede voorkomen we dat we schijnverbanden gaan meten. Op grond van onderzoeksresultaten en theoretische overwegingen veronderstellen we dat de volgende kenmerken van belang kunnen zijn: leeftijd, opleiding, het hebben van kinderen, samenleven met een partner, urbanisatiegraad van de woongemeente, sociale klasse, en gezinsinkomen.

4. METHODE VAN ONDERZOEK

4.1. *De steekproef*

De gegevens van het onderzoek zijn afkomstig van een nationale enquête van het project Sociaal-Culturele Ontwikkelingen in Nederland (SOCON). In 1990 kregen 1199 Nederlanders in de leeftijd van 18 tot en met 70 jaar vragen voorgelegd over onder andere religiositeit, arbeid en consumptie. De interviews zijn mondeling bij de respondenten thuis afgenomen. De steekproef vormt een goede afspiegeling van de Nederlandse bevolking van 18 tot en met 70 jaar wat betreft geslacht, leeftijd en burgerlijke staat. Voor meer informatie over SOCON zij verwezen naar de Steinmetz-documentatie.¹

4.2. *Het burgerlijk-kapitalistisch ethos*

In hoeverre Nederlanders het burgerlijk-kapitalistisch ethos onderschrijven, is vastgesteld aan de hand van een viertal opvattingen over arbeid en een drietal over consumptie. Op alle afzonderlijke vragen konden respondenten op een 5-puntsschaal aangeven in hoeverre zij het al dan niet eens waren met de betreffende uitspraak. Het gaat hierbij om de volgende opvattingen.

Arbeid als plicht. Uitspraken die hier onder vallen, zijn bij voorbeeld: “Iedereen die kan werken, behoort ook te werken” en “Als je van het leven wilt genieten, behoor je ook bereid te zijn er hard voor te werken.”

Systematisch werken. Hierbij ligt de nadruk op het planmatig, nauwkeurig en gedisciplineerd uitvoeren van werkzaamheden. Het gaat om stellingen als: “Je behoort je werk ordelijk en stipt uit te voeren” en “Je moet regelmatig nagaan of je je manier van werken kunt verbeteren.”

Carrièregericht werken. Hier werd gevraagd in hoeverre men het streven om ‘hogerop’ te komen en veel geld te verdienen belangrijk vindt.

Voortdurend werken. Deze opvatting is gemeten door drie stellingen waarin wordt benadrukt dat luiere zonde is van je tijd, dat het het beste is zoveel mogelijk te werken, en dat je moet zorgen dat je altijd werk te doen hebt.

¹ R. Eisinga, A. Felling, J. Peters, P. Scheepers, O. Schreuder, *Religion in Dutch Society 90: Documentation of a national survey on religious and secular attitudes in 1990*, Amsterdam 1992.

Utilitaire consumptie. Hierbij ligt de nadruk op het kopen van nuttige, degelijke en duurzame dingen. Iets aanschaffen omdat het mooi, aangenaam of plezierig is, wordt als een verspilling gezien.

Spaarzaamheid. Bij deze houding horen uitspraken als: “Het is het beste om zoveel mogelijk te sparen” en “Je moet altijd proberen te sparen, ook al moet je je daarvoor dingen ontfeggen.”

Rationele consumptie. Het rationele aspect is vastgesteld door na te gaan in hoeverre respondenten vinden dat elke aanschaf moet worden afgewogen in een nauwkeurige kosten-batenanalyse en dat uitgaven zo goed mogelijk moeten worden bijgehouden.

Om te weten te komen of aan al deze opvattingen een gemeenschappelijke basis, een wat wij noemen burgerlijk-kapitalistisch ethos, ten grondslag ligt, is een factoranalyse uitgevoerd. De uitkomsten tonen inderdaad aan dat die gemeenschappelijke basis er is. Het burgerlijk-kapitalistisch ethos wordt door ongeveer 33% van de Nederlanders aangehangen, slechts 5% distantieert zich ervan, en een meerderheid van 62% neemt een tussenstandpunt in.

4.3. *Christelijke deugden*

Om te bepalen of aspecten van arbeid en consumptie een religieuze betekenis hebben, is aan kerkleden gevraagd in hoeverre zij hard werken, ordelijk en stipt werken, en het leveren van prestaties, het nuttig besteden van tijd, soberheid, spaarzaamheid en het bijhouden van gelduitgaven als wezenlijke onderdelen van een goed christelijk leven beschouwen. Ook hier konden respondenten op een 5-puntsschaal de mate van instemming aangeven. Uit analyses kwam naar voren dat er één gemeenschappelijke factor aan de antwoorden ten grondslag ligt. Over het geheel genomen blijkt ruim een derde van de kerkleden de bovengenoemde aspecten van arbeid en consumptie als christelijke deugden te ervaren.

4.4. *Dimensies van religiositeit*

De mate van christelijke levensbeschouwing is gemeten door een achttal uitspraken over het bestaan van God en de zin van het menselijk leven, het lijden, de dood en het probleem van goed en kwaad. Het gaat hierbij om uitspraken als: “Er bestaat een God die zich met ieder mens persoonlijk bezig houdt”, “Het leven heeft voor mij alleen maar betekenis, omdat er een God bestaat”, “Pas als je gelooft in God heeft de dood betekenis”, “God zorgt ervoor dat het goede uiteindelijk het kwaad zal overwinnen.” Ook bij deze vragen konden respondenten op een 5-punts schaal aangeven in hoeverre zij het al dan niet met de stelling eens waren.

De mate van kerkelijke betrokkenheid is vastgesteld met behulp van vijf gegevens: kerklidmaatschap respondent, voormalig kerklidmaatschap respondent, kerklidmaatschap ouders, frequentie van het kerkbezoek, en participatie in andere kerkelijke activiteiten. Met deze gegevens zijn zes categorieën van kerkelijke betrokkenheid samengesteld, waarvan drie kerkelijke en drie onkerkelijke. Van meer naar minder kerkelijk betrokken onderscheiden we respectievelijk: kernleden, modale leden, randleden, ex-leden, eerste generatie onkerkelijken en tweede generatie onkerkelijken. De tweede generatie onkerkelijken is het verst van de kerk verwijderd. Zij participeren niet in activiteiten van de kerk, zijn nooit lid geweest en hun ouders waren dat ook al niet. Kernleden zijn het meest betrokken: hun ouders waren/zijn kerklid, ze zijn zelf lid van een christelijke kerk, gaan minstens één keer per maand naar de kerk en participeren bovendien in andere kerkelijke activiteiten. De andere categorieën liggen tussen deze twee uitersten in.

Voor het bepalen van de kerkelijke gezindte is respondenten gevraagd of ze zichzelf als lid van een christelijke kerk of geloofsgemeenschap beschouwen. Indien dit het geval was, werd vervolgens gevraagd van welke kerk of gemeenschap. Zoals gezegd, maken we een onderscheid tussen vier kerkelijke gezindten: rooms-katholieken (N=294), hervormden (N=117), synodaal gereformeerden (N=66), en streng gereformeerden (N=40). Daarbij wijzen we er nogmaals op dat de Gereformeerde Bonders binnen de Nederlandse Hervormde Kerk niet tot de hervormden zijn gerekend, maar tot de streng gereformeerden. Voor de meting van de sociale kenmerken verwijzen we naar bijlage 1 op pagina 139.

5. RESULTATEN

De analyses zijn in twee delen gesplitst. Ten eerste hebben we voor de totale populatie, dat wil zeggen voor zowel kerkleden als onkerkelijken, bekeken in hoeverre religiositeit en sociale kenmerken invloed hebben op het burgerlijk-kapitalistisch ethos. Bij religiositeit gaat het om de dimensies christelijke levensbeschouwing en kerkelijke betrokkenheid. Ten tweede is voor de populatie kerkleden onderzocht in hoeverre – naast de voornoemde dimensies van religiositeit en sociale kenmerken – verschillen in kerkelijke gezindte het burgerlijk-kapitalistisch ethos kunnen verklaren. Tevens werd nagegaan in hoeverre de relatie tussen religie en het burgerlijk-kapitalistisch ethos via het onderschrijven van christelijke deugden verloopt.

5.1. De invloed van religiositeit binnen de Nederlandse populatie

Om een antwoord te krijgen op onze onderzoeksvragen hebben we multiële regressie-analyse toegepast. Deze techniek stelt ons in staat de directe invloed van een variabele op het burgerlijk-kapitalistisch ethos te schatten, dat wil zeggen het effect van een variabele, gecontroleerd voor het effect van andere variabelen die in het analysemodel zijn opgenomen. Bij de oorspronkelijke analyses zijn alle onafhankelijke variabelen meegenomen, dat wil zeggen: christelijke levensbeschouwing, kerkelijke betrokkenheid, geboortjaar, opleiding, geslacht, samenwonen met een partner, het hebben van kinderen, beroepsklasse, huishoudinkomen en urbanisatiegraad. Uit de resultaten komt naar voren dat christelijke levensbeschouwing, kerkelijke betrokkenheid, leeftijd, opleiding, geslacht en urbanisatiegraad een significante invloed hebben op de mate waarin men het burgerlijk-kapitalistisch ethos onderschrijft. In totaal verklaren deze kenmerken in redelijk sterke mate, voor ongeveer 26%, de verschillen in burgerlijk-kapitalistisch ethos. Christelijke levensbeschouwing en opleiding hebben de sterkste invloed. Hoe sterker het christelijk geloof, of hoe lager het opleidingsniveau, des te sterker is het burgerlijk-kapitalistische ethos. Daarna volgt het geboortjaar. In het algemeen geldt dat de oudere geboortecohorten in sterkere mate het ethos onderschrijven dan de jongere geboortecohorten. Deze tendens vertoont echter een breuk bij de cohorten die na 1963 zijn geboren. Deze cohorten ondersteunen het burgerlijk-kapitalistische ethos in meerdere mate dan de er onmiddellijk aan voorafgaande geboortecohorten van 1954-1963. Verder zijn er nog zwakke effecten van kerkelijke betrokkenheid, urbanisatiegraad en geslacht. Als de kerkelijke betrokkenheid groter is, dan is de instemming met het burgerlijk-kapitalistische ethos iets minder. De richting van het effect is dus tegengesteld aan de verwachting. Eveneens zien we dat als de urbanisatiegraad van de gemeente waarin men woont groter is, de gemiddelde instemming met het burgerlijk-kapitalistische ethos afneemt. Voorts blijkt dat mannen het ethos iets meer onderschrijven dan vrouwen. De overige kenmerken, dat wil zeggen het hebben van een partner of kinderen, sociale klasse en het huishoudinkomen hebben geen significante invloed op de mate waarin mensen het burgerlijk-kapitalistische ethos onderschrijven.

5.2. De invloed van kerkelijke gezindte en christelijke deugden

Bij deze analyses zijn we voor alle kerkleden nagegaan in hoeverre het burgerlijk-kapitalistisch ethos van de kerkelijke gezindten van elkaar verschilt en welke van de drie dimensies van religiositeit de meeste zeggingskracht heeft, als het gaat om de verklaring van het ethos. Tevens pogen we de twee interpretaties die voor de relatie tussen religie en het burgerlijk-kapitalistisch ethos zijn gegeven, van elkaar te onderscheiden. De eerste uitleg verwijst naar de interve-

niërende werking van de christelijke deugden. Dat wil zeggen, in hoeverre vormt de mate waarin burgerlijk-kapitalistische elementen van arbeid en consumptie als christelijke deugden worden beschouwd, een schakel in de relatie tussen religiositeit en het burgerlijk-kapitalistische ethos? In de tweede interpretatie wordt de relatie tussen religie en het ethos gezien als een uitvloeisel van de omstandigheid dat religieuze mensen over het algemeen traditioneler zijn. Alle effecten van religiositeit op het burgerlijk-kapitalistisch ethos die indirect lopen via de christelijke deugden, beschouwen we als een indicatie voor de geldigheid van de eerste ‘religieuze’ duiding. De effecten van religiositeit op het burgerlijk-kapitalistisch ethos die niet via de deugddimensie lopen, zijn daarentegen een indicatie van de plausibiliteit van de tweede ‘seculiere’ duiding.

In deze paragraaf wordt tevens beschreven in hoeverre verschillen in ‘secularisatie’ tussen de kerkelijke gezindten op het gebied van christelijke levensbeschouwing en kerkelijke betrokkenheid invloed hebben op de mate waarin het ethos wordt ondersteund. Katholieken en hervormden zijn sterker gesecculariseerd, in die zin dat ze minder streng christelijk gelovig en minder kerkelijk betrokken zijn. Streng gereformeerden zijn in dit opzicht het minst gesecculariseerd; zij hebben een meer ‘gesloten’ cultuur en staan daardoor minder onder invloed van veranderingsprocessen. Synodaal gereformeerden nemen een positie in tussen streng gereformeerden enerzijds en katholieken en hervormden anderzijds. Het is nu de vraag in hoeverre verschillen in christelijke levensbeschouwing en kerkelijke betrokkenheid tussen de gezindten tot het meer of minder onderschrijven van het ethos leiden. Om dit te onderzoeken zijn christelijke levensbeschouwing en kerkelijke betrokkenheid als tussenliggende variabelen opgenomen in het model. Om het een en ander te verduidelijken is het analysemodel afgebeeld in figuur 2. Voor de toetsing zijn wederom multiële regressie-analyses uitgevoerd. Het geheel is gecontroleerd voor de invloed van sociale kenmerken.

Via de analyse van het theoretisch model in figuur 2 hebben we geprobeerd antwoord te krijgen op de volgende vragen:

1. Welke dimensie van religiositeit – kerkelijke gezindte, christelijke levensbeschouwing of kerkelijke betrokkenheid – heeft de sterkste invloed op het onderschrijven van de christelijke deugden en op het burgerlijk-kapitalistisch ethos?
2. In hoeverre loopt de relatie tussen religie en het burgerlijk-kapitalistische ethos via het onderschrijven van de christelijke deugden?
3. In hoeverre heeft kerkelijke gezindte een directe invloed op de christelijke deugden en het burgerlijk-kapitalistisch ethos, dat wil zeggen: in hoeverre zijn verschillen in opvattingen tussen katholieken en calvinisten specifiek

toe te schrijven aan het lid zijn van die denominatie en in hoeverre zijn verschillen in christelijke deugden en burgerlijk-kapitalistische opvattingen indirect te verklaren doordat bij voorbeeld katholieken minder christelijk gelovig en minder kerkelijk betrokken zijn dan hervormden en gereformeerden?

Figuur 2. Effecten van religiositeitsvariabelen op het burgerlijk-kapitalistisch ethos. Christelijke deugden als intermediërende variabele. Gecontroleerd voor sociale kenmerken. Populatie kerkleden.

In figuur 3 staan de eerste uitkomsten weergegeven. De gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten die zijn afgebeeld, drukken de directe effecten van de onafhankelijke variabelen op het burgerlijk-kapitalistisch ethos, de afhankelijke variabele, uit. Gestandaardiseerd wil zeggen dat de effecten onderling vergelijkbaar zijn, ze zijn 'met dezelfde meetlat gemeten'.

Er bestaan geen absolute richtlijnen die aangeven wat sterke of zwakke effecten zijn. Wij hanteren de volgende indeling. Gestandaardiseerde effecten die kleiner zijn dan .15 duiden we aan als zwakke effecten. Gestandaardiseerde effecten tussen de .15 en .20 noemen we matig, tussen .21 en .30 redelijk sterk, en boven de .30 spreken we van sterke effecten. In figuur 3 zijn allereerst de significante gestandaardiseerde effecten gepresenteerd. Voor kerkelijke gezindte zijn de zogenaamde compound effecten van de totale variabele weergegeven.¹ Deze effecten van kerkelijke gezindte staan tussen haakjes om aan te

¹ Zie J. Lammers, B. Pelzer, *Regressie analyse met nominale variabelen*, Nijmegen 1991. Het gestandaardiseerde effect van de compound variabele wordt geschat door een nieuwe variabele te construeren die een lineaire combinatie is van de dummy-categorieën. De compound variabele wordt weergegeven door de volgende lineaire vergelijking: $b_1 * \text{dummy}_1 + b_2 * \text{dummy}_2 + \dots + b_k * \text{dummy}_k$. Waarbij 'b' staat voor de ongestandaardiseerde regressie-

geven dat ze niet geheel vergelijkbaar zijn met de effecten van de andere variabelen. Het compound effect heeft namelijk geen positieve of negatieve richting en kan ook niet zoals gewoonlijk vermenigvuldigd worden met de gestandaardiseerde effecten van de andere paden om het indirecte effect op het ethos te bepalen. Om de invloed van gezindte te bepalen moeten we terug naar de ongestandaardiseerde effecten van de afzonderlijke denominaties. Deze kunnen wel met de ongestandaardiseerde effecten van de overige variabelen vermenigvuldigd worden.¹ Deze laatste resultaten geven we na de bespreking van figuur 3.

Figuur 3. Gestandaardiseerde effecten van religiositeitsvariabelen op het burgerlijk-kapitalistisch ethos. Christelijke deugden als intermediërende variabele. Gecontroleerd voor sociale kenmerken. Populatie kerkleden (N=456).

Welke dimensie van religiositeit heeft de sterkste invloed op de mate waarin eigenschappen als arbeidzaamheid en spaarzaamheid als christelijke deugden worden beschouwd? Ten eerste zien we in figuur 3 dat alleen christelijke levensbeschouwing een sterk direct effect (.37) heeft; kerkelijke betrokkenheid heeft helemaal geen significante invloed, en kerkelijke gezindte alleen indirect via de mate van christelijk geloof. Katholieken, hervormden en gereformeerden verschillen dus niet in de mate waarin zij de christelijke deugden-catalogoog ondersteunen, als gecontroleerd wordt voor de invloed van andere religieuze en sociale kenmerken.

In hoeverre loopt nu de relatie tussen religie en het burgerlijk-kapitalistische ethos indirect via het onderschrijven van de christelijke deugden en in hoeverre is die relatie direct? In figuur 3 zien we dat het meer of minder onderschrijven van de christelijke deugden een sterke invloed (.37) heeft op de

coëfficiënt.

¹ A.Z. Israëls, 'Path analysis for mixed qualitative and quantitative variables', in: *Quality and Quantity*, 21(1987), p. 91-102.

mate waarin het burgerlijk-kapitalistisch ethos wordt aangehangen. We constateerden reeds dat alleen christelijke levensbeschouwing een direct effect op de betreffende deugden heeft. De invloedslijnen van deze geloofsdimensie op het burgerlijk-kapitalistisch ethos lopen zowel indirect via de christelijke deugden als direct. De directe invloed bedraagt .16, de indirecte .14.¹ Hieruit blijkt dat het effect dat direct op het burgerlijk-kapitalistisch ethos wordt uitgeoefend, ongeveer even sterk is als het effect dat via de deugden loopt. De invloed van christelijke levensbeschouwing op het ethos kan dus deels worden toegeschreven aan het gegeven dat sterk gelovigen elementen van dat ethos een christelijke duiding geven, en deels is er sprake van een 'seculiere' duiding.

Tevens kunnen een matig direct effect (.17) en twee indirecte effecten van kerkelijke gezindte op het burgerlijk-kapitalistisch ethos onderscheiden worden. Hoe deze invloedslijnen zich tot elkaar verhouden, zetten we hierna uiteen. Kerkelijke betrokkenheid speelt noch direct, noch indirect een rol van betekenis.

Hoe ziet de invloed van kerkelijke gezindte er nu precies uit? Welke gezindten verschillen van elkaar en in hoeverre zijn de uiteenlopende standpunten die ze innemen ten aanzien van de christelijke deugden en het burgerlijk-kapitalistische ethos, specifiek toe te schrijven aan het lid zijn van die denominatie en in hoeverre zijn die verschillen te verklaren doordat bij voorbeeld katholieken en hervormden minder christelijk gelovig en minder kerkelijk betrokken zijn dan gereformeerden? De invloed van kerkelijke gezindte leggen we in drie stappen uit.

Ten eerste: verschillen tussen de gezindten in christelijke levensbeschouwing. In figuur 3 zien we dat kerkelijke gezindte een sterke invloed (.40) heeft op de mate van christelijk geloof. De ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten van de afzonderlijke kerkelijke gezindten in tabel 1 geven aan, in hoeverre de gemiddelde scores van hervormden, synodalen en streng gereformeerden afwijken van de gemiddelde score van de katholieken (de referentiecategorie), gecontroleerd voor het effect van de overige modelvariabelen. Het blijkt dat alle gezindten significant sterker christelijk gelovig zijn dan de katholieken: de streng gereformeerden zijn het meest christelijk gelovig, dan volgen de synodalen en hervormden.

Ten tweede: verschillen tussen de gezindten in christelijke deugden. Het effect van kerkelijke gezindte op de deugddimensie loopt alleen indirect via christelijke levensbeschouwing (zie figuur 3). In tabel 1 zijn de ongestandaardiseerde indirecte effecten weergegeven. Zo zien we dat de gemiddelde score van

¹ De invloed van de mate van de christelijke levensbeschouwing op het onderschrijven van de christelijke deugden (.37) vermenigvuldigd met de invloed van de christelijke deugden op het burgerlijk-kapitalistisch ethos (.37) levert een indirecte invloed op van .14.

streng gereformeerden op de schaal voor christelijke deugden .41 hoger ligt dan die van katholieken; zij rekenen met andere woorden elementen als hard werken en spaarzaamheid meer tot de christelijke deugdencatalogoog, omdat ze sterker christelijk gelovig zijn dan katholieken.

Type effect	Katholiek	Hervormd	Synodaal gereformeerd	Streng gereformeerd
<i>Effect op christelijke levensbeschouwing</i>				
Direct	referentie	.31	.54	1.06
<i>Effect op christelijke deugden</i>				
Indirect via christelijk geloof	referentie	.119	.207	.408
<i>Effecten op burgerlijk-kapitalistisch ethos</i>				
Indirect via christelijk geloof	referentie	.031	.053	.105
Indirect via christelijke deugden	referentie	.026	.045	.089
Direct	referentie	-.066	-.217	-.266
Totaal	referentie	-.009	-.119	-.072

Tabel 1. Ongestandaardiseerde effecten van kerkelijke gezindte op christelijk geloof, de christelijke deugden en het burgerlijk-kapitalistisch ethos. Indirecte, directe en totale effecten. Katholieken als referentiecategorie.

Ten derde: effecten van gezindte op het burgerlijk-kapitalistisch ethos. De invloedslijnen van de kerkelijke gezindten op het burgerlijk-kapitalistisch ethos lopen via drie paden (zie figuur 3). Ten eerste is er een indirect effect via de christelijke geloofsdimensie. In tabel 1 valt te lezen dat streng gereformeerden het ethos iets meer onderschrijven dan katholieken, omdat ze sterker christelijk gelovig zijn; het verschil is echter gering. Ten tweede is er een indirect effect op het burgerlijk-kapitalistisch ethos dat via christelijke levensbeschouwing en de christelijke deugden loopt. Deze effecten leggen echter amper gewicht in de schaal. Ten derde is er een direct effect van kerkelijke gezindte op het ethos waar te nemen. Tabel 1 leert ons dat de gemiddelde scores van streng en synodaal gereformeerden .27 respectievelijk .22 lager liggen dan de score van katholieken. Tegengesteld aan de verwachting hangen beide groepen gereformeerden het ethos dus minder aan, en dit verschil is significant. Het opmerkelijke dat zich nu voor doet, is dat de richting van de directe en indirecte effecten tegengesteld aan elkaar zijn, waardoor bij het totale effect op het ethos amper

verschillen tussen de gezindten zijn waar te nemen. Het totale effect is de optelsom van alle indirecte en directe effecten. Met andere woorden: gecontroleerd voor alle relevante kenmerken onderschrijven zowel synodaal als streng gereformeerden het burgerlijk-kapitalistisch ethos minder dan de katholieken, maar doordat ze sterker christelijk gelovig zijn, hangen ze het ethos juist meer aan, waardoor er uiteindelijk amper verschillen zijn waar te nemen tussen de gezindten.

6. CONCLUSIE

De antwoorden op de onderzoeksvragen kunnen als volgt worden samengevat.

De vraag of de christelijke religie tegenwoordig nog invloed heeft op de mate waarin mensen burgerlijk-kapitalistische opvattingen aanhangen, kan bevestigend worden beantwoord. Die invloed kan met name worden toegeschreven aan de geloofsdimensie, de mate van christelijke levensbeschouwing. Het ethos wordt meer aangehangen naarmate het christelijke geloof sterker is. Vervolgens blijkt de kerkelijke gezindte enig gewicht in de schaal te leggen. Voor de verwachting 'hoe orthodoxer calvinistisch, hoe meer men het burgerlijk-kapitalistisch ethos onderschrijft' vinden we weinig ondersteuning. Het blijkt dat juist katholieken en hervormden het burgerlijk-kapitalistisch ethos meer waarderen dan synodaal gereformeerden en streng gereformeerden. Uit gedetailleerde analyses die we hier verder niet hebben besproken, blijkt dat de verschillen met name liggen op het gebied van carrièregericht werken, voortdurend werken en utilitaire consumptie.¹ We hebben hier niet direct een verklaring voor. We zouden ten aanzien van bevindelijk gereformeerden – dit zijn streng gereformeerden die een sterke nadruk leggen op een innerlijke, persoonlijke beleving van het geloof – nog kunnen redeneren dat een sterke gerichtheid op carrière en werken het gevaar in zich bergt dat men 'te veel opgaat in het aardse leven', en dat zij daardoor enige reserves ten aanzien van deze opvattingen hebben, terwijl de verhouding die katholieken tot carrière en werken hebben minder problematisch ligt. Tot slot kunnen we concluderen dat de mate van kerkelijke betrokkenheid amper of geen directe gevolgen heeft voor de mate waarin mensen het ethos steunen.

Vervolgens zijn we nagegaan in hoeverre aspecten van arbeid en consumptie als christelijke deugden worden ervaren en in hoeverre de relatie tussen religieuze kenmerken en het burgerlijk-kapitalistisch ethos via de christelijke deugden loopt. Het blijkt dat ruim een derde van de kerkleden hard werken en

¹ M. ter Voert, *Religie en het burgerlijk-kapitalistisch ethos. Een onderzoek naar de relatie tussen religieuze overtuigingen en opvattingen over arbeid, consumptie en eerlijkheid* (Nijmegen 1994), p. 143-146.

spaarzaamheid als christelijke deugden beschouwt. Voorts hebben we vastgesteld dat de invloed van christelijke levensbeschouwing op het burgerlijk-kapitalistisch ethos deels is toe te schrijven aan het meekrijgen van christelijke deugden, een religieuze duiding dus: sterk gelovigen beschouwen elementen van dat ethos namelijk in meerdere mate als christelijke deugden in hun leven. Anderzijds kan de invloed ook gedeeltelijk worden toegeschreven aan een seculiere duiding: hoe sterker het christelijk geloof, hoe meer men vasthoudt aan traditionele standaarden omtrent arbeid en consumptie, zonder dat men aan die standaarden een religieuze betekenis geeft. Het effect van kerkelijke gezindte op het burgerlijk-kapitalistische ethos loopt ten eerste indirect via de mate van christelijke levensbeschouwing en de deugddimensie, maar dit effect is zeer klein. Ten tweede loopt het indirect via de mate van christelijke levensbeschouwing. Dit houdt in dat katholieken het burgerlijk-kapitalistische ethos minder onderschrijven, omdat zij minder sterk christelijk gelovig zijn dan bijvoorbeeld streng gereformeerden. Ten derde is er een direct effect, en dit gaat juist de andere richting uit. Hier zijn het de katholieken die het ethos het meest aanhangen, en de synodaal gereformeerden die dat het minst doen. Door deze tegengestelde werking van de directe en indirecte invloeden is het verschil in ethos tussen de gezindten uiteindelijk gering. Over het geheel kunnen we concluderen, dat de relatie tussen kerkelijke gezindte en het ethos maar in zeer beperkte mate is toe te schrijven aan een verschil in het ervaren van christelijke deugden, dus een verschil in religieuze duiding, tussen de kerkgenootschappen.

Als we tenslotte de effecten van de dimensies van religiositeit vergelijken met die van de sociale kenmerken, dan kunnen we concluderen dat – naast de christelijke levensbeschouwing – opleiding en leeftijd een vergelijkbaar gewicht in de schaal leggen. Ouderen onderschrijven het ethos meer dan jongeren, met die kanttekening dat degenen die tussen 1964 en 1972 zijn geboren, het burgerlijk-kapitalistische ethos sterker onderschrijven dan de geboortecohorten tussen 1954 en 1963. Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat door de verslechterde economische perspectieven en uitzichten op de arbeidsmarkt in de laatste decennia, de jongere leeftijdsgroepen weer wat traditioneler zijn geworden. Verder blijkt dat hoger opgeleiden het burgerlijk-kapitalistische ethos minder onderschrijven dan lager opgeleiden. Hoog geschoolden komen door hun opleiding meer in aanraking met andere denkbeelden. Dit vermindert de kans dat men vasthoudt aan gevestigde denkkaders. De overige kenmerken hebben slechts een geringe of helemaal geen invloed. Mannen ondersteunen het ethos iets meer dan vrouwen, en de overige kenmerken, samenwonen met een partner, het hebben van kinderen, beroepsklasse, huishoudinkomen en ur-

banisatiegraad blijken nauwelijks of geen invloed op het burgerlijk-kapitalistische ethos te hebben.

We zijn deze bijdrage begonnen met een korte weergave van de discussie over de vraag of de christelijke religie wel of geen invloed heeft op het denken en doen van mensen in hun leven van alledag. Tegen de achtergrond van die discussie kunnen we nu concluderen dat aan het burgerlijk-kapitalistisch ethos in ieder geval nog religieuze wortels zijn te ontdekken. Die wortels zijn niet calvinistisch van aard, maar dragen een algemeen christelijk karakter. Door het christelijk geloof krijgen mensen bepaalde deugden en burgerlijk-kapitalistische normen en waarden aangeleerd. Hoe verder mensen van dat christelijk geloof verwijderd zijn, hoe minder zij dat ethos zullen aanhangen.

Wie inzicht wil krijgen in de verschillende mate waarin Nederlanders anno 1990 presteren, hard werken, of spaarzaamheid belangrijk vinden, komt vroeg of laat terecht bij de religieuze factor als minstens gedeeltelijke verklaring voor die verschillen. Radicale seculariseringstheorieën blijken in dit opzicht verworpen te moeten worden.

Bijlage 1. Meting van de sociale kenmerken.

Variabele	Operationalisering	Codering
Leeftijd	Geboortjaar	Geboortjaar
Opleiding	Hoogst voltooide opleiding	(1) lager onderwijs; (2) lbo; (3) mulo, ulo, mavo; (4) mbo; (5) havo, mms, vwo; (6) hbo; (7) wo
Geslacht		(0) man; (1) vrouw
Partner	Woont samen met partner	(0) woont niet samen met partner; (1) woont samen met partner
Kinderen	Heeft wel of geen kinderen	(0) geen kinderen; (1) heeft kinderen
Beroepsklasse	EGP-indeling ¹	(1) hogere managers; (2) geschoolde managers; (3) routine hoofdarbeiders; (4) kleine zelfstandigen; (5) geschoolde handarbeiders; (6) ongeschoolde handarbeiders; (7) restcategorie
Inkomen	Netto gezinsinkomen per maand	(1) minder dan 1100,-; (2) 1100,- tot 1800,-; (3) 1800,- tot 2500,-; (4) 2500,- tot 3250,-; (5) 3250,- tot 4500,-; (6) vanaf fl.4500,-; (7) missing
Urbanisatiegraad	CBS-indeling	(1) platteland; (2) verstedelijkt platteland; (3) steden

¹ R. Erikson, J.H. Goldthorpe, R. Portocarero, 'Intergenerational class mobility and the convergence thesis in England, France, and Sweden', in: *British Journal of Sociology*, 34(1983), p. 303-343.

PAUL BEGHEYN SJ

Bibliografie betreffende de geschiedenis van de jezuïeten in Nederland

Aanvullingen

In de jaren 1990-1991 vierden jezuïeten wereldwijd de vijfhonderdste geboortedag van hun stichter Ignatius van Loyola en de vierhonderdvijftigste stichtingsdag van hun orde, de Sociëteit van Jezus. Bij die gelegenheid verscheen in het *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum* een bibliografie betreffende de geschiedenis van de jezuïeten in Nederland, die 414 titels telde [zie hieronder nr. 415]. In deze bijdrage wordt een aanvulling van 150 titels gegeven op die publikatie, enerzijds door opname van sindsdien verschenen titels, anderzijds door opname van voordien verschenen, maar nog niet vermelde titels. Evenals de vorige maal worden de publikaties in chronologische volgorde vermeld, en in diverse rubrieken onderverdeeld. De nummering van de opgenomen titels sluit aan op die van de oorspronkelijke bibliografie. De registers hebben betrekking op alle 564 titels. De bibliografie werd afgesloten op 10 december 1995.

1. ALGEMEEN

1.1. Bibliografieën

415. P. Begheyn, 'Bibliografie betreffende de geschiedenis van de jezuïeten in Nederland', in: *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum*, 19(1989), p. 149-176.

416. J.P.A. van Vugt, C.P. Voorvelt, *Kloosters op schrift. Een bibliografie over de orden en congregaties in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw*, Nijmegen, Dienstencentrum Kloosterarchieven in Nederland/Katholiek Documentatie Centrum, 1992, 141 p.

Zie: 'Jezuïeten', p. 95-96.

1.2. Archieven

417. Th. van Eijk, 'Een bijzonder archief aan de Houtlaan', in: *Nijmeegs Katern*, 4(1990), nr. 3, p. 3-5.

Betreffende het archief van de Nederlandse jezuïeten te Nijmegen.

418. Th.H.M. van Eijk, 'Het archief van de Nederlandse provincie der jezuïeten', in: *Trajecta*, 4 (1995), p. 75-76.

1.3. Algemene naslagwerken

Geen aanvullingen.

1.4. *Biografische naslagwerken*

419. J.T.P. Barten, 'Jezuïeten uit oude adellijke geslachten', in: *Blitterswijck. Noordlimburgs dorp met een rijke historie*, Afferden, Minoprint, 1981, p. 201-205.

420. D. Butaye, 'Kostbare genealogische gegevens in het noviciaatsregister van de jezuïeten uit het begin van de 17de eeuw', in: *Vlaamse Stam*, 28(1992), p. 21-33; 29(1993), p. 281-303.

Betreft novicen uit de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden.

421. D. Butaye, 'Het Doorniks noviciaatsregister van de jezuïeten uit de 16de eeuw', in: *Vlaamse Stam*, 31(1995), p. 281-294.

Van de 126 vermelde novicen zijn er 22 afkomstig uit het huidige Nederland.

2. CHRONOLOGISCH

2.1. *Algemeen*

422. P. Begheyn, 'Geschiedenis van de jezuïeten in Nederland', in: P. Dirkse, A. Haverkamp (red.), *Jezuïeten in Nederland*, Utrecht, Rijksmuseum Het Catharijneconvent, 1991, p. 6-18.

423. P. Begheyn, 'Positieve en negatieve beeldvorming omtrent de jezuïeten in Nederland', in: P. Dirkse, A. Haverkamp (red.), *Jezuïeten in Nederland*, Utrecht, Rijksmuseum Het Catharijneconvent, 1991, p. 19-29.

424. P. Dirkse, A. Haverkamp (red.), *Jezuïeten in Nederland*, Utrecht, Rijksmuseum Het Catharijneconvent, 1991, 124 p.

425. N. K[oers], 'Jezuïeten in Nederland', in: *Catharijnebrief*, 33(1991), maartnr., p. 2-3.

426. E. Put, M. Wynands, *De Jezuïeten in de Nederlanden en het Prinsbisdom Luik (1542-1773). Dossier bij de gelijknamige ten-*

toonstelling, Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1991, 119 p.

427. M.G. Spiertz, 'Pastorale praktijk in de Hollandse Zending: Jezuïeten in de Republiek der Zeven Provinciën', in: E. Put, M. Wynands, *De Jezuïeten in de Nederlanden en het Prinsbisdom Luik (1542-1773). Dossier bij de gelijknamige tentoonstelling*, Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1991, p. 87-99.

428. A. Deneef e.a. (red.), *Les jésuites belges 1542-1992. 450 ans de Compagnie de Jésus dans les Provinces Beligiques*, Bruxelles, Association Royale des Anciens Elèves du collège Saint-Michel ASBL, 1992, 380 p.

Betreft ook de Nederlandse jezuïeten.

429. P. Begheyn, 'Crossing Borders. The Dutch Jesuits', in: *Company*, 11(1994), nr. 3, p. 17-19.

2.2. *Zestiende eeuw*

430. A. van Lommel, 'Rapport sur l'état de la Compagnie de Jésus en Belgique en 1585', in: *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, 19(1883), p. 37-70.

Betreft ook de jezuïeten in Nederland.

431. L. Delplace, 'L'Établissement de la Compagnie de Jésus dans les Pays-Bas et la mission du Père Ribadeneira à Bruxelles en 1556', in: *Précis Historiques*, 35(1886), p. 330-353, 417-445, 521-543; 36(1887), p. 243-264, 291-308, 435-451, 495-518.

432. J. Kleijntjens, 'Aanbevelingsschrijven van Alexander Farnese voor P. Hernandez S.J.', in: *Maasgouw*, 49(1929), p. 13-15.

Miguel Hernandez († 1609) was aalmoezenier achtereenvolgens van Jan van Oostenrijk en Alessandro Farnese, landvoogden der Nederlanden 1576-1578 en 1578-1592.

2.3. Zeventiende eeuw

433. J. Luyten, 'Een reis van paters Bollandisten door Limburg in 1660', in: *Limburgs Jaarboek*, 29(1923), p. 3-7.

434. F. Claeys Bouuaert, 'Une visite canonique des maisons de la Compagnie de Jésus en Belgique (1603-1604). Rapports des visiteurs Olivier Manare et Léonard Lessius, envoyés au P. Général Claude Aquaviva', in: *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome*, 7(1927), p. 5-116.

Betreft ook de huizen in Noord-Brabant en Nederlands Limburg.

435. J.F.M. Sterck, 'Pastoor Augustijn Bloemaert en de Jezuiten', in: *Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem*, 52(1935), p. 301-306.

A.A. Bloemaert (1585-1659) verliet de jezuïetenorde in 1622.

436. C. van der Vorst, 'Instructions pédagogiques en 1625 et 1647 pour les collèges de la province Flandro-Belge', in: *Archivum Historicum Societatis Iesu*, 19(1950), p. 181-236.

437. B. Voets, 'Over de activiteiten der Hollandse Jezuiten (v. Teylingen, Becanus e.a.) tijdens de vervolging in het begin der 17e eeuw', in: *Haarlemse Bijdragen*, 62(1953), p. 260-269, 292-294.

438. P. Colman, 'Seize cuivres de l'"Imago primi saeculi Societatis Iesu" au musée Curtius de Liège', in: *Bulletin de l'Institut Royal du Patrimoine Artistique*, 4(1961), p. 187-197.

439. J. Barten, 'Hollandse kooplieden op bezoek bij Concilievaders', in: *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, 12(1970), p. 75-120.

Over de betrekkingen tussen jezuïeten in China en de Verenigde Oostindische Compagnie in de jaren zestig van de zeventiende eeuw.

440. A.E.C. Simoni, 'The mockers mocked: The Brussels play of Saint Ignatius, 1610, and its Dutch counterattack', in: *Archives et Bibliothèques de Belgique*, 47(1976), p. 644-649.

441. J.E. Wills, 'Some Dutch sources on the Jesuit China mission, 1662-1687', in: *Archivum Historicum Societatis Iesu*, 54(1985), p. 267-294.

442. H. de Waardt, 'Van exorcisten tot doctores medicinae. Geestelijken als gidsen naar genezing in de Republiek, met name in Holland, in de zestiende en zeventiende eeuw', in: W. de Blécourt e.a. (red.), *Grenzen van genezing. Gezondheid, ziekte en genezen in Nederland, zestiende tot begin twintigste eeuw*, Hilversum, Verloren, 1993, p. 88-114.

Hierin: 'Ignatius, Franciscus Xaverius, Machutus en de Lieve Vrouw van Foy', p. 98-105.

443. M. Fumaroli, 'Baroque et classicisme. L'Imago primi saeculi Societatis Iesu (1640) et ses adversaires', in zijn: *L'école du silence. Le sentiment des images au XVIIe siècle*, Paris, Flammarion, 1994, p. 343-365.

444. N. Golvers, 'De recruteringsstocht van M. Martini S.J. door de Lage Landen in 1654. Over geomantische kompassen, Chinese verzamelingen, lichtbeelden en R.P. Wilhelm van Aelst S.J.', in: *De Zeventiende Eeuw*, 10(1994), p. 331-350.

2.4. Achttiende eeuw

445. L.R. Lewitter, 'De bloeddorst der jesuiten. Een Hollands pamflet uit 1725', in: *Spiegel Historiae*, 26(1991), p. 231-238, 269.

Over het oproer in de Poolse stad Thorn (Torun) in 1724.

446. B. Lagarrigue, *Un temple de la culture européenne (1728-1753). l'Histoire Externe de la "Bibliothèque Raisonnée des Ouvrages des Savants de l'Europe"*, Nijmegen 1993.

Hierin: 'Réflexions des journalistes de la "Bibliothèque raisonnée" sur les jésuites et les jansénistes', p. 226-238.

447. E. Groenboom-Draai, *De Rotterdamse Woelreus. De 'Rotterdamse Hermes' (1720-1721) van Jacob Campo Weyerman. Cultuurhistorische verkenningen in een achttiende-eeuwse periodiek*, Amsterdam, Atlanta GA, Rodopi, 1994.

Hierin: 'Hermes over de jezuiten', p. 263-268.

2.5. Negentiende eeuw

448. *Het huis van Oranje en de jesuiten in Nederland. Eene beschouwing in de 19e eeuw*, Haarlem, J.J. van Brederode, 1847, 16 p.

2.6. Twintigste eeuw

449. L.M. van Noppen, 'The critical reception of Gerard Manley Hopkins in the Netherlands and Flanders 1908-1979', in: *International Hopkins Association Monograph Series*, 1(1980), p. 3-50.

450. V.A. Lapomarda, *The Jesuits and the Third Reich*, Lewiston, Queenston, Lampeter, Edwin Mellen Press, 1989.

Hierin: 'The Low Countries', p. 244-265.

451. P. Dirkse. 'Jan Toorop en de Societas', in: P. Dirkse, A. Haverkamp (red.), *Jezuiten in Nederland*, Utrecht, Rijksmuseum Het Catharijneconvent, 1991, p. 62-76.

452. G. van Dam, *Wij hebben een zuster! De congregatie van de liefdezusters van H. Juliana Falconieri, Nijmegen 1992*.

De congregatie werd in 1917 gesticht door Jan Jorna SJ (1868-1937).

3. BIJZONDERE GESCHIEDENIS

3.1. Pastorale werkzaamheden

453. M. Monteiro, 'Den middelen staet. Waarom vrouwen in de vroegmoderne tijd kozen voor een semi-religieus bestaan', in: M. Monteiro e.a. (red.), *De dynamiek van religie en cultuur: geschiedenis van het Nederlands katholicisme*, Kampen, Kok, 1993, p. 138-161.

Over jezuitenklopjes.

454. M. Monteiro, "Ick ben gekomen inde werelt om vuur te brenghen." Inspiratie, ambitie en strategie van katholieke geestelijke maagden in de vroegmoderne tijd', in: A. van Heijst, M. Derks (red.), *Terra incognita. Historisch onderzoek naar katholicisme en vrouwelijkheid*, Kampen, Kok Agora, 1994, p. 57-86.

Over jezuitenklopjes.

455. G. Vriens, *Honderd jaar Jezuitenmissie in Indonesië. Met een inleiding van Jan Weitjens*, [Jakarta], Penerbit Kanisius, [1994], 1090 p.

3.2. Culturele en wetenschappelijke werkzaamheden

456. E. van den Gheijn, *De opvoeding van Multafero in de school der Jezuiten en Ultramontanen. Fragmenten uit de papieren van een oud discipel*, Dordrecht, J.P. Revers, 1870, VII + 223 p.

457. E. van den Gheijn, *Kijkjes in de Jezuietenscholen van Nederland. De opvoeding van Multafero, in de school der Jezuiten en Ultramontanen. Fragmenten uit de papieren van een oud discipel*, Dordrecht, J.P. Revers, [1872], VII + 223 p.

458. W. Scheelen, 'De bemiddelende rol van de jezuiten bij het tot stand komen van hun kunstpatrimonium', in: *Kerken en Cultuur*, 5(1989), nr. 1, p. 60-66.

459. A. Boone, 'De Ignatiusliederen in de Nederlanden', in: *Ons Geestelijk Erf*, 65(1991), p. 165-196.
460. B. Bouwens e.a., *Op school bij de jezuïeten*, Utrecht, Rijksmuseum Het Catharijneconvent, 1991, 6 p.
461. P. van Dael, 'Geïllustreerde boeken van jezuïeten uit de 16de en 17de eeuw: de verhouding tussen woord en beeld', in: P. Dirkse, A. Haverkamp (red.), *Jezuïeten in Nederland*, Utrecht, Rijksmuseum Het Catharijneconvent, 1991, p. 30-40.
462. Th.H.M. van Eijk, 'Onderwijs door jezuïeten in de 19de en 20ste eeuw', in: P. Dirkse, A. Haverkamp (red.), *Jezuïeten in Nederland*, Utrecht, Rijksmuseum Het Catharijneconvent, 1991, p. 53-55.
463. Th. Hoekstra, 'La présence des collèges des Pères Jésuites en Hollande', in: F. Guerello, P. Schiavone (ed.), *La pedagogia della Compagnia di Gesù. Atti del Convegno Internazionale Messina 14-16 novembre 1991*, Messina, E.S.U.R. Ignatianum Messina, 1991, p. 153-170.
464. T. Smits, 'Jezuïeten leidden katholieke elite op', in: *Katholiek Schoolblad* 54(1991), nr. 11, p. 22-26.
465. A.F.C.M. Wolf, 'De jezuïetencolleges in Nederland in de 19de en 20ste eeuw', in: P. Dirkse, A. Haverkamp (red.), *Jezuïeten in Nederland*, Utrecht, Rijksmuseum Het Catharijneconvent, 1991, p. 55-61.
466. A. Boone, 'Nederlandstalige kerkliedboeken van de jezuïeten van de 17de tot de 20ste eeuw', in: *Oostvlaamse Zanten*, 67(1992), p. 238-248.
467. O. Lankhorst, 'Hoe oud of jong is Streven? Honderdvijfentwintig, tweeeënzestig, zestig of twee jaar?', in: *Streven*, 60(1993), p. 971-985.
468. J. Verhaeghe, 'De bijdrage van de jezuïeten tot de filosofische cultuur', in: *Bijdragen*, 54(1993), p. 30-56.
469. P. Begheyn, '125 jaar "De Heraut". Van Heilig Hart-devotie tot eigentijdse geloofsverdieping', in: *De Heraut*, 125(1994), p. 226-254.
470. H. Bijmans e.a., 'Zevenvoudige terugblik', in: *De Heraut*, 125(1994), p. 260-269.
Herinneringen van vroegere redacteurs e.a. van 'De Heraut'.
471. O.S. Lankhorst, 'Uit de voorgeschiedenis van De Heraut', in: *De Heraut*, 125(1994), p. 255-259.
472. C. Lievestroo, 'Erasmus en de jezuïetenpedagogie', in: *Streven*, 61(1994), p. 44-51.
473. *125 jaar De Heraut*, Nijmegen, De Heraut, 1995, 16 p.

4. LOKALE GESCHIEDENIS

Amersfoort

474. J.H.M. Putman, H.A. Burgman-Feenstra, *Eemlandse klappers*. 19. *Dopen R.K. parochie 't Zand Amersfoort 1710-1811*, Bussum, Genealogische Documentatie Service, 1987, vi + 187 p.

475. J.H.M. Putman, H.A. Burgman-Feenstra, *Eemlandse klappers*. 21. *Huwelijken R.K. parochie Kromme Elleboog Amersfoort 1684-1811. Huwelijken R.K. parochie 't Zand Amersfoort 1710-1812*. [enz.], Bussum, Genealogische Documentatie Service, 1989, vi + 180 p.

Amsterdam

476. J.W. van Ditmar, *Vreugdegalm bij het plegtstatige inwijdings-feest van den nieuwgebouwen R.C. Kerk de Zaaier, op den*

- 30sten Mei 1837, Amsterdam, T. Wiering en F.G.L. Holst, 1837, 8 p.
477. J. van Straaten, *Afbeelding van de nieuw gebouwde R.C. Kerk de Zaaier, te Amsterdam*, Amsterdam, H. Zweesaardt, 1837, 10 p.
478. F. Heynen, *De versiering en beschrijving der St. Ignatiuskerk 'De Zaaier' te Amsterdam*, Amsterdam, J. Beerendonk, 1865, 73 + IV p.
479. *Exposition de tableaux anciens chez C.M. van Gogh Keizersgracht 453 Amsterdam. Catalogue des tableaux provenant de l'église 'St. Franciscus Xaverius' ('de Krijtberg') à Amsterdam*, Amsterdam, z.u., z.j. [tussen 1865 en 1919], 4 p.
480. W., 'Beeld van Loyola', in: *Amstelodamum*, 6(1919), p. 96.
Betreft het beeld van Artus Quellinus.
481. A.F.L. Kannegieter, *De St.-Jozefskapel Rozengracht 152 te Amsterdam, 1899 - 19 Mei - 1924*, Amsterdam, De Tijd, 1923, 32 p.
482. *Historische tentoonstelling over het leven en werken der eerw. paters Jezuieten te Amsterdam welke gehouden wordt in het oude kerkgebouw "De Zaaier" Keizersgracht 22 Amsterdam (C)*, Amsterdam, z.u., 1929, 4 p.
483. L.G.J. Verberne, 'Het beeld van den hl. Ignatius in het Museum Amstelkring te Amsterdam', in: *Gildeboek*, 13(1930), p. 177-179.
484. J. Gabriëls, 'Iets over het beeld van Ignatius van Loyola door Artus Quellien de Oude in het museum 'Amstelkring' te Amsterdam', in: *De kunst der Nederlanden*, 1(1930-31), p. 333-334.
485. *Van de boom die droeg. Een bijdrage tot de geschiedenis van de congregatie van de allerheiligste maagd Maria zonder smet ontvangen, en den H. Aloysius van Gonzaga - opgericht ten'jare 1862 in "De Zaaier" te Amsterdam bij gelegenheid van haar 75-jarig bestaan*, Amsterdam, Uitgeversbureau 'Hildebrandt', 1937, 76 p.
486. E.B. Berger, 'An unknown work by Jacob Jordaens', in: *Burlington Magazine*, 68(1938), p. 139-140.
Betreft 'De kruisdraging' in De Krijtberg.
487. A. Mongan, 'A Jordaens drawing', in: *Burlington Magazine*, 75(1939), p. 245-246.
Voorstudie voor 'De kruisdraging' in De Krijtberg.
488. 'Amsterdamse schuilkerken', in: *Amstelodamum*, 37(1950), p. 131-136.
Betreft o.a. de schuilkerken van de jezuïeten.
489. A. Deblaere, 'De verdwenen Heilige. Iets over Xaverius, Vondel, en Quellien', in: *Streven*, 6(1953), nr. 1, p. 382-384.
Over het beeld van Ignatius door Artus Quellinus.
490. I.H. van Eeghen, 'De Acta Sanctorum en het drukken van katholieke boeken te Antwerpen en Amsterdam in de 17de eeuw', in: *De Gulden Passer*, 31(1953), p. 49-58.
491. I.H. van Eeghen, 'De eigendom van de katholieke kerken in Amsterdam ten tijde van de Republiek', in: *Bijdragen tot de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, 64(1957), p. 217-277.
492. *Catalogus van de historische tentoonstelling 300 jaar Zaaier*, Amsterdam, z.u., 1963, 4 p.
493. I.H. v[an] E[e]ghen, 'Van schuilkerk tot Gulden Huis', in: *Amstelodamum*, 54(1967), p. 169-180.
Betreft de schuilkerk van de jezuïeten aan de Raamgracht 6-8.

494. H. Zantkuyl, 'Herziene reconstructie van de schuilkerk Raamgracht 6-8', in: *Amstelodamum*, 55(1968), p. 110-115.
495. D.J. Broertjes e.a. (samenstelling), *Hoog de glazen! 1916-1991 RKAVIC vijfenzeventig jaar*, Amsterdam, Amstelveen, RKAVIC, 1991, 113 p.
496. K. Jongbloed, *Herengracht 415: 100 jaar Geloof, Wetenschap en Cultuur*, Amsterdam, Boekmanstichting, 1991, 74 p.
497. P.C.J. van Dael, 'De beschildering van De Krijtberg in Amsterdam', in: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 91(1992), p. 117-120.
498. L. Winkeler, *Om kerk en wetenschap. Geschiedenis van de Katholieke Theologische Universiteit Amsterdam en de Katholieke Theologische Universiteit Utrecht, 1967-1991*, Utrecht, Katholieke Theologische Universiteit, 1992, 157 p.
499. S.A.C. Dudok van Heel, 'Amsterdamse schuil- of huiskerken?', in: *Historisch Tijdschrift Holland*, 25(1993), p. 1-10.
500. L. Lansink, P. van Dael e.a., *De Nieuwe Krijtberg. Een neogotische droom*, Amsterdam, Stichting Frans Dubois, 1993, 147 p.
501. O. Steens, *Rooms en studentikoos. Vriendschap, geloof en wetenschap in de Rooms Katholieke Studenten Vereniging 'Sanctus Thomas Aquinas' te Amsterdam 1896-1980*, Amsterdam, Stadsuitgeverij, 1993, 486 p.
Gedurende de gehele periode zijn jezuïeten studentenpastor geweest.
502. L. Winkeler, 'De katholieke theologische hogeschool van Amsterdam en Utrecht en 'de idee van een universiteit'', in: *Trajecta*, 2(1993), p. 362-382.
503. H. Reinders, 's Zondags ga ik naar de kerk. Verslag van een rondgang langs twintig hedendaagse kerkdiensten, Baarn, Ten Have, 1994, 176 p.
Hierin: 'Het sacrament van vlees en bloed' (over de Krijtberg), p. 153-161.
504. G. Brenninkmeijer, '10 jaar Ignatius-huis in Amsterdam. Hoe is het gegaan en wat staat ons voor ogen?', in: *De Heraut*, 126(1995), p. 2-5.
505. G.A. Elsenaar, P.J. Verberne, 'n Eeuw IG. Het Ignatius in de jaren 1895 tot 1995, Amsterdam, Ignatiusgymnasium, 1995, 142 p.
- Culemborg*
506. [C.A.] H[arderwijk], 'De katholieken te Culemborg sedert de komst der jesuiten', in: *Volksalmanak ter verspreiding van waarheid en deugd voor de katholieken van Nederland*, 4(1861), p. 63 e.v.
507. B. Holtkamp, 'Orgelhistorie van de R.K. Barbarakerk te Culemborg', in: *De drie steden*, 8(1987), p. 34-39.
508. B. Holtkamp, 'De waterstaatskerk van "de Roomsche Catholieke gemeente" te Culemborg, in: *De drie steden*, 9(1988), p. 104-108.
509. B. Holtkamp, 'De geestelijkheid van de Papenhoek gedurende de negentiende eeuw', in: *De drie steden*, 10(1989), p. 143-146.
510. B. Holtkamp, *De Roomsche Catholieke Gemeente van Culemborg gedurende de negentiende eeuw*, Culemborg, [eigen beheer], 1990, 48 p.
511. B. Holtkamp, 'De bewoners van de Papenhoek en hun activiteiten', in: *De drie steden*, 12(1991), p. 215-221.
- Delft*
512. D. van den Akker, 'IHS-emblemen op Delflandse boerderijen', in: *Midden-Delft-krant*, 17(1993), nr. 4, p. 4-7.

Deventer

513. "Om Vuur' in Deventer sluit', in: *Een-twee-één*, 21(1993), nr. 2, p. 31.

Doesburg

514. J. Breuking, 'Apostolisch Vicaris Johannes van Neercassel en de Paters Jezuïeten te Doesburg, 1670-1688', in: *Stad en Ambt Doesborgh*, 30(1982), nr. 31, p. 22-28.

Gouda

515. X. van Eck, "'Haar uitstekend huis, en hoge kerke.'" Enkele gegevens over de bouw, inrichting en aankleding van schuilkerken der jezuiten in Gouda en andere Noordhollandse steden', in: P. Dirkse, A. Haverkamp (red.), *Jezuïeten in Nederland*, Utrecht, Rijksmuseum Het Catharijneconvent, 1991, p. 41-52.

516. X. van Eck, *Kunst, twist en devotie. Goudse katholieke schuilkerken 1572-1795*, Delft, Eburon, 1994.

Hierin: 'De jezuiten. Geestelijken, bouw en inrichting 1592-1795', p. 87-95.

Grave

517. L. van Miert, *De jezuiten te Grave en in het land van Ravenstein*. Derde druk. Met een inleiding van C.L.A. van Uden. Ravenstein, M. van de Poel, 1980, 51 p.

's-Gravenhage

518. A.M. Timmermans, *H. Teresia van Avila - Westeinderkerk*, Den Haag, Kerkbestuur H. Teresia van Avila, 1991, 80 p.

519. P.C.J. van Dael, "'De prachtige, zeer ruime, nieuw gebouwde kerk.'" De H. Teresia van Avila te Den Haag', in: *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken*, 35(1992), p. 3-24.

520. C.M. Schulten (ed.), *AC 75. 75 jaar Aloysiuscollege*, Den Haag, Jubileumcommissie AC 75, 1992, 152 p.

Groningen

521. S. de Blaauw, E. van der Werff, *Een teken in de stad: de toren van de Sint-Jozefkerk in Groningen*, Groningen, Team 4, 1990, 96 p.

522. J. Boot-van der Vlis, 'Een kazuifel met zeer oud kostbaar borduurwerk', in: *Groninger Kerken*, 7(1990), p. 5-11.
Afkomstig uit de Martinus- en Jozefparochie.

523. M. Vos-Schoonbeek, 'Hinderpalen voor katholieke geloofsuitoefening in Groningen in de 17de en het begin van de 18de eeuw', in: *Groningse Volksalmanak/Historisch Jaarboek voor Groningen 1990*, p. 68-96.

's-Hertogenbosch

524. W. Weusten, 'Twee altaarstukken in de Bossche Sint-Jan', in: *Bouwkunst. Studies in vriendschap voor Kees Peeters*, Amsterdam, Architectura & Natura Pers, 1993, p. 618-629.

Betreft o.a. 'De verheerlijking van de jezuitenorde', 1666-1669 (?), door Matthijs van den Bergh, waarschijnlijk afkomstig uit de Bossche jezuitenstatie.

Hoorn

525. W.F.M. Brieffies, *Inventaris van de archieven van de staties en parochies van Hoorn, 1381-ca. 1980, het dekenaat West-Friesland, 15e-16de eeuw, het dekenaat Hoorn, 1838-1966*, Hoorn, Archiefdienst Westfriesse Gemeenten, 1990, XII + 126 p.

Katwijk aan den Rijn

526. *Phoenix op haar 10e lustrum aan Oud-Phoeniciërs: 30 Maart 1884 -1934: Huize Katwijk*, Katwijk [1934].

527. A. Mignot, 'Katwijk 1916-1922', in: *Du berceau au paradis. Souvenirs*, Namur, André Bolland, 1988, p. 35-50.

528. P. Houwink, "Mozes slaat water uit de rots" van Gerard van Honthorst en zijn atelier?, in: *Antiek*, 25(1991), p. 431-438.

Afkomstig uit het jezuïetencollege te Katwijk.

Maastricht

529. *Om van weghen het Collegie der Societeyt Jesu tot Maestricht suppliant te bewijzen het recht d'welck 't selve heeft tot de lichtinge van de hoy-thiende tot Mheer, ende 't samen d'onghefondeertheydt van den Heere der selver plaetze met sijne geveughete ghemeynte rescribenten*, z.p., z.u., [1637], 15 p.

530. *Deductie raeckende de nature de thiende tot 's Graven-vouren met sijne appendentien, gheleghen in den lande van Daelhem Over-maze, toebehoorende aen het Collegie der Societeyt Jesu van Maestricht, hier bevorens aan de Abdye van Luttenborgh*, z.p., z.u., [1688], 62 p.

531. 'Description des monuments de la ville de Maestricht. Jesuites', in: *Annuaire de la province de Limbourg*, 1830, p. 143 e.v.

532. 'College des Jesuites à Maestricht', *Annuaire de la province de Limbourg*, 1830, p. 147-161.

533. P.M.H. Doppler, 'Een rekwes van de Rekenkamer te Brussel in 1615, ter bekoeming van eikenboomen uit 's Konings domeinen in de landen van Overmaas', *Maasgouw*, 23(1901), p. 75-76.

Rekwes van de jezuïeten te Maastricht.

534. R.M. Appel, *Inventaris van de archieven van de Maastrichtse schouwburg 1786-1965*, Maastricht, Gemeentelijke Archiefdienst, 1985, 77 p.

De schouwburg is ondergebracht in de voormalige jezuïetenkerk.

535. E. Kimman, R. Verspeek, *Tussen Heksenhoek en Tongersepoort. Een bundel artikelen over de geschiedenis van het gebouw van de Faculteit der Economische Wetenschappen te Maastricht*, Maastricht, Fa-

culteit der Economische Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Limburg, 1992, 60 p.

Betreft het 'Canisianum', de voormalige theologische faculteit van de jezuïeten.

536. A. Bergsma, 'Bibliotheek Jezuiten Maastricht', in: *Vakbibliotheken in Nederland en België*, Haarlem, Schuyt & Co, 1993, p. 49-52.

537. F. Pustjens, 'Vondsten in de Jezuitencollectie', in: *Publicatie [RUL]*, 2(1994), nr. 1, p. 10-11.

538. H. van der Pool, 'De 'ontsluiting' van de Jezuitencollectie', in: *Publicatie [RUL]*, 2(1994), nr. 2, p. 10-11.

Nijmegen

539. 'Een stadsdeel stort in puin', in: *Wij. Ons Werk. Ons leven*, 4(1938), nr. 6, p. 14-15.

Betreft de voormalige jezuïetenstatie aan de Lage Markt.

540. W. van Leeuwen, 'Van 'steenen pruiken', het Nijmeegs Canisius-College', in: *Numaga*, 26(1979), p. 141-148.

541. E.M. Dolné, 'Een schip voer langs de horizon. Krophollerkapel Canisiuscollege te Nijmegen gesloopt', in: *De Sluitsteen. Bulletin van het Cuypers Genootschap*, 3(1987), nr. 1, p. 27-29.

542. D. Nicolaisen (red.), *Een veelkleurig habijt. Kloosters in Nijmegen in de negentiende en twintigste eeuw*, Grave, Alfa, 1989, 238 p.

Zie: 'Jezuïeten, paters', p. 191-194, en passim.

543. J. Penders, 'Lubbers als gymnasiast', in: A. Joustra, E. van Venetië, *Ruud Lubbers. Manager in de politiek*, Baarn, Anthos, Bosch & Keuning, 1989, p. 21-31.

Betreft zijn verblijf op het Canisiuscollege.

544. P. Begheyn, *De Jezuiten in Nijmegen*, Nijmegen, Nijmeegs Museum 'Commanderie van Sint-Jan', Apostolaat van het Gebed, 1991, 59 p.
545. P. Begheyn, 'Energiebron boven de wereld', in: H. Vrijdag, *Zonder beelden sprak Hij niet tot hen*. Deel 3, *Het zichtbare in de liturgie*, Baarn, Gooi & Sticht, 1991, p. 130-131, 200.
Betreft het tabernakel in het Canisius-huis.
546. E.B. de Bruyn, 'Bij het Gezelschap van Jezus', in zijn: *Uit een leven*, Amsterdam, Arbeiderspers, 1991, p. 116-162.
Betreft het verblijf op het Canisiuscollege, 1917-1922.
547. R. Lubbers, 'De jongen van het internaat', in: A. Joustra, E. van Venetië (red.), *Samen onderweg. Over democratie, christendom & samenleving, economie en internationale vraagstukken*, Utrecht, Het Spectrum, 1991, p. 343-349.
Betreft het Canisiuscollege.
548. P. Begheyn, 'Kostbaar handschrift Broederschap uit 1691 teruggevonden', in: *Nijmeegs Katern*, 6(1992), p. 11.
Betreft de ledenlijst van de Broederschap van de Zalige Dood, in 1691 te Nijmegen opgericht.
549. A.J.C. van Leeuwen, 'De aula van het Canisius College. Ooit gesloopt Nijmegen', in: *Nijmeegs Katern*, 6(1992), nr. 6, p. 14-15.
550. J. Raeven, A. Janssen, *Hunnerberg. Een wijk van Nijmegen Oost*. Deel 3, Nijmegen, J. Raeven & A. Janssen, 1992.
Hierin: 'Het Canisiuscollege', p. 67-76, en 'Canisiushuis', p. 117-119.
551. E. van Thiel, 'Berchmanianum: kloosterbejaardenoord en burcht van eruditie', in: *Zorg en Ondernemen*, 3(1992), nr. 10, p. 27-31.
552. B.H.J.N. Kooij, 'De bouwgeschiedenis van de 'oude' Ignatiuskerk, voorheen de Regulierenkerk van St. Catharina, aan de Molenstraat te Nijmegen', in: *Numaga*, 40(1993), p. 44-64.
553. A.J.C. van Leeuwen, 'Sloop aula Canisiuscollege te Nijmegen blameert Monumentenzorg', in: *De Sluisteen. Bulletin van het Cuypers Genootschap*, 9(1993), p. 61-62.
554. P. Begheyn, 'In de schuilkelders van het Canisiuscollege, september-november 1944', in: *Numaga*, 41(1994), p. 154-182.
555. N.A. Hamers, 'Leden van een geestelijke broederschap (1691-1795)', in: N.A. Hamers e.a. (red.), *Zoeklicht bij Zilver. Genealogische Heraldische Bundel*, Nijmegen, Genealogische Vereniging, afdeling Kwartier van Nijmegen, 1995, p. 129-137.
Het betreft de Broederschap van de Zalige Dood, in 1691 in de Nijmeegse jezuïetenstatie opgericht.

Rhoon

556. Th.H.M. van Eijk, *Van statie tot parochie. De geschiedenis van een rooms-katholieke geloofsgemeenschap*, Rhoon, Sint-Wilibrorduskerk, 1994, 64 p.

Roermond

557. *Ruremunda illustrata a rhetoribus gymnasii Societatis Jesu Ruraemundae*, Lovanii, Joannes Christophorus Flavus, 1613, 82 p.
558. *Catalogue des livres de la bibliothèque du collège des ci-devant Jesuites de Ruremonde, dont la vente se fait audit collège le vingt Octobre 1777, et jours suivans à neuf heures du matin et à deux heures et demie l'après-midi*, Bruxelles, François T'Serstevens, 1777, 87 p.

559. A. Pinchart, 'Eglises des jésuites et des clarisses à Ruremonde', in: *Messager des*

Sciences Historiques et des Arts de la Belgique, (1863), p. 325-326.

560. 'Jezuïeten te Roermond', in: *Limburg*, 21(1915), p. 175-189.

Sint Odiliënberg

561. M. Hereswitha, 'Huize Hoosten in St. Odiliënberg, buitengoed van de Sociëteit van Jezus, Roermond', in: *Roerstreek*, 3(1971), p. 23-26.

Sittard

562. M.B. Hanson, 'Het Sint-Aloysiuscollege in Sittard (1851-1900)', in: *Historisch*

Jaarboek voor het Land van Zwentibold, 12(1991), p. 75-96.

Utrecht

563. O. Helleman, 'Het altaar voor de jezuïetenstatie St. Catharijne', in: *Maandblad Oud-Utrecht*, 64(1991), p. 48-53.

Wijk bij Duurstede

564. J.E. Brom, 'Een Doorniksche zilver-schat in een Stichtsch stadje', in: *Jaarboekje van 'Oud-Utrecht'*, 1942, p. 161-167.
Betreft het zilver in de jezuïetenstatie te Wijk bij Duurstede.

AANVULLENDE INDEX

ONDERWERPEN

aalmoezenier 61

Acta Sanctorum 490

administrateur 48

Aelst, Willem van 444

Afbeeldinghe van d'eerste eeuw zie *Imago*

altaarstuk 524

Antwerpen 490

Apostolaat des Gebeds 125

Arboreus zie Boom

Baenen, Bernard 189

Baerle, Anna van 372

Bauters, Willem 71

Becanus 437

bedrijfsapostolaat 129

beeldvorming 423

Bergh, Matthijs van den 524

bibliotheek 1, 102, 213, 273-275, 301, 310,

312, 313, 334, 367, 536-538

Bibliothèque Raisonnée 446

Bloemaert, Abraham 261

Bloemaert, Augustijn 435

Boddens, Jan 295

boeken 490

boekillustraties 461

Bollandisten 433

Boom, Adrianus 89

Breve Memoriale 98

broeder 48, 199

broederschap 548, 555

Brussel 431, 440, 533

Buzelin, Pierre 61

Campan, Otto van 61

Canisius, Petrus 38, 331

catechismusonderricht 281

Cats, Balduinus 76

China 152, 309, 439, 441, 444

Civiltà Cattolica 119

Codde, Petrus 204

colleges 436, 460, 463, 465, 505, 532

congregatie 182, 237, 263, 286, 289, 290,

294, 485

Crevena, Pietro Antonio da 1

Daelhem 530

Dekens, Thomas 69

Derde Rijk 450

Deursen 213

Dolmans 32

Doornik 421

Dux 136

edellieden 18

Eindhoven 39

emblemata 62, 63, 95, 97

- Emmerik 51
 Erasmus 472
 Everaerts, Laurentius 61
 Everdingen 43
 exorcisten 442
 Falconieri, Juliana 452
 Farnese, Alexander 432
 Filips II 50
 filosofie 139, 468
 Friesland 65, 109
 Gelderland 51, 52
 's-Gravenvoeren 530
 Grevius, Johannes 153
 Haaften, Alard van 271
Heraut, De 469-471, 473
 Hernandez, Miguel 432
 Heussen, H.F. van 74
 historici 24
 Honthorst, Gerard van 528
 Hooydonk, Joannes van 351
 Hopkins, Gerard Manley 449
 Huygens, Constantijn 66
 hymnen 141
 Ignatius van Loyola 8, 141, 261, 440, 442, 459, 480, 483, 484, 489
Imago primi saeculi 62, 63, 82, 97, 99, 438, 443
 Indonesië 455
 Ingenrae, Ignatius 271
Institutum Societatis Iesu 158
 jansenisten 446
Jesuiten Negotiatie, Der 64, 81
 jezuïetentheater 131, 307, 358
 Jonas, Henri 305
 Jordaens, Jacob 171, 486, 487
 Jorna, Jan 452
 Juliana Falconieri 452
 Kanis *zie* Canisius
 Kessel, Jan van 213
 Kessel, Leonard 52
 Keulen 52
 klopjes 190, 278, 379, 453, 454
 Kropholler, Alexander 344, 541
 kunstpatrimonium 458
 Lagonissa, Fabio a 71
 Lamers, Gerard 136, 137
 Land van Maas en Waal 92
 Lessius, Leonard 434
 Levigne, Hub 305
 lichtbeelden 444
 liederen 141, 459, 466
 Limburg 24, 31, 33, 433
 Limpens 32
 Lindanus, Wilhelmus 55, 56
Linie, De 135, 140
Litterae Annuae 74
 Lubbers, Ruud 543
 Luik 438
 Luttenborgh 530
 Machutus 442
 Maillard, P. 401
 Manare, Olivier 434
 Martini, Martino 444
 Me(e)rsch(e), van der 23
 Mercurianus, Everard 55
 Mesters 32
 Mheer 529
 missie 455
 missionarissen 159, 176, 309
Month, The 119
 Montmorency, Florent de 70
 Myleman, Franciscus 90
 mystiek 86, 87
 Neercassel, Joannes van 76, 80, 514
Nieuwe Katechismus 132-134
 Nieuwpoort 61
 Nobelaer 208
 Noorwegen 85
 noviciaat 420, 421
 Olaus, Theophilus 176
 Ommelanden 90
 onderwijs 462, 464
 Onze Lieve Vrouw van Foy 442
 opvoeding 456
 Oranje, Huis van 83, 448
 Oranje, Willem van 77
 orgel 175, 268, 507
Orientierung 119
 Overbetuwe 93
 Overijssel 72, 75
 Paccanaristen 155, 157
 pamflet 445
 Parma, hertog van 59
 pedagogie 472
 Pijpers 32
 Pirot, Margaretha 379
 Poirters, Adriaen 82
 predikanten 88
 Prince, Samuel de 153
 Quellinus, Artus 480, 483, 484, 489
 Rabus, Pieter 94
 rasphuis 153, 163, 164

Rhetius, Johann 253
 Ribadeneira, Pedro de 20, 431
 Rielen, Lukas 253
 Riserius *zie* Ryser
 Robbe, J. 401
 Roothaan, Jan-Philip III, 162
Rotterdamse Hermes 447
 Rovenius, Philippus 70
 Ruijters 32
 Ryser, Joannes 73
 Schacht, Heinrich 176
 Scheepers, J.F. 238
 Schipper, Jan 158
 schooltheater *zie* jezuïetentheater
 schuilkerk 488, 493, 494, 499, 515, 516
 Seghers, Daniel 83
 seminarie 191, 192
 Sint Claverbond 124
 Sluysken, Jacob 369
 spiritualiteit 8, 126
 Staveren, van 32
 Stratius, Jacobus 71
Streven 467
 studentenecclesia 127
 Teylingen, Augustinus van 77, 437
 Thijmgenootschap 138
 Thorn 445
 tijdschriften 119, 130, 136, 137, 467, 469-471, 473
 toneel 100, 121, 440
 Toorop, Jan 324, 341, 451
 Torun 445
 Veluwe 37, 68, 96
 Verbiest, Franciscus 98
Verbum 137
 Verenigde Oostindische Compagnie 439
 Verenigde Staten 28
 Vogels, I. 138
 Vondel, Joost van den 67, 74, 78, 152, 489
 Vosmeer, Sasbout 89
 Vree, F.J. van 266
 Weyerman, Jacob Campo 447
 Wilde, Karel 223
 Willem III, prins 91
 Willemse 14
 Wit-Rusland 106
 Wouters, Lieven 153
 Xaverius, Franciscus 442, 489
 Zambesi 27
 zilver 564
 Zwijsen, Joannes 222

AUTEURS

A.W. 163
 Achterberg, W. 170
 Akker, D. van den 512
 Alberdingk Thijm, J.C. 190, 193-195
 Albers, P. 217, 288, 291, 293
 Allard, H.J. 19, 67, 73, 147, 151-154, 243, 321, 365
 Allary, J. 5
 Amersfoort, H. 65
 Andriessen, J. 57, 60, 86, 87
 Appel, R.M. 534
 Arts, J. 88
 Axters, S. 126
 Bakker, N. 171
 Baltussen, A. 269
 Barten, J.T.P. 12, 14, 29-31, 35, 38, 39, 48, 61, 92, 93, 111, 125, 176, 199, 222, 269, 281, 309, 331, 349, 369, 370, 399, 401, 419, 439
 Bedaux, J.C. 312
 Beeldsnijder van Voshol, G.J. 282
 Begheyn, P.J. 7, 8, 17, 33, 36, 37, 119, 121, 261, 268, 334, 341, 403, 405, 415, 422, 423, 429, 469, 544, 545, 548, 554
 Bekker, F. 338
 Berg, J. van den 346
 Berger, E.B. 486
 Bergh, G. van den 284
 Bergsma, A. 536
 Berndsén, D. 168
 Bienemann, F. 395
 Bijleveld, W.J.J.C. 279
 Bijmans, H. 470
 Blaauw, S. de 521
 Bless, W. 132, 134
 Bliard, P. 4
 Blijdenstein, R. 408
 Boer, C. 175
 Boersema, B.R.C.A. 135
 Bogaers, J.E. 345, 350
 Bolland, J. 62, 63
 Bommel, J. van 381
 Bondam, A.C. 252
 Bonenfant, P. 105
 Bongaerts, P.G. 40, 214
 Boogard, J. van den 314
 Boogerd, L. van den 131
 Boomen, G. van den 140

- Boone, A. 141, 459, 466
 Boot-van der Vlis, J. 522
 Bornewasser, H. 138
 Bouwens, B. 460
 Brakel, J.P. van 267
 Breen, J. van 216
 Brenninkmeijer, G. 504
 Breuking, J. 514
 Brieffies, W.F.M. 525
 Broedersen, N. 101
 Broertjes, D.J. 495
 Brom, G. 78
 Brom, J.E. 564
 Bruinvis, C.W. 144
 Bruyn, E.B. de 546
 Buijtenen, M.P. van 273, 274
 Burger, C.P. 3
 Burgman-Feenstra, H.A. 474, 475
 Butaye, D. 420, 421
 Chiaruttini, A. 133
 Claeys Bouuaert, F. 434
 Collignon, H. 129
 Colman, P. 438
 Corstens, J.F. 183
 Corten, A. 32
 Cuvelier, J. 21
 Dael, P.C.J. van 169, 228, 461, 497, 500,
 519
 Dam, P.R. 276
 Dam, G. van 452
 Deblaere, A. 489
 Deenen, J. van 202
 Deijl, C. van der 34
 Delen, A.J.J. 83
 Delplace, L. 431
 Deneef, A. 428
 Derks, K.J. 77, 114, 326
 Derksen, A.B.A. 231
 Dierickx, M. 47
 Dimler, G.R. 95, 97
 Dirkse, P. 424, 451
 Ditmar, J.W. van 476
 Dodt van Flensburg, J.J. 49
 Dolné, E.M. 339, 344, 541
 Dongelmans, M.J.M. 347, 348
 Doppler, P.M.H. 287, 533
 Dries-Schilte, F.A.M. 327
 Dudok van Heel, S.A.C. 499
 Duurkens, H. 130
 Dyserinck, H. 292
 E.B. 302
 Eck, T. van 268
 Eck, X. van 515, 516
 Eeghen, I.H. van 490, 491, 493
 Eijk, Th.H.M. van 417, 418, 462, 556
 Engelen, Ph. 120
 Essen, L. van der 59
 Evertsz, U.A. 65
 Flament, A.J.A. 320
 Frenken, A.M. 359
 Fumaroli, M. 99, 443
 Gabriëls, J. 484
 Gaillard, A. 9, 10
 Geest, P. van 100
 Gemert, G. van 94
 Geusau, Baron von 285
 Geuskens, P. 355, 372
 Gheijn, E. van den 456, 457
 Gheyn, J. van den 11
 Gils, P.J.M. van 24
 Giudici, C.J. 374
 Golvers, N. 444
 Gonnet, C.J. 245
 Grelle, G. Grave le 66
 Griend, J.G.G.P. van de 354
 Groenboom-Draai, E. 447
 Grootveld, R. 227
 Haalebos, J.K. 345, 350
 Habets, J. 364
 Hamers, N.A. 38, 331, 555
 Hanson, M.B. 562
 Hanssen, Th. 58
 Harderwijk, C.A. 506
 Hazewinkel, H.C. 379
 Heiden, H.G.M. de 335, 343
 Heijden, W. van der 65
 Helleman, O. 563
 Hendriks, W. 400
 Hensen, A. 154
 Hereswitha, M. 561
 Hermans, H. 219
 Heyden, L.J. van der 272
 Heynen, F. 319, 478
 Hieselaar, L. 166
 Hoeck, F. van 27, 28, 45, 54, 76, 81, 84,
 89, 106, 185, 196, 197, 201, 203, 218, 233,
 235, 246, 255-257, 262, 266, 268, 316, 325,
 411
 Hoekstra, Th. 463
 Hoffman, P.D. 383
 Hofman, J.H. 402
 Hogervorst, A. 172

- Holtkamp, B. 507-511
 Hoogland, A.J.J. 278
 Horst, J. ter 336
 Hossche, S. de 62, 63
 Houben, A.H.H. 313, 373
 Houwink, P. 528
 Huibers, J.P. 112
 Hulzen, A. van 394
 J. 146
 J.D.L. 215
 Jacobs, H. 213
 Jansen, Th.A.J. 128
 Janssen, A. 550
 Janssens, J.B. 113
 Jaspar, E. 311
 Jong, O.J. de 198
 Jongbloed, K. 496
 Juten, W.J.F. 177, 178, 208
 Kannegieter, A.F.L. 481
 Keller, J. 250
 Kentgens, J.S. 388
 Keulen, H. 142
 Kimman, E. 230, 535
 Kleijntjens, J. 26, 85, 107, 145, 148, 160,
 162, 204, 206, 234, 258, 265, 280, 303,
 317, 352, 353, 368, 377, 378, 390, 391, 432
 Koch, L. 15
 Koers, N. 425
 Kooij, B.H.J.N. 552
 Kuiper, H. 149, 150
 Lagarrigue, B. 446
 Lankhorst, O.S. 467, 471
 Lansink, L. 500
 Lapomarda, V.A. 450
 Leeuwen, A.J.C. [W.] van 332, 540, 549,
 553
 Leeuwen, H. van 269, 407
 Lepper, J.L.M. de 91, 186-189, 209
 Lewitter, L.R. 445
 Liere, F. van 241
 Lievestroo, C. 472
 Lindeman, C.J. 392
 Lommel, A. van 18, 42, 43, 68, 69, 70, 72,
 74, 103, 143, 361, 430
 Loos, J.C. van der 104, 161, 211, 264
 Looyenga, A.J. 268, 269
 Lubbers, R. 547
 Luyten, J. 433
 M.K. 295
 Meijer, G.A. 413, 414
 Melief, P.B.A. 351
 Miert, L. van 23, 44, 122, 158, 178-182, 212,
 244, 253, 357, 358, 387, 397, 517
 Mignot, A. 527
 Minderop, A. 118
 Mongan, A. 487
 Monteiro, M. 453, 454
 Mulders, H. 226
 Nanninga Uitterdijk, J. 75
 Nauwelaerts, M.A. 184, 259
 Nicolaisen, D. 542
 Nienhuis, O.J. 242
 Nieuwbarn, M.C. 323
 Noppen, L.M. van 449
 Notermans, J. 297, 307
 O.P. 20
 Oldenhof, H. 109, 210, 248, 249, 270, 277
 Oskamp, M. 120
 Pantus, W.J. 328
 Pas, W. van de 149
 Pathuis, A. 90
 Peek, J.W. 200
 Penders, J. 543
 Pinchart, A. 559
 Poelhekke, M.A.P.C. 324
 Poirters, A. 63
 Polgár, L. 6
 Polman, P. 108
 Poncelet, A. 25, 53
 Pool, H. van der 538
 Post, R. 79, 80
 Pustjens, F. 537
 Put, E. 426
 Putman, J.H.M. 474, 475
 Raeven, J. 550
 Raijmakers, A. 342
 Regt, E. de 229
 Reinders, H. 503
 Rijswijck, A. van 371
 Roes, J. 134
 Romen, K.W. 366
 Ruth, H. van 289
 Salsmans, J. 82
 Schaepkens van Riepst, J. 298
 Scheelen, W. 458
 Scheerder, G. 382, 384
 Schelbergen, H. 404, 405
 Scheltema, J. 64
 Schoengen, M. 16
 Schulten, C.M. 520
 Schuurmans, J.W.C.M. 205
 Sierp, W. 250

- Simoni, A.E.C. 440
Sivré, J.B. 363
Sloots, C. 275
Smits, T. 464
Sommervogel, C. 4
Sondaal, B. 251
Sormani, W. 410
Spauwen, V. 289, 290
Spiertz, M.G. 98, 427
Spijker, H.W. 232
Stal, C.J.J. 227
Starink, J. 337
Staveren, M. van 271
Steen, M. van 268, 405
Steens, O. 501
Steensma, R. 240
Steijns, G.J.W. 260
Sterck, J.F.M. 435
Straaten, J. van 477
Sträter, F. 110, 155-157, 191, 192, 385
Struyker Boudier, C.E.M. 139
Stuldreher, C. 127
Sudbrack, K. 123
Tepe, W. 174
Tesser, J. 55, 56, 304, 308
Thewissen, Ch. 300
Thewissen, J. 159
Thiel, E. van 551
Thielen, Th.A. 356
Timmermans, A.M. 518
Tromp, H. 268, 405
Uwens, L. 63
Veen, J.S. van 51, 52
Verberne, L.G.J. 483
Verbiest, H. 315
Verburg, A. 395
Verhaeghe, J. 468
Verschueren, L. 367
Verspeek, R. 535
Viegen, J. 305
Vlekke, B.H.M. 296, 299
Vloten, J. van 66
Voets, B. 207, 437
Vogels, I. 22
Voorvelt, C.P. 416
Vorst, C. van der 436
Vos-Schoonbeek, M. 523
Vriens, G. 455
Vugt, J.P.A. van 416
W. 480
Waardt, H. de 442
Waldack, C.F. 41
Walle, J. van de 62, 63
Warffemius, A.A.M. 389
Wartena, R. 412
Wartenbergh, H. 167
Werff, E. van der 521
Weusten, W. 524
Wielen, J.E. van der 330
Wiersum, E. 380
Wills, J.E. 441
Wilmering, T. 393
Wilt, A. de 301, 306, 310
Winkeler, L. 498, 502
Woerden, H. van 269
Wolf, A.F.C.M. 465
Wolters, J.P.L. 393
Wolterson, B. 164
Woud, A. van der 238, 239
Wynands, M. 426
Zantkuyl, H.J. 165, 494
Zeven, A.C. 96

Het Katholiek Documentatie Centrum in 1995*

I. ACQUISITIE EN BEWERKING VAN DE DOCUMENTATIE

Archief

In 1993 verwierf het KDC 27 nieuwe collecties. Belangrijke aanwinsten waren de archieven van de Vrouwenbeweging De Graal Nederland, de Katholieke Theologische Universiteiten Amsterdam en Utrecht, en de archieven van de Universiteitsbibliotheek en de Vakgroep Geschiedenis van de Katholieke Universiteit Nijmegen. Op 36 collecties kwamen aanvullingen binnen, waaronder belangrijke aanvullingen op de de archieven van de Vereniging Ons Middelbaar Onderwijs in Noord-Brabant, de Sint-Radboudstichting, de Nederlandse Katholieke Sportfederatie en de Katholieke Bijbelstichting. In totaal werd 290 meter archiefmateriaal bij het KDC ondergebracht. Voor een volledig overzicht van de aanwinsten zij verwezen naar paragraaf 5.

Bijzondere aandacht werd dit jaar besteed aan nader onderzoek naar mogelijkheden archieven efficiënter te ontsluiten, maar tegelijk ook effectief in omvang terug te brengen door opschoning. Een eerste experiment hiemee bij de ontsluiting van het archief van Pax Christi Nederland leidde tot bemoedigende resultaten.

Voorts werd een begin gemaakt met de verwerking van circa 75.000 fiches met archiefbeschrijvingen die grotendeels werden gemaakt vóórdat er van geautomatiseerde ontsluiting sprake was. Door deze fiches in Rapide-KDC op te nemen zal de toegankelijkheid van de betreffende archieven sterk worden vergemakkelijkt.

Bibliotheek

De boeken- en brochurecollectie van het KDC werd in totaal (schenkingen en bestellingen) uitgebreid met 2503 exemplaren, voor het merendeel door schenkingen. Deze waren, behalve van een aanzienlijk aantal particulieren, onder meer afkomstig van Uitgeverij Gooi & Sticht, Zusters Onder de Bogen te Groesbeek, Zusters Clarissen te Nijmegen, Zusters Franciscanessen van Etten, Zusters van O.L.V. ter Eem, FNV Tilburg, Missio/PMW, Basisbeweging Nederland, Vereniging van Catechisten en de Paters Capucijnen te Nijmegen.

Het abonnementenbestand van het KDC bedroeg eind 1995 752 lopende tijdschriften.

* Het verslagjaar 1995 loopt van 1 november 1994 tot 31 december 1995.

Bijzondere aandacht vroeg dit jaar het magazijnbeheer. Bij een noodzakelijke verhuizing werd tevens de gelegenheid aangegrepen waar nodig signatuuretiketten te vervangen en waar mogelijk zoekgeraakte exemplaren aan te vullen. Daarnaast werd op bescheiden schaal maar gestaag verder gewerkt aan de verwerking van de uit schenkingen ontstane voorraad van duizenden gebondenboeken en missaals.

Categoriale documentatie

Van de inmiddels geheel opgeschoonde knipselcollectie wordt behoorlijk gebruik gemaakt. Daardoor gestimuleerd wordt de collectie nu ook beter up to date gehouden. De oude voorraad druksels is in 1995 volledig weggewerkt. Daardoor werd de drukselcollectie dusdanig uitgebreid, dat in 1996 de collectie in zijn geheel opnieuw moet worden ingedeeld.

Dit jaar kwam verder de bewerking gereed van de collectie van circa 200 parochies, die eerder geselecteerd waren om gezamenlijk een goede doorsnede te geven van parochiële activiteiten in Nederland.

Voor de collectievorming van het audiovisueel en beeldmateriaal zij verwezen naar het verslag 1994-1995 van de Stichting Katholiek Leven in Beeld elders in dit *Jaarboek*.

2. DIENSTVERLENING EN ONDERZOEK

Medio 1995 heeft het KDC een eigen World Wide Web-service geïnstalleerd. Op het adres 'http://www.kdc.kun.nl' wordt uitvoerige informatie gegeven over het KDC, de Stichting Katholiek Leven in Beeld en het Dienstencentrum Kloosterarchieven. Daarnaast kan de Internet-gebruiker de KDC-On Line Publicscatalogus raadplegen of zich op de hoogte stellen van de meest recente KDC-publicaties. De service omvat voorts een beknopte geschiedenis van het Nederlands katholicisme, de inhoud van de nieuwsbrief *Erasmusplein*, alsmede koppelingen ('links') met een aantal andere WWW-services die voor KDC-gebruikers van belang kunnen zijn, zoals die van het KADOC in Leuven en van de R.K. Kerkprovincie in Nederland. In de loop van 1996 komen de belangrijkste pagina's ook in het Engels beschikbaar.

In 1995 werden 131 verschillende archieven geraadpleegd. Van deze en andere KDC-documentatie werd gebruik gemaakt voor onder meer de navolgende onderzoeksthema's:

- 65-jarig bestaan Instituut voor Leken Maria Annunciatie
- 75-jarig bestaan Katholiek Gelders Lyceum (KGL)
- A. Terruwe
- Anton van Duinkerken als literatuurcriticus
- Antoon Molkenboer

- Antropologisch materiaal J.A.J. Verheijen SVD, van 1935-1993 werkzaam op Flores
- Archief Sint Willibrordus
- Beeld van rooms-rode coalities bij de achterbannen van de coalitiepartijen
- Beginjaren Vincentiusvereniging; stichting Vincentiuskapellen; pastoor Haanraads
- Belastingen in de jaren dertig en reacties daarop van ondernemers
- Beleving van missionarissen in diocees Jabalpur (India) in de jaren dertig-veertig van de 20ste eeuw
- Bestuur van het lager onderwijs in Alphen aan den Rijn (1848-1985)
- Biografie van J.G.H. Tans
- Biografische schetsen van universiteitsbibliothecarissen
- Bisschopsstaf van Egmond
- Brabantse fotografie in de negentiende eeuw
- Bureau voor Levens- en Gezinsvragen in Groningen (ca. 1947-1965)
- C.J. de Vogel
- Collegium Musicum Carolinum (Nijmeegs Studentenorkest)
- Correspondentie Hentzen-Romme
- Cursussen filmscholing KIF
- Dagblad *De Tijd*
- Dagblad *De Tijd*-De Spaarnestad jaren 1930-1945
- De benoeming van F.J.J. Buytendijk tot hoogleraar psychologie
- De brief van Nederhorst (pvda) en de receptie daarvan
- De Graal
- De ideologische achtergronden van de Mammoetwet
- De Katholieke Illustratie (1933 t/m 1940)
- De Katholieke Volkspartij in 1952
- De Nederlandse corporatistische sociaal-economische besluitvorming na de Tweede Wereldoorlog (ca. 1945-1970)
- De professionalisering van de hulpverlening bij alcoholverslaving
- De rol van Albertine Steenhoff-Smulders bij de oprichting van de Vrouwenbond
- De Sint-Bavokathedraal te Haarlem
- Defensiebeleid van Nederland in de jaren twintig
- Deflute
- Dispuut Fiera
- Edelsmidse Brom
- Een prosopografie van een generatie programmamakers
- Emigratie-organisaties
- Familie Lutkie
- Fraterhuizen
- Geboortegolf na 1945
- Geschiedenis LVVS Augustinus
- Geschiedenis Tecumseh-groep in Haren (Gr.) (1945-1995)
- Geschiedenis universiteitsbibliotheek
- Geschiedenis van de atletiek in West-Brabant, 1900-1950
- Geschiedenis van de Nijmeegse Reünistenvereniging
- Geschiedenis van de psychiatrie in oostelijk Noord-Brabant
- Geschiedenis van de Sint Antonius Abt-kerk te Scheveningen
- Geschiedenis voetbalsport
- Gezinspolitiek van de Katholieke Volkspartij
- Gezinszorg Roosendaal (ca 1935 - 1960)
- H.H.J. Maas en J. van Well sj
- Het Belgisch annexionisme (1918-1919)
- Het kruiswerk in het kader van maatschappelijke gezondheidszorg, 20ste eeuw
- Het NSC in de Tweede Wereldoorlog, m.n. de sluiting van de sociëteit in maart 1942
- Het verloop van de fusie van *Het Binnenhof* en de *Haagse Courant* (1991-1993)
- Houding van de Japanners t.o.v. de katholieke kerk v.v.
- Huishoudelijk reglement bos
- Inzet van H.D. Louwers om eenheid in de landbouw te bereiken (ca 1940-1960)
- J. van Ginneken sj (50 jaar geleden overleden)
- J.A. Alberdingk Thijm
- J.H. Scholten
- Jan van Hoof
- Jeugdavonturenséries van de KRO
- Joodse slachtoffertjes op Bossche scholen in de Tweede Wereldoorlog

- Journalistieke geschiedenis van *de Volkskrant* (1945-1990)
- Katholieke Nationale Partij
- Katholieke Werkgemeenschap in de pvdA
- Katholieken in de jaren vijftig
- ksv Sint Franciscus Xaverius, Wageningen
- KVP en koloniale politiek 1950-1963
- L.J. Rogier
- Leven en werk van Jan Engelman (1900-1972)
- Leven en werk van L.J.C. Beaufort OFM
- Lina Schneider
- Maatschappelijke activiteiten van J.M.B. van Vlijmen (1885-1946)
- Maria Viola
- Meisjesdispuut Diana
- Minderbroederscholen in Nederland/Otho Thomaase OFM
- Missie en zending in Noord-Afrika
- Missie en zending in Oost-Afrika
- Missie in Indonesië, m.n. aan de hand van egodocumenten van J.H. Scholten
- Mr. L.C. Mazirel
- N. Perquin (1897-1975), leven en werk
- Nijmeegse Historische Studentenkring "Dr. Huybers"
- Onderwijspolitiek in Belgisch-Congo/Zaire (1845-1960)
- Ontkerkelijking in Limburg
- Ontstaan H. Landstichting
- Ontstaan van de Federatie van Omroepverenigingen
- Oorspronkelijke aanleg van de tuin van Dekkerswald en de wijzigingen daarin
- Oprichtingsdatum NSSV Don Quichote
- Opstallen Sint-Henricusinstituut
- P. Swillens
- Perceptie van de KVP (1955-1965)
- Politieke biografie van C.J.I.M. Welter
- Politieke partijen en hun houding ten opzichte van de Sovjet-Unie (jaren veertig)
- prof. G.M.G.H. Russel
- Prof.dr. L. van der Essen te Leuven
- Propagandistische boeken over Nederlands-Indië
- Reactie Kath. Ned. Dagbladpers op ongewenste afbeeldingen en teksten in advertenties
- Relatie tussen plattelandsjongerenorganisaties in Nederland en de subsidiërende overheid (1945-1995)
- Ria Beckers
- Richtlijnen van de R.K. kerk in het bisdom Roermond
- Rie Vendrik en Vrouw en Kerk
- RKSP-KVP en Europese samenwerking
- Sanctus Augustinus
- Sobriëtas
- Sobriëtas/Ariëns
- Sonnehaert en Ariënhof
- Standbeeld Erasmus
- Stichting Lourdesbedevaart van het NKV
- Stichting Mensen in Nood
- "Stiekem en met mate". Huwelijk en voortplanting in de jaren vijftig
- Stigmata
- Totstandkoming Groen Links
- Vijftig jaar Rijksvoorlichtingsdienst (1945-1995)
- Vincentiusbibliotheekwerk in 's-Gravenhage
- Voetballer Massy uit Roermond
- Vrijdagsche Vereeniging
- Vrouwelijke studentenverenigingen (1898-1969)
- Vrouwen binnen de Vervoersbond na de Tweede Wereldoorlog
- Week Nederlandse Missionaris
- Woningstichting Volksbelang
- Zeeverkenner, watergidsen en waterpadvind(st)ers
- Zending en missie op Nieuw-Guinea
- Zr. Xavier Nolens

Het project van de Kommissie Missiememoires (KMM), dat in 1985 voorlopig werd afgesloten, kon eind 1995 met medewerking van drs. J. Willemsen worden hernomen. Het ligt in de bedoeling om in 1996 de samenvattingen van de interviews met missionarissen die in Afrika werkzaam waren, te publiceren. Intussen wordt ook het project 'Nederland' uitgevoerd. In dit project gaat het

erom herinneringen vast te leggen van een dertigtal personen die in Nederland betrokken zijn geweest bij de uitbouw van missionaire organisaties en van de missionaire samenwerking, kortom: het 'missiethuisfront'.

Lopende onderzoeksprojecten in diverse stadia van uitvoering waren dit jaar: de *Bibliografie van Katholieke Nederlandse Periodieken*, het AIO-project 'Historisch onderzoek met beelddocumentatie' en het project 'Een Roomse droom' (een onderzoek naar de betekenis van de Nederlandse missie in de Scandinavische landen). Aan de verschillende projecten voor de geschiedschrijving van de katholieke boerenorganisaties: de Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond (KNBTB), de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond (NCB) en de Limburgse Land- en Tuinbouwbond (LLTB), werd een project voor de geschiedenis van de Aartsdiocesane Boeren- en Tuindersbond (ABTB) toegevoegd. Het KNBTB-project werd in 1995 vrijwel voltooid en zal begin 1996 als dissertatie worden verdedigd.

Bij een aantal andere onderzoeksprojecten was het KDC betrokken: de geschiedenis van de Medische Missie Actie (Memisa); de geschiedschrijving van de katholieke geestelijke gezondheidszorg in Nederland en de geschiedschrijving van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

De wetenschappelijk medewerker verzorgde op 18 mei en 14 juni de inleiding 'Katholiek Documentatie Centrum: ervaringen met beeldopslag 1990-1995' tijdens de Themadag Geautomatiseerde Beeldopslag, georganiseerd door het Gemeentearchief Amsterdam i.s.m. de Vereniging De Topografisch-Historische Atlas, de Werkgroep Kaartbeheer van de Nederlandse Vereniging voor Kartografie, de Vereniging Nederlands Fotogenootschap en het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie; en op 23 mei, een inleiding 'Beheer en behoud: opslag en ontsluiting in een foto- en beeldarchief', tijdens de 4e Dag van het Document te Ede. Voorts presenteerde hij tijdens het minisymposium 'Het schrijven van Universiteitsgeschiedenis', georganiseerd door de Commissie Geschiedschrijving Katholieke Universiteit Nijmegen: 'Notities over de identiteit van de Katholieke Universiteit Nijmegen'.

3. PUBLICATIES EN EXPOSITIES

In 1995 werd de nieuwsbrief *Erasmusplein* vier maal toegezonden aan ruim 3500 relaties en abonnees. In deze gezamenlijke nieuwsbrief van het KDC, Katholiek Studiecentrum (KSC), het Dienstencentrum Kloosterarchieven in Nederland (KAN) en het onderzoekszwaartepunt 'Katholicisme in de Nederlandse geschiedenis' (KNG) besteedde het KDC onder meer aandacht aan de reisorganisatie Raptim, de blindenbibliotheek Le Sage ten Broek, de Katholieke Boekverkopers- en Uitgeversvereniging Sint Jan, De Graal en de Edelsmidse Brom.

Het (vierentwintigste) *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum 1994* was tevens het verslagboek van de lustrumviering op 2 juni 1994. Het bevatte de (uitgewerkte) teksten van de volgende inleidingen:

J.M.G. Thurlings, 'Het katholicisme in de (post)moderne tijd. Toespraak ter opening van het lustrumsymposium op 2 juni 1994';

Urs Altermatt, 'Religion und Nationalismus. Ein Essay';

Maria ter Steeg-van Wayenburg, 'Van kathedraal naar onaf kunstwerk. Katholieken en hun God in Nederland';

Lodewijk Winkeler, 'Een beetje blaten kan geen kwaad. Toespraak bij de opening van de lustrumtentoonstelling 'Katholieken in karikaturen en cartoons'';

A.V.M. Struycken, 'Katholiek Documentatie Centrum 1969-1994. Ontstaan en ontplooiing';

F.C.J. Ketelaar, 'Openbaar en bijzonder archiefwezen. Vroeger, nu en in de toekomst';

Th.H.J. Stoelinga, 'De plaats van het KDC binnen de Katholieke Universiteit Nijmegen';

Jan Roes, 'In de kerk geboren. Het Nederlands katholicisme in anderhalve eeuw van herleving naar overleving'.

Daarnaast bevatte het *Jaarboek 1994* een nieuwe Gids voor de documentatie van het KDC, een Gids voor de publicaties van het KDC, een overzicht van exposities, en de jaarverslagen van het KDC en het Dienstencentrum Kloosterarchieven over 1994.

In de *Cursor*-reeks verschenen in 1995:

7. K.W.J. van Rossum, *Uitgeverij Dekker & Van de Vegt 1856-1989. Geschiedenis en catalogus van een fonds*,

1⁺. *Gids voor documentatie en publicaties van het Katholiek Documentatie Centrum*.

De directeur publiceerde de volgende artikelen: 'Einde van een missie. De Utrechtse stadsmissie van 1959 en de demobilisatie van de Nederlandse katholieken', in: *Trajecta* 4(1995), p. 42-74; 'Een moderne Janus. Het Nederlands katholicisme in de kering van de twintigste eeuw', in: E. Borgman, B. van Dijk en Th. Salemink (red.), *Katholieken in de moderne tijd. Een onderzoek door de Acht Mei Beweging* (Zoetermeer 1995), p. 41-58; 'Eigen cultuur'-behoud'. De Nijmeegse zorg voor het katholiek erfgoed', in: *Capita Selecta uit de geschiedenis van de Universiteitsbibliotheek Nijmegen. Aangeboden aan mr. G.G.A.M. Pijnenborg bij zijn afscheid als bibliothecaris* (Nijmegen 1995), p. 115-127; 'Die katholische Kirche und die Herausforderungen der Moderne in den Nieder-

landen im 19. und 20. Jahrhundert', in: *Zeitschrift für Schweizerische Kirchengeschichte/Revue d'histoire ecclésiastique suisse*, 89(1995), p. 7-44.

De inleidingen van de wetenschappelijk medewerker over het KDC/KLIB-beeldplaatproject werden gepubliceerd als 'Katholiek Documentatie Centrum: ervaringen met beeldopslag 1990-1995', in: *Themadag Geautomatiseerde Beeldopslag* (Amsterdam 1995), p. 29-39, en 'Beheer en behoud: opslag en ontsluiting in een foto- en beeldarchief', in: *Proceedings. 4e Dag van het Document* (z.p. 1995), p. 45-60, met een bewerkte versie: 'Analoge beeldopslag troeft digitale archivering af op kwaliteit', in: *Automatisering Gids*, 29(1995), nr. 21, p. 13. Voorts publiceerde hij twee documentaire bijdragen: 'Het Katholiek Documentatie Centrum in Nijmegen', in: *Kerktijd*, 7(1995), nr. 2, p. 1-7; 'Religieuze bewegingen in het Nederlandse katholicisme', in: *Religieuze bewegingen in Nederland*, (1995), nr. 30, p. 121-143, alsmede twee historische artikelen: 'De laatste vijftientig jaar. Polarisation en dialoog', in: E. Borgman, B. van Dijk en Th. Salemink (red.), *Katholieken in de moderne tijd. Een onderzoek door de Acht Mei Beweging* (Zoetermeer 1995), p. 95-114, en 'Thomas, een serieuze gesprekspartner. Prof.dr A.G.M. van Melsen (1912-1994)', in: *Jaarboek 1994 van het Thomas Instituut te Utrecht*, 14(1995), p. 101-108.

De archivaris publiceerde: 'De Graal. Van jeugdbeweging voor meisjes tot internationale beweging van vrouwen', in: *Erasmusplein*, 6(1995), nr. 2, p. 8-9; 'J.N.J. Smulders, een katholiek arts', in: J. van Oudheusden e.a. (red.), *Brabantse biografieën 3* (Amsterdam 1995), p. 111-114; "'Roomsche Volkslectuur". Jan van der Lans en de Maatschappij De Katholieke Illustratie in 's-Hertogenbosch (1879-1899)', in: *'s-Hertogenbosch. Driemaandelijks tijdschrift over de geschiedenis van 's-Hertogenbosch*, 3(1995), p. 77-83.

Bij gelegenheid van het verschijnen van de fondscatalogus van Uitgeverij Dekker & Van de Vegt verzorgde de bibliothecaris een tentoonstelling in de galerij van de Universiteitsbibliotheek over de geschiedenis en het fonds van de uitgeverij onder de titel: 'Herinneringen aan een eigen-culturele tijd'.

4. PERSONEEL

De herstructurering van de Katholieke Universiteit had onder meer tot gevolg dat de Begeleidingscommissie van het KDC door het College van Bestuur werd opgeheven. De zittende leden is gevraagd om met ingang van 1 januari 1995 toe te treden tot een Raad van Advies van het KDC. In de loop van 1995 traden A. Laeven, opvolger van G. Pijnenborg als bibliothecaris van de Universiteitsbibliotheek, en M. Muskens, bisschop van Breda, toe tot de Raad van Advies. De raad was eind 1995 als volgt samengesteld: prof.dr. A.V.M.

Struycken (voorzitter), prof.dr. A.J.A. Felling, prof.dr. H.J. Häring, prof.dr. P.M.M. Klep, dr. A.H. Laeven en mgr.dr. M. Muskens.

Ook dit jaar wist het KDC zich in zijn werkzaamheden weer belangrijk gesteund door de inzet van vrijwilligers: zr. E. de Barbanson, K. Bauland, P. Bluysen, br. A. van den Boogaard, S. Daverveld, fr. A. van Dun, zr. V. Ekenosu, br. J.N. van Hoek, zr. L. Jansen, H. Niessen CM, zr. G. van den Oudenburg, mw. D. Pouwels-Hermesen, R. Spanings, mw. drs. D. Timmermann, G. Verwoerd CM, drs. J. van de Westelaken en drs. J. Willemsen. Br. A. van Eijk CM, en B. Kooyman en L. van der Loo CM waren voor het KDC werkzaam in de 'buitendienst'.

Vanwege het Administratief Centrum was B. Fobe gedetacheerd als boekbinder; vanwege de Stichting Uitzicht waren Th.H.A. Uitermark (systeembeheer) en drs. B.M.L.M. van Son (bibliotheek) bij het KDC gedetacheerd.

Een aantal medewerkers waren voor wetenschappelijk onderzoek in tijdelijke dienst bij het KDC: dr. A.T.M. Duffhues, drs. J. Korsten, mw.drs. V. Poels, drs. M. Smits en mw.drs. E.H.C. Tops.

5. ARCHIEFAANWINSTEN

Persoonlijke collecties en nalatenschappen c.q. delen daarvan:

- P.J.A. Calon	- J. Kremers
- J. van Engelen	- C.L.A.M. ter Maat
- J.H. Ex	- F.J.T. Rutten
- H.M.M. Fortmann	- C.J.A. Tholens
- E.J.J. van der Heijden	- J.T.M. de Vreeze
- F. Jansen	- W. Vijftigschild
- A.H. Koelink	- J. van Westerhoven

Archieven van organisaties en instellingen c.q. delen daarvan:

- Aartsdiocesane R.K. Boeren- en Tuindersbond	- Katholieke Volkspartij - afdeling Hengelo
- Redactie-archief van het <i>Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland</i>	- Landelijk Kontakt Toerustingswerk onder Katholieken
- Bernardus Smeemanstichting	- Nederlands Katholiek Vakverbond - afdeling Tilburg
- Katholieke Theologische Universiteit Amsterdam	- Stichting Levensvorming Jeugd en Jongeren
- Katholieke Theologische Universiteit Utrecht	- Universiteitsbibliotheek van de KUN
- Katholieke Theologische Universiteit Utrecht - Agogisch-Theologische Opleiding	- Vakgroep Geschiedenis van de KUN
	- Vrouwenbeweging De Graal Nederland

Stichting Katholiek Leven in Beeld

Verslagjaar 1994-1995

I. COLLECTIEVORMING

In 1994 is een begin gemaakt met de inventarisatie van fotomateriaal dat zich bevindt in de bij het KDC bewaarde archieven. Om bewaartechnische redenen werden deze foto's uit de betreffende archieven gelicht en in de KLIB-collectie opgenomen. Uiteraard blijven zij principieel tot de betreffende archieven behoren, en zijn zij ook als zodanig geadministreerd. Veel van dit materiaal werd vervolgens ook op de beeldplaat opgenomen.

Van de volgende archieven is het fotomateriaal op deze wijze aanzienlijk beter toegankelijk gemaakt:

- Broeder A.T.W. Simons: foto's van De Jonge Wacht
- Reorganisatie RAPTIM
- Pax Christi-voettochten
- Oriëntatiecentrum voor Kerkelijke Roepingen: 101 foto-albums
- Landelijk Woonwagenwerk
- Missie Verkeersmiddelen Actie (MIVA)
- Broeder Exuperius Hagen OFMCap.: prentbriefkaarten van kerkgebouwen en kloosters
- Algemeene Missiekalender (1926-1941)
- Fotopersbureau Gelderland, Nijmegen: glasnegatieven
- Sint Radboudstichting

De collecties audiovisueel en beeldmateriaal zijn in de afgelopen jaren uitgebreid met een groot aantal schenkingen. In 1994 mochten de volgende schenkingen in ontvangst worden genomen:

- Broeders van Dongen: negatieven, contactafdrukken en foto's uit de nalatenschap van fotograaf en kunstenaar Broeder Amator Kappé (1920-1973)
- Benedictijnerabdij Oosterhout: foto's van personen, gebouwen en activiteiten van de abdij
- MIVA-hoofdkantoor Breda: archieffoto's
- Broeders van Huybergen: foto's van kloosters, conventen, internaten
- Pater Jan Kerstholt SSCC: foto's uit nalatenschap van J.A. Kerstholt (1920-1994)
- Prof.dr. J. Bosmans: foto's van de tentoonstelling "Tot hier en niet verder"
- Nijmeegse Studentenvereniging Carolus Magnus: foto's uit de periode 1930-1960
- H.C. Diender, Kampen: varia: filmstrookjes, geluidsbanden, prentjes, prentbriefkaarten

In 1995 werden de collecties met de volgende schenkingen verrijkt:

- Gemeentearchief Nijmegen: ca. 1500 glasnegatieven afkomstig van fotopersbureau Gelderland m.b.t. de Katholieke Universiteit (1949-1960, aanvulling op eerdere overdracht)
- G. Bary, Breda: seminariefoto's uit Apeldoorn (klein-seminarie aartsbisdom Utrecht/bisdom Groningen)
- Zusters van het H. Hart, Oosterhout: diaseries, filmstroken, grammofoonplaten
- Paters Norbertijnen, Berne: foto's van Norbertijnen van Berne en in de missie van India

- Mevr. Ras-Frynes, Vorden: foto's uit de nalatenschap van de heer Ras, leraar in Zwolle
- Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam: ordners met negatieven, afkomstig van de Fotodienst van de Katholieke Arbeidersbeweging
- H. Joosten, Hilversum: foto's gebruikt bij het vervaardigen van filmstroken, bestemd voor het onderwijs (1950-1960)
- Pers en Voorlichting, KU Nijmegen: foto's m.b.t. de Katholieke Universiteit (recent)
- H. Raemakers, Maastricht: foto's van Limburgse kerken en kloosters
- J.A.M. van Vliet, Brakkenstein (Nijmegen): foto's van Franciscaanse familieleden
- Fraters van Utrecht, Arnhem: bijbelse schoolplaten

Recent fotomateriaal kon worden verworven doordat verschillende fotografen werk bij het KLIB onderbrachten:

- Pater M.H.M. Bodewes: mensen aan het werk in de missie in Brazilië
- Rien Dijkhuizen: communauteit van Dekkerswald; Lourdes; katholiek Nijmegen
- Flip Franssen: activiteiten aan de KUN
- Rien van Heesewijk: Bloedprocessies in Boxmeer en Boxtel
- Bert Janssen: Nederlands College te Rome; bisschopswijdingen van mgr. A. van Luyn en mgr. M. Muskens; afscheid mgr. J. Ernst; Aartsbisdom Utrecht; kaarsmakerij van de Abdij Egmond; paramentenatelier Stadelmayer te Nijmegen
- Jon Kuiper: foto's van katholieken in *HN-Magazine*
- Peter Kusters: gepubliceerde foto's, o.a. in *De Bazuin*
- Jan van Leeuwen: activiteiten aan de KUN en in Nijmegen
- Robin Lutz: *Abdijen in de Lage Landen*
- Frits Phoelich: portretten van hoogleraren
- Gaston Remery: katholiek leven in 'De Acht Zaligheden' (Noord-Brabant)
- An Stalpers: activiteiten aan de KUN
- Jan Veldhoven: activiteiten aan de KUN

Daarnaast werden van verschillende boeken de originele foto's geheel of gedeeltelijk achterhaald. Van andere publicaties en tijdschriften werd het gebruikte fotomateriaal bij het KLIB gedeponneerd. Het eerste was het geval bij drie oudere fotoboeken:

- *Carolina. Het leven aan de R.K. Universiteit te Nijmegen*, Bilthoven 1950
- M. van der Plas en J. Roes (red.), *De kerk gaat uit. Familiealbum van een halve eeuw* *katholiek leven in Nederland*, Bilthoven 1973
- W. Mes e.a. (red.), *Exfoto. Een halve eeuw Katholieke Universiteit Nijmegen in beeld*, Bilthoven 1974

De foto's van de volgende boeken en tijdschriften werden aan de KLIB-collectie toegevoegd:

- M. Smits, *Holambra. Geschiedenis van een Nederlandse toekomstdroom in de Braziliaanse werkelijkheid 1948-1988*, Nijmegen 1990
- A.T.M. Duffhues, *Generaties en patronen. De katholieke beweging in Arnhem in de 19e en 20ste eeuw*, Baarn 1991
- P. van Leeuwen, *Bisschop Rudolf Staverman (1915-1990). Een biografie*, Nijmegen 1994
- *De Jonge Wacht, weekblad voor de RK georganiseerde jeugd in Nederland*, 1(1913)-28(1941)
- *Mens en Kamp. Richtlijnen voor de praktijk van het maatschappelijk werk ten be-*

- hoeve van woonwagenbewoners*, 1(1955)-16(1970), voortgezet als: *Centraal*, 1(1971)-6(1977)

- *Onze Universiteit. Mededelingen van het Centraal Comité der Katholieke Universiteitscomités*, 1936-1959, voortgezet als:
- H.O.F.-tijdingen. Maandblad over het katholiek hoger onderwijs in Nederland*, 1(1959-60)

- *KUNieuws. Weekblad voor de Katholieke Universiteit Nijmegen*, 1(1971/72)-heden

2. DIENSTVERLENING

Voor de dienstverlening aan het publiek stelde het Katholiek Documentatie Centrum in 1995 een parttime medewerkster ter beschikking. De documentalist houdt zich sindsdien vrijwel uitsluitend bezig met collectievorming en ont-sluiting.

Een belangrijke activiteit in 1994 was de voorbereiding en uitvoering van de tentoonstelling 'Katholieken in karikaturen en cartoons' bij gelegenheid van het vijftienvigjarig bestaan van het KDC.

Het KLiB heeft in de afgelopen twee jaar fotomateriaal geleverd voor een groot aantal publicaties, zowel boeken als tijdschriftartikelen. In het geval van de bovengenoemde boekpublicaties sneed het mes aan twee kanten: het KLiB leverde foto's en ontving weer andere foto's.

Het is ondoenlijk een volledig overzicht te geven van alle publicaties van KLiB-materiaal. Vermelding verdienen de volgende boeken en tijdschriften, waarvoor meer dan enkele foto's werden geleverd:

- J. Brabers, *De Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Katholieke Universiteit Nijmegen, 1923-1982*, Nijmegen 1994

- B. Janssen, *Van reglette tot diskette. 125 jaar brailledrukkerij en 75 jaar Bibliotheek Le Sage ten Broek*, Nijmegen 1994

- M. van der Plas, *Vader Thijm. Biografie van een koopman-schrijver*, Baarn, Tielt 1995
- *Erasmusplein. Nieuwsbrief van KAN, KDC, KLiB, KNG, KSC*, 1(1990)-heden

- *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden*, 1(1992)-heden

- *KUzien. Kwartaalblad van de Katholieke Universiteit Nijmegen*, 1(1984)-heden

Stichting Dienstencentrum Kloosterarchieven in Nederland in 1995*

In de loop van de verslagperiode is het aantal participanten van de Stichting Dienstencentrum Kloosterarchieven in Nederland (KAN) uitgebreid tot 38. Twee participanten hebben zich per 1 juni 1995 definitief bij de Stichting aangesloten: de Orde van de Augustijnen en het Gezelschap van de Kruisvaarders van St. Jan.

Vanaf 1 oktober heeft de Federatie van de Monialen van de Ongeschoeide Karmel zich met het KAN verbonden. In oktober 1995 heeft de Commissie Kerkelijke Archieven en Bibliotheken (CKAB) een brief gestuurd aan alle orden, congregaties en autonome kloosters om het KAN bij hen aan te bevelen. In 1996 worden dan ook wederom nieuwe participanten verwacht. De belangrijkste activiteiten van het Dienstencentrum zijn in de verslagperiode geweest: het systematisch bezoeken van de kloosterarchieven van de deelnemende orden en congregaties, het organiseren van een tweetal Archivarissendagen en de werkzaamheden van de projecten van het 'tweede spoor'. Daarnaast is er veel tijd besteed aan de opzet van de zogenaamde Verkenningsstudie.

I. WERKZAAMHEDEN

Contacten met participanten

Bij de bezoeken aan in totaal 26 kloosterarchieven lag de nadruk op het adviseren en assisteren ter plaatse. Zoveel mogelijk wordt voor elk kloosterarchief in overleg met de kloosterarchivaris een werkplan samengesteld. Het werkplan is voor elke archief verschillend en het geeft steun aan de kloosterarchivaris en aan de archivariissen van het KAN. Daarnaast zijn de kloosterarchivariissen van twee bij het KAN te Nijmegen gedeeltelijk of geheel gedeponeerde kloosterarchieven, resp. van de Zusters Ursulinen van de Romeinse Unie en van de Vrouwen van Bethanië, begeleid. Deze archivariissen werken regelmatig op het KAN aan het archief van hun orde c.q. congregatie.

Op 22 en 29 november 1994 zijn te Nijmegen Archivarissendagen gehouden over het thema 'Het Economaatsarchief'. Aan deze dagen hebben behalve kloosterarchivariissen en -archieffmedewerkers ook een aantal medewerkers van de economaten (financiële administraties) deelgenomen. Op 23 mei 1995 is een

* Het verslagjaar 1995 loopt van 1 november 1994 tot 31 december 1995.

excursie voor de kloosterarchivarissen en de archiefmedewerkers georganiseerd. In Nijmegen is het Restauratie-atelier van het Gemeente-archief bezocht en in Berg en Dal het Afrika Museum. Aan beide Archivarissendagen hebben ongeveer 60 personen deelgenomen.

In de verslagperiode zijn vier *Archiefbrieven* verschenen: *Archiefbrief 19* (15 november 1994): Jaarverslag 1993-1994 (door C. Paanakker); *Archiefbrief 20* (9 maart 1995): Het Economaatsarchief (door A. van Huijgevoort en E. van den Hombergh); *Archiefbrief 21* (12 september 1995): Beheer van Missionaire Collecties (door C. Paanakker); *Archiefbrief 22* (15 november 1995): Jaarverslag 1994-1995 (door C. Paanakker).

Inventarisaties

Op verzoek van een aantal orden en congregaties worden hun archieven geordend en beschreven. Deze projecten vallen buiten de werkzaamheden van het eerste spoor van het KAN. De werkzaamheden worden verricht door archiefmedewerkers op het bureau van het KAN te Nijmegen, met uitzondering van het archief van de Zusters Franciscanessen van de H. Elisabeth dat deels ter plaatse door een gedetacheerde archiefmedewerker in samenwerking met de kloosterarchivaris is geordend. Na afloop worden de geordende en beschreven archieven teruggebracht naar de opdrachtgever en wordt een plaatsingslijst c.q. inventaris aangeboden.

Het Bestuur van de Stichting heeft in zijn vergadering van 30 mei 1995 besloten om nieuwe werkzaamheden van het tweede spoor in verband met rechtspositionele problemen in het algemeen door derden te laten verrichten en wel met dien verstande dat de coördinator en de archivarissen van het KAN de verantwoordelijkheid en de supervisie blijven behouden. Tevens behouden het Bestuur van de Stichting en de coördinator van het KAN inspraak bij de benoeming van de archiefmedewerkers. Bovenal wordt blijvende zorg gedragen voor de privacy. De werkzaamheden worden te Nijmegen op het KAN /KDC verricht.

Twee inventarisatieprojecten zijn in de loop van het verslagjaar afgesloten. De inventarisatie van het archief van de Zusters Franciscanessen van Etten is op 28 februari 1995 afgerond. Op die datum is het archief teruggebracht en is de *Plaatsingslijst van de archieven van de Congregatie van de Zusters Franciscanessen van Etten, gevestigd te Etten-Leur, 1820-1989* aan het Bestuur en de archivaris van de Congregatie aangeboden. Per 1 april 1995 is de inventarisatie van het archief van de Zusters Franciscanessen van de H. Elisabeth gereed gekomen. De *Plaatsingslijst van het Archief van de Congregatie Zusters Franciscanessen van de H. Elisabeth (Breda), 1880-1992* is de Congregatie daarna aangeboden.

Per 1 september 1995 is het inventarisatieproject van de Congregatie van de Redemptoristen, gestart op 1 november 1990, voor een jaar verlengd. In het afgelopen werkjaar zijn afgerond de Inventaris van de Archieven van het klooster te Wittem van de Congregatie van de Redemptoristen, 1836-1993, de Inventaris van het klooster te Rotterdam, 1881-1975 en de Inventaris van het klooster te 's-Gravenhage, 1951-1984.

Het project van de Liefdezusters van de H. Carolus Borromeus (Zusters Onder de Bogen) is gestart op 1 november 1994 en zal in de huidige planning eindigen in het voorjaar van 1996. Het project omvat het archief van het Algemeen Bestuur (1837-1967), het archief van het Generaal Bestuur (1967-1988) en het archief van het Provinciaal Bestuur Nederland (1967-1988). Daarnaast worden de archieven van de opgeheven huizen onderscheiden.

Per 1 oktober 1995 is een begin gemaakt met de inventarisatie van het archief van de Nederlandse Provincie van de Orde der Augustijnen voor de periode van één jaar.

Verkenningstudie

In het verlengde van de directe dienstverlening aan de orden en congregaties die aangesloten zijn bij het KAN, stelt het KAN zich juist als Dienstencentrum óók ten doel de kloosterarchieven in Nederland in het algemeen zoveel mogelijk van dienst te zijn. Ter voorbereiding van het KAN is in 1987 een schriftelijke enquête gehouden onder de besturen van alle orden en congregaties in Nederland. Voor een eerste inzicht in de archiefsituatie was deze enquête heel informatief, vooral ook door de uitzonderlijk grote respons. Een vergelijking van de gegevens uit deze enquête met de ervaringen die het KAN in de afgelopen jaren heeft opgedaan, heeft echter ook geleerd dat de informatie over de situatie van de kloosterarchieven op vele punten onvolledig is.

Vanuit zijn zorg voor het religieus erfgoed van katholiek Nederland heeft de Raad van Beheer van het KAN krachtig aangespoord tot het in kaart brengen van de actuele situatie van de Nederlandse kloosterarchieven. Het blijkt namelijk dat de situatie in de laatste jaren zich ingrijpend heeft gewijzigd en dat dit veranderingsproces zich in snel tempo doorzet.

Gehoor gevend aan deze aansporing van de Raad van Beheer heeft het Bestuur van het KAN het voornemen gemaakt een inventariserend project te verrichten. Het is de bedoeling op basis van dit project een actueel overzicht te verkrijgen van de in Nederland gevormde en aanwezige kloosterarchieven uit de negentiende en twintigste eeuw. Bestuur en medewerkers van het KAN zijn zich ervan bewust dat het beoogde project een even arbeidsintensieve als delicate onderneming is, temeer daar het de bedoeling is om – in tegenstelling tot

de eerdere schriftelijke enquête – de gegevens voor dit overzicht te baseren op informatie ter plaatse.

In de loop van de maanden juli tot en met september 1995 heeft de coördinator samen met één van de archivariissen een tiental kloosterarchieven bezocht van niet-participanten. Het zijn verkennende onderzoeken geweest, de Oriëntatiefase. Voorafgaand aan de bezoeken zijn de betrokken orden en congregaties schriftelijk benaderd. Met een uitvoerige brief is als nadere informatie de folder en een aflevering van de Nieuwsbrief *Erasmusplein* toegestuurd. De afspraken zijn nadien telefonisch gemaakt. Het merendeel van de instituten heeft positief gereageerd. Een paar orden en congregaties hebben om verschillende redenen om uitstel van het bezoek gevraagd.

Om het beoogde onderzoek naar behoren te kunnen uitvoeren is uiteraard de medewerking van het bestuur (en van de archivaris) van de betrokken orde of congregatie onontbeerlijk. Het is de bedoeling een studie te verrichten die gestoeld is op concrete informatie. Dat resultaat wordt behalve door enkele concrete vragen ook door eigen waarneming bereikt. De vragen betreffen: de omvang van het archief, de archiefbewaarplaats(en), de ordening en bestanddelen van het archief, wie de verantwoordelijke(n) is/zijn voor het archief en eventuele aanvullende informatie aangaande het archief. Deze vragen worden gecombineerd met een bezoek aan het archief om in overleg met de verantwoordelijke archivaris ter plaatse de situatie te bezien. Het is niet de bedoeling dearchieven te raadplegen of er een waardeoordeel over te geven. De resultaten zijn evenmin bedoeld om een publicatie voor te bereiden. De vereiste privacy wordt strikt in acht genomen.

Publicaties

Namens het KAN zijn in de verslagperiode de volgende artikelen verschenen in de Nieuwsbrief *Erasmusplein*. In *Erasmusplein*, 5(1994), nr. 4 p. 5-7 verscheen van E. van den Hombergh het artikel 'Twee honderdvijftig-jarigen. Franciscanessen van Veghel. Fraters van Tilburg.' In *Erasmusplein*, 6(1995), nr. 2, p. 5-6 schreef H. van de Vorstenbosch over 'Wittem: een begrip in katholiek Nederland.' In nr. 3, p. 5-6 is gepubliceerd het artikel van zuster Victima de Klijn 'Op bedevaart naar Kuching in Serawak. Vijftig jaar na de Tweede Wereldoorlog.' In nr. 4, p. 4-5, verscheen een interview van mw. G. Poels, 'Verkenning van kloosterarchieven. Een gesprek met frater Kees Paanakker'.

In september 1995 verscheen een nieuwe folder van het KAN. De folder dient meerdere doelen. Naast het verwerven van bekendheid van het KAN in het algemeen vervult de folder een belangrijke functie bij de Verkenningsstudie. De orden en congregaties worden door middel van de folder nader geïnformeerd over de doelstellingen en het werk van het KAN.

2. DE STICHTING

Bestuur

Het Bestuur van de Stichting heeft in 1995 enige veranderingen ondergaan. Op 20 januari 1995 is te Bussum plotseling overleden zuster Maria van Duynen (Zusters van O.L. Vrouw, Amersfoort), lid van het Stichtingsbestuur vanaf 1992. De penningmeester van het eerste uur, mr. J.M. Hageman, heeft zich na zes jaar niet meer herkiesbaar gesteld. In zijn plaats is pater drs. H. Cox CSSR tot penningmeester benoemd. Per 5 oktober 1995 is het Bestuur weer op de 'oude' sterkte van zeven leden gebracht door de benoeming van zuster Jacqueline van Breemen (Zusters van O.L. Vrouw, Amersfoort) en zuster Henrica Jans (Zusters van de Goddelijke Voorzienigheid, Tegelen). De overige bestuursleden zijn: zuster Louise van Laarhoven JMJ (voorzitter), prof.dr. J.H. Roes (secretaris), zuster Victima de Klijn (Zusters Franciscanessen van Etten) en frater G. Schoonis (Fraters van Tilburg).

Personeel

De personele bezetting gedurende de verslagperiode was als volgt: frater drs. C. Paanakker (coördinator), drs. A. van Huijgevoort (archivaris), E. van den Hombergh (assistent-archivaris), mw. drs. Th. Stoffelen (assistente van de coördinator). Deze laatste fungeerde ook als archiefmedewerker, evenals H. van de Vorstenbosch en (tot 1 maart 1995) R. Spanings. Alle medewerkers werken in een part-time dienstverband.

Op verzoek van het Bestuur heeft de Centrale Administratie van de Fraters van Tilburg vanaf 1 april 1995 de zorg op zich genomen van de contacten met de Stichting Dienstenverlening Bejaardenoorden (SDB) te Leidschendam, die de salarisadministratie van de medewerkers verzorgt.

Participanten

Per 31 december 1995 telde het KAN 38 participanten:

Broeders van Amsterdam	Franciscanessen van Etten
Orde van de Augustijnen	Franciscanessen van Mariadal (Roosendaal)
Broeders van Maastricht	Franciscanessen van Oirschot
Vereniging van Catechisten (Breda)	Franciscanessen van Veghel
Congregatie van de H. Geest	Fraters van Tilburg
Dochters van O.L. Vrouw van het H. Hart	Fraters van Utrecht
Federatie van de Monialen van de Onge- schoeide Karmel	Juliana Zusters (Heiloo)
Franciscanessen 'Alles voor Allen' (Breda)	Kleine Zusters van de H. Joseph (Heerlen)
Franciscanessen van de H. Elisabeth (Breda)	Medische Missiezusters
Franciscanessen van Denekamp	Missionarissen van het H. Hart
Franciscanessen van Dongen	Gezelschap van de Kruisvaarders van St. Jan
	Orde van de Kruisheren

Congregatie van de Assumptionisten	Zusters van de Goddelijke Voorzienigheid (Tegelen)
Congregatie van de Redemptoristen	
Congregatie van de Priesters van het H. Hart	Zusters van de Sociëteit van JMJ (Generaal Bestuur)
Zusters Ursulinen van Bergen	Zusters van de Sociëteit van JMJ (ProvincieNederland)
Zusters Ursulinen van de Romeinse Unie	Zusters van het H. Hart
Vrouwen van Bethanië	Zusters van Liefde (Schijndel)
Liefdezusters van de H. Carolus Borromeüs	Zusters van Liefde (Tilburg)
Zusters van de Choorstraat	Zusters van O.L. Vrouw (Amersfoort).

Summary

Year Book of the Catholic Documentation Centre 1995

On 1 January 1995 the new form of administration of the Catholic University of Nijmegen was put into action, as a result of which the University Library and KDC will in the future be merged into one Department UB/KDC. Within this Department KDC has in fact got sufficient space to remain its identity and to carry out a policy as befits its assignment. After one year of 'Integral Management' it may be noted that twenty-five years of close co-operation with the University Library, has proved to be a sound basis to realize both the by restructuring objected co-operation and the necessary maintenance of KDC's own identity.

One of the results of the reorganization was that the KDC Counselling Commission, representing the Governing Body of Curators of the Catholic University, which had assisted in developing policy concerning contents for twenty-five years, was dissolved. From 1 January onwards its work has been continued by a newly installed Consultative Committee.

During the year under review KDC had to part from two of its founders and active members of the Counselling Commission. Professor Dr. J.C.P.A. van Laarhoven died on 28 November 1995 and Mr. G.G.A.M. Pijnenborg left his function as librarian of the Catholic University of Nijmegen. Both had shown an intense commitment for KDC from the very beginning onwards. New members of the Council of Advice are Dr. A.H. Laeven, the newly appointed university librarian and at the same time Curator of the Department UB/KDC, and Mgr.Dr. M.P.M. Muskens, Bishop of Breda.

In 1995, once more great efforts have been made to a further expansion and accessibility of collections. Furthermore a great deal of scientific research has been supervised and carried out. Apart from all this much attention has been paid to make KDC and its collections widely known in order to reach that this documentation will actually be used for research. Thus in June 1995 we had our own 'site' in the World Wide Web. The address 'http://www.kdc.kun.nl' gives extensive information about KDC, the Stichting Katholiek Leven in Beeld (KLIB: Catholic Life Portrayed Foundation) and the Stichting Dienstencentrum Kloosterarchieven (KAN: Service Centre for Convent Archives in the Netherlands). Next to this the Internet user can consult the KDC-On Line Public catalogue or get informed about the most recent KDC publications. Furthermore the Service consists of a concise history of Dutch Catholicism, the contents of the newsletter of *Erasmusplein*, and links with a number of other www-services that might be of importance to the users of KDC, like KADOC, Leuven (Belgium) and the Roman Catholic Churchprovinces in the Netherlands.

The twenty-fifth *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum* (Year Book of the Catholic Documentation Centre) contains four articles. Ron de Jong wrote *Conservatieven en katholieken tijdens het kabinet-Van Zuylen-Heemskerk, 1866-1868* (Conservatives and Catholics during the Van Zuylen-Heemskerk Cabinet, 1866-1868). This conservative cabinet brought about electoral co-operation between conservative Protestants, conservative Catholics and the greater part of the Anti-revolutionists. In order to win the conservative Catholics over, the Cabinet promised to introduce an amendment to the education-act. Hereby it seemed that the educational options of the conservative Catholics could be partly fulfilled. In order to bring about an alteration of the law the conservative Catholics had to manifest themselves at the elections. The Cabinet's assistance had been an important encouraging factor for the political development of power of the conservative Catholics.

In *Uit de zelfde mond komt vloek en zegen. De ontvangst van het medium televisie onder de Nederlandse katholieken, 1925-1960* (Curse and bless are from the same mouth. The reception

of the medium of television among the Dutch Catholics, 1925-1960) Jan van der Heijden makes a distinction between the attitudes shown by the Catholic Church, the broadcasting companies, the media (press) and politics. Television was not rejected. The risks of the medium were judged differently, depending on the various interests. The Church hereby defended its doctrine. The Catholic broadcasting company had to stand by its belief in a broadcasting system that was being gnawed at from the outside. Catholic parliamentary parties still felt, together with their confessional allies, the responsibility of retaining the pillarized society structure that had originated from the school funding controversy. Apart from party interests the Catholic members of government also had to serve the interests of the government, while the Catholic media finally at the same time looked after the interests of the Catholic backing and the freedom of the press.

Ad Maatjens wrote *"Het lied der hel". De houding van de katholieke elite ten opzichte van populaire muziek tussen 1925-1970* ("Song of hell". The attitude of the Catholic elite towards popular music between 1925-1970). The Catholic elite had had problems accepting popular music during a long time in the past. In the period of 1925-1955 a total rejection of this music, especially of jazz, took place. Organizations that were depended upon popular music, like the Catholic Broadcasting Company and Catholic dancing-clubs, tried to find a 'Romanish' adaptation to this music. In the second part of the fifties an evident change took place in the attitude of the Catholic church. Popular music was more and more seen to be an important part of the lifestyle of the youth. This led to a disappearance of the resistance against popular music among the clerical elite in the sixties, and popular music even became part of liturgy. The cause of this late acceptance of popular music must especially be found in the strong discipline and hierarchy within the Catholic Church, whereby expressions of modernization were but slowly admitted.

In the extensive literature on pillarization and depillarization in The Netherlands, little attention has been given to the funding of pillarized organizations and institutions as a factor in their evolution. In 1991 A. Duffhues suggested as a hypothesis, that generally Roman-Catholic pillarized organizations and institutions were initially funded by the Roman-Catholic community itself. At some later stage, however, they would apply for public funding. Public funding, Duffhues suggested as a second hypothesis, would involve some degree of public control, a change of character and eventually the depillarization of publicly funded organizations and institutions. In *Wiens brood men eet...? De herstellingsoorden Sonnehaert en Ariënshof: financiering als factor in de ontwikkeling van twee verzuilde instellingen, 1948-1977* (He who pays the piper...? The convalescent homes Sonnehaert and Ariënshof: funding as a factor in the evolution of two pillarized institutions. Jan Peet puts these hypotheses to the test. The evolution of Sonnehaert and Ariënshof confirms Duffhues's first hypothesis. The public funding of convalescent homes up to 1977 involved, however, little if any public control. Public funding and control do not explain the depillarization of Sonnehaert and Ariënshof. Research in other areas, Peet suggests, might bring different results. Following J.M.G. Thurlings, he proposes a theory of 'differential evolution' of pillarized organizations and institutions.

The documentary part of the Year Book consists of two contributions: an article and a bibliography. Marijke ter Voert, Albert Felling and Jan Peters try to trace in *De religieuze wortels van het burgerlijk-kapitalistisch ethos* (The religious roots of the middle-class capitalist ethos) to what extent the Christian religion has an influence on middle-class capitalist ethos as described by Max Weber. Qualities that are among others emphasized in this ethos are zeal, the duty to work and thrift. Three aspects of the Christian religion are studied: the amount of traditional Christian faith, the extent of religious involvement, and religious denomination. The results of the investigations are from a national inquiry held in 1990 among a representative random sample of 1199 Dutchmen between the ages of 18 and 70. From the results of the investigation it appears that the degree of Christian faith is most in-

fluent: the more traditional the faith, the more importance is given to the bourgeois ethos. It is remarkable that Catholics are more fervent supporters of the ethos than orthodox Calvinists. The amount of religious involvement on the other hand does not appear to have a material influence on one's relation to the ethos.

Paul Begheyn SJ adds 'Aanvullingen' (Supplements) to his *Bibliografie betreffende de geschiedenis van de Jezuïeten in Nederland* (Bibliography of the history of the Jesuits in the Netherlands) published in het *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum 1989* (Year Book of the Catholic Documentation Centre 1989). 150 Titles, both of new publications and of publications that had not been listed before, have been added to the formerly published list of 414 titles. Access to the 564 titles is provided by a supplementary subject index and an index of authors.

Apart from the annual report of KDC itself, annual reports of the Stichting Katholiek Leven in Beeld (KLIB, Catholic Life Portrayed Foundation) en de Stichting Dienstencentrum Kloosterarchieven in Nederland (KAN, Service Centre for Convent Archives in the Netherlands) have been published. The KLIB-collection was enlarged with a considerable amount of audio-visual and Image documentation. Progress has been made by steadily working on to disclose the material. By recording the often very vulnerable visual material on videodisc the material has been made better accessible. Material from the collection is frequently used for publications and exhibitions. A full list on that subject is included in the annual report.

The KAN was extended to 38 participating orders and congregations in 1995. During the period under review the most important activities of the 'Dienstencentrum' were: systematically visiting the convent archives of the participating orders and congregations, organizing a couple of Days for archivists and activities in order to take inventories of a number of archives. Next to this much time has been spent to setting up a so-called Study of exploration. It is the intention to acquire on the basis of this project an overall picture of the convent-archives of the nineteenth and twentieth century that are still present in the Netherlands.

(Translation: Els Stolker, Doetinchem)

Personalia

P.J. Begheyn SJ (geb. 1944) studeerde filosofie te Nijmegen en theologie aan de Katholieke Theologische Hogeschool en Universiteit van Amsterdam en te Berkeley, Californië. Publiceert op het gebied van kerkgeschiedenis en spiritualiteit.
(De Lairesestraat 61, 1071 NT Amsterdam)

A.J.A. Felling (geb. 1938) studeerde sociologie aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen. Is hoogleraar methodenleer aan dezelfde universiteit.
(Verloren Land 69, 6596 CL Milsbeek)

J.O. van der Heijden (geb. 1965) studeerde maatschappijgeschiedenis aan de Erasmusuniversiteit te Rotterdam. Is beleidsmedewerker onderwijs van de Gehandicaptenraad.
(Louis Pregerkade 176, 3071 AZ Rotterdam)

R. de Jong (geb. 1960) studeerde geschiedenis aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen. Verricht promotie-onderzoek naar de verkiezingen voor de Tweede Kamer in Nederland tussen 1848 en 1887.
(Ridderspoor 64, 6542 HE Nijmegen)

A.H.J.M. Maatjens (geb. 1956) studeerde cultuurgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Is free-lance publicist en onderzoeker (o.a. voor het Nederlands Omroepmuseum).
(Hendrik de Haardtstraat 11, 6645 BN Winssen)

J.M. Peet (geb. 1952) studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Is werkzaam als historicus op de terreinen arbeidsverhoudingen, sociale zekerheid en gezondheidszorg.
(Wezenlaan 197, 6531 MP Nijmegen)

J. Peters (geb. 1937) studeerde filosofie, theologie en sociologie aan de Katholieke Hogeschool te Tilburg. Is hoogleraar cultuur- en godsdienstsociologie aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen.
(Weezenhof 64-33, 6536 AZ Nijmegen)

M. ter Voert (geb. 1963) studeerde cultuur- en godsdienstpsychologie aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen. Is werkzaam als postdoc-onderzoekster bij het Nederlands Studiecentrum voor Criminaliteit en Rechtshandhaving te Leiden.
(Drie Octoberstraat 26, 2313 ZR Leiden)